

Зенон Кошидовски

Когато слънцето беше бог

В храмовете и градините на Месопотамия

Поклонникът от Неапол

През първите години на XVII век из Италия се прочу неаполитанският търговец Пиетро дела Вале. Тъй като бе пътешествувал много по далечни страни, съотечествениците му го нарекоха Ил Пелегрино — поклонника.

Ала Пиетро не пътешествуваше, както може да се предположи, за да търси скъпоценни корени и копринени тъкани. Да пътува го бяха подтикнали романтични подбуди, по-точно неуспехът в любовта, който го бе сполетял на млади години. След това скитането му хареса. Вечно жаден за нови впечатления, той се впускаше във все по-непознати земи, където рядко стъпвал кракът на европеец.

По чудноват каприз на съдбата приключенията на този романтичен търговец станаха забележителни в историята на археологията и затова си струва да им посветим известно внимание.

И тъй нека се пренесем мислено в Неапол. В църквата „Сан Марчелино“ се извършва литургия, поръчана от Пиетро. Божият храм е препълнен, от ухо на ухо всички са узнали за огорчението на младия Пиетро и за решението му. В продължение на дванайсет години бил сгоден за една красива мома от заможно търговско семейство и изведнъж като че ли върху му паднал гръм — родителите ѝ я дали за жена другиму.

Унизен и с наранено чувство, младежът реши да търси забрава в пътуване. Ала той не се измъкна от града тихомълком. С типична за южняка склонност към церемониални сцени се сбогува със сънародниците си с театрална помпозност. След като свърши литургията, свещеникът му окачи на врата златен амулет, представляващ миниатюрна тояга на поклонник. Еснафите се надигнаха на пръсти, за да не изпуснат нито един миг от зрелището, а Пиетро даде тържествен обет, че не ще се върне в Неапол, докато не посети Светия гроб.

Пътешествието му до Ерусалим стана начало на неговия пътър и изпълнен с приключения скитнически живот. То не свърши с набожното поклонение в Светата земя. Неаполитанецът посети Венеция, Константинопол и Кайро, стигна мъчнодостъпните по онова време острови от източната половина на Средиземно море, преброди надлъж и шир Месопотамия и Сирия, кракът му стъпи дори в Иран.

В XVII век такова пътешествие не беше дребна работа. Цели месеци той трябваше да скита през степи и пустини, планини и мочурища, люлеейки се на корави камилски гърбици. Платноходните кораби, неудобни и лесно уязвими от бури, бяха непрекъснато застрашени от корсарски нападения. Пътешественикът бе принуден да понася пек и мраз, глад и жажда, паразити, мръсотия и всевъзможни болести. По пътищата върлуваха разбойници, а мохамеданското население се отнасяше с нескрита враждебност към европейците.

През време на пътуванията си Пиетро дела Вале беше постоянно във

връзка със съотечествениците си в Неапол. Редовно им изпращаше писма, често започващи с думите: „От палатката ми в пустинята“. В тези писма неочаквано блесна писателски талант. Прекрасният стил, изящният хумор, острите наблюдения, цветистото описване и особено изобилието от приключения, изпъстрени със забавни положения и завладяващи интриги, много скоро му спечелиха единодушното признание на съотечествениците.

Както подобава на италианец с буен темперамент, Пиетро дела Вале бързо се отърси от любовното поражение. Това доказват пикантните му приключения, които описва картинно и с чувство за хумор. През време на пребиваването си на остров Хиос се хвърлил в кипежа на забавленията на тамошните лекомислени жители. Ден и нощ хората танцували, пеели и си устройвали чудесни забавления с местните кокотки и Пиетро се чувствувал в стихията си. С шеговито самохвалство разказва как в някакъв гръцки град монахините от местния манастир го прегръщали нежно и го целували загдето бил сложил на място висшия турски чиновник, който искал от него да му изрази почитта си и даде подаръци.

В Константинопол чу, че султанът притежава единствения по него време пълен текст на съчиненията на Ливий, получени в наследство от византийския император. У Пиетро пламна горещо желание да придобие тази рядкост и предложи 6500 фунта стерлинги. Турският властелин отхвърли предложението на дръзкия европейец. Тогава Пиетро се опита да подкупи султанския библиотекар, като му обеща 12 500 фунта стерлинги, ако открадне ръкописа. Обаче от хитростта му не излезе нищо, понеже нечестният чиновник не може да намери в библиотеката този ценен исторически паметник.

В Месопотамия Лиетро се влюби за втори път в живота си. Този път избраницата му бе осемнайсетгодишна девойка. Но немилостивата съдба пак му изигра шега. Малко след сватбата младата съпруга заболя от тайнствена болест и умря.

Отчаянието наведе Пиетро на необикновено хрумване: нареди да балсамират тялото на любимата и в продължение на четири години влачи ковчега при всичките си скитания по света, докато най-сетне го положи в семейната си гробница в Неапол. Пиетро опита щастието си още веднъж — ожени се за една грузинка, която бе приятелка на починалата му съпруга и се бе грижила за нея през време на болестта ѝ. Този път работата завърши успешно: плод на брака бяха 14 сина.

При своите пътувания Пиетро стигна чак до Южна Персия. На 60 километра югоизточно от град Шираз пред очите му се откри вълнуваща с величието и ужаса си картина. Това бяха някакви гигантски развалини, за които дотогава не бе чувал нищо. В котловина, заобиколена от скалисти хълмове, се виждаха тераси и стълбища, които водеха за тях, изпочупени колони, поломени отгоре стени и преди всичко грамадни лъкове, пазещи масивни портали.

Разглеждайки тези развалини, Пиетро не можеше да се съвземе от учудване. Струваше му се, че пясъците, навесени тук през векове от горещите ветрове на пустинята, са обгърнали като октоподи с алчни пипала стени, портали и колони. Ужасът и тайнствеността се подсилваха от глухата тишина, заобикаляща този самотен мъртвешки пейзаж.

Могъщите руини, простиращи се на няколкостотин метра, в древността са представлявали прекрасен дворец. Кой е създал тези монументални постройки? Освен легенди и приказки за духове, които уж обитавали

развалините, околните жители друго не можаха да разкажат на пътешественика. Преданията на обитателите на тези места стигаха най-много до времето на легендарния халиф на Багдад от VIII век Харун ал-Рашид, герой на „Хиляда и една нощ“. А руините изглеждаха много по-стари.

Като обикаляше купищата развалини, Пиетро забеляза на тухлите някакви странни, загадъчни знаци. Първоначално му се стори, че по неизсъхналите още тухли някога са се разхождали птици, които са оставили отпечатьци от ноктите си. Но след като се вгледа по-отблизо, забеляза, че тези знаци се състоят от редица хоризонтални и отвесни чертички. Всички чертички имаха формата на клинове сигурно поради това, че неизвестният художник, като докосвал с пръчица влажната глина, при всяко движение в началото натискал повече.

Когато Пиетро донесе отпечатък от тези знаци в Европа, разгоря се страстен спор върху смисъла и значението им. Едни твърдяха, че те представляват някакво прастаро писмо, други — че чудноватите чертички били само примитивен орнамент за украса на стените в Персия. Пиетро беше за първото предположение. В едно от писмата си от 1621 г. съобщава, че бил изброил сто различни знака и че всеки от тях според него означавал цяла дума. С удивителна проникателност той установи, че клинообразното писмо трябва да се чете и пише отляво надясно, тъй като остриетата на хоризонталните клинове винаги бяха насочени надясно.

Предмет на оживен интерес станаха и самите развалини. Правилно се предполагаше, че Пиетро дела Вале бе открил развалините на Персеполис — столица на персийската империя, основана през VI в. пр.н.е., от Кир, завоевателя на Вавилон. Един от приемниците на Кир — Дарий — построил в Персеполис грандиозен дворец със стотици зали и стаи. Дарий живял там сред блясък и разкош, облечен бил с пурпурни дрехи, бродирани със злато. На разположение имал 15 хиляди царедворци, 1000 конници, лична стража и 10 000 пехотинци войска.

Персийската империя просъществувала само двеста години. Основите на нейното съществуване, почиващи на експлоатацията на покорените народи и на военен деспотизъм, били твърде нетрайни. За да покрият огромните разходи за издръжката на двора и на войската, царските чиновници налагали на трудовия народ, особено на селяните, все по-тежки данъци и тегоби и Александър Македонски, след като разгромил войската на Дарий, много лесно подчинил народите и племената, които влизали в състава на победената Персия.

Победителят Александър заел Персеполис и опожарил царския дворец. Съществуват различни обяснения за причините на този пожар. Гръцкият историк Диодор твърди, че дворецът бил подпален собственоръчно от Александър Велики „през време на пиянска оргия в момент, когато загубил господството над ума си“. Друг историк — Клитарх, — като описва същото пиршество, разказва, че атинската танцьорка Таис по време на танц метнала горяща факла между дървените колони на двореца. Като видяла това, пияната група македонски велможи започнала да се състезава по мятане където завърне на запалени факли. Главната част от двореца със скъпоценни тъкани, скулптури и вази в миг била обхваната от пламъците. Слугите с големи усилия успели да спасят няколко странични крила на построяката.

Оцелелите части от двореца просъществували още много векове. Известно време там било седалището на ислямските халифи, после дошли

унищожителните нашествия на монголците и турците и от двореца останали само руини. Скоро по тях порасла оскъдна растителност, арабски пастири започнали да пасат овцете си. Произходът на развалините бил напълно забравен. Чак през XVII век Пиетро дела Вале с откритието си припомни на Европа за някогашния блясък на Персеполис.

Италианският пътешественик не предполагаше, че в отвесните и хоризонталните чертички се крие огромна съкровищница от сведения за цивилизациите на шумерите, вавилонците, асирийците и на други народи от Близкия Изток, но въпреки това неоспорима негова заслуга е, че той пръв донесе в Европа образци на клинообразно писмо и в разрез с мнението на много учени с удивителна прозорливост се досети, че чертичките представляват древно писмо, а не някакъв орнамент. Затова името му остана завинаги в историята на археологията.

Клинообразното писмо проговаря

През първите години на XIX век в германския университетски град Гьотинген живееше учителят по гръцки и латински в тамошния лицей Георг Фридрих Гротефенд. Хората го смятаха малко за чуждак, понеже любимо негово занимание беше разрешаването на всевъзможни шаради и ребуси, в което проявяваше необикновена съобразителност и бърза ориентация. Познати и приятели му намираха най-хитро съставени задачи, но Гротефенд никога не се оставяше да го надхитрят.

През 1802 г. в ръцете на любителя на главоблъсканици попадна някакъв текст от Персеполис, за разшифроването на който безуспешно напънаха мозъците си мнозина учени. Загадъчните клинообразни знаци все повече изостряха любопитството му и не го оставяха да спи нощем. Един ден в бирарията, в която обикновено прекарваше вечерите си на халба бира, сред другари заяви не без самохвалство, че можел да разчете клинообразното писмо.

Другарите му от бирарията посрещнаха тези думи с весело недоверие. По това време клинописът бе един от най-модерните научни проблеми и бе широко известно каква непреодолима трудност представлява неговото разчитане. Имаше дори учени, които заявяваха, че това е изобщо неразрешим проблем.

През втората половина на XVIII век за Персеполис замина датският учен Карстен Нибур. Той прерисува много клинообразни знаци, но не успя да прочете нито една дума. Не провървя и на германеца Тихзен и на датчанина Мюнтер, макар че стигнаха до много верни заключения.

Затова съвсем не бе чудно, че в бирарията се разнесоха смехове и иронични подвиквания. Всички ценяха способностите на Гротефенд, но между решаването на един невинен ребус и разшифроването на клинообразното писмо, с което напразно си блъскаха главите най-изтъкнати специалисти, имаше огромна разлика. Подигравките на скептиците жегнаха Гротефенд и той предложи облог, който другарите му на драго сърце приеха.

След като се зае с тази необикновено трудна задача, Гротефенд забеляза, че надписът от Персеполис се дели на три ясно разграничени колони. Нима този надпис е на три езика? Благодарение на прочетените книги на древни писатели Гротефенд познаваше историята на староперсийската държава и знаеше, че

около 540 година пр.н.е. персийският дар Кир покорил вавилонската държава. Тъй като надписът произхождаше от Персеполис, то една от трите колони сигурно съдържаха текст на староперсийски език. Но коя колона? Гротефенд разсъждаваше по следния начин: персийският е език на победил народ, значи естествено е да заема централното място. Това централно място сигурно е средната колона. А страничните колони? Трябва да се предполага, че съдържат превод на езиците на двата най-многобройни покорени народа.

След като прие тази удивително проста и същевременно проникновена хипотеза, Гротефенд се вгледа внимателно в клинообразните знаци в средната колона. Скоро забеляза нещо много характерно, за което реши да се залови здраво. Между клинообразните знаци два пъти се повтаряше една и съща група комбинации от чертички, отделена с напречна чертичка и следователно изразяваща някаква дума. С присъщата си проникателност Гротефенд стигна до идеята, че текстът осведомява за някакво династично наследство в персийския царски дом и че следователно двете идентични групи знаци биха могли да означават царска титла. Според тази теория текстът би изглеждал така:

Цар — името на царя — неизвестната дума А — цар — името на царя — неизвестната дума А — неизвестната дума В.

Значението на неизвестната дума А се налагаше от само себе си. Нямаше съмнение, че групата клинообразни знаци, определена с буквата А, изразява думата „син“. Следователно, допълнен по такъв начин, текстът гласеше:

Цар — името на царя — син на цар — името на царя — син на — неизвестната дума В.

Липсата на царска титла в последната съставка на изречението (до неизвестната дума В) създаваше много трудности. Предположението, че текстът изброява поредните членове на някаква династия, изглеждаше разклатено. Но Гротефенд не се отчая лесно. Разсъждаваше по следния начин: щом неизвестната дума В (без съмнение име на някакъв персиец) не е придружена от царска титла, подобно на двете предходни имена, то трябва да се заключи:

- а) че човекът, който е носил това име, не е бил цар,
- б) че трябва да се е намирал с двамата царе в някаква степен на родство, щом се споменава редом с тях,
- в) че както може да се заключи от два пъти споменатата дума „син“, той е бил техен баща и дядо.

В такъв случай текстът би гласял така:

Цар — името на царя — син на цар — името на царя — син на — името на персиец.

Гротефенд чувствуваше, че върви по правилна следа. Ако успее да намери в историята на персийските царе такава династия, при която някакъв персиец, който не е бил цар, е имал син и внук, които са се възкачили на трона, въпросът би бил разрешен. Тогава непрочетените правилно групи клинообразни знаци биха могли да се заменят с исторически имена.

Той започна да рови в книгите на древни историци и успя да намери

съответните лица. Персийският княз Хистаспес имал син Дарий — персийски цар от 521 година до 486 година пр.н.е. Внукът му и син на Дарий — Ксеркс, известен с това, че се опитал да покори Гърция, царувал от 486 г. до 465 г. пр.н.е. В края на краищата текстът гласеше:

Цар Ксеркс, син на цар Дарий, син на Хистаспес.

Но работата не беше така проста, както я излагаме тук. Гротефенд почерпи имената на царете от Херодот и следователно те бяха дадени така, както са ги произнасяли гърците. За да се установи фонетичният изговор на всеки отделен клинообразен знак, трябваше да се знаят царските имена в техния автентичен староперсийски изговор. Ключа за разрешаване на този въпрос Гротефенд потърси в текста на Авеста — свещената книга на персите, езикът на която беше най-близък до староперсийския.

Въпреки че например името Хистаспес там беше дадено в няколко варианта (Гошап, Кистап, Густасп, Вищаспа), той успя чрез необикновено проникателни заключения да разшифрова девет азбучни знака от староперсийското клинообразно писмо. Едва тридесет и четири години по-късно, т.е. през 1836 г. германецът Ласен, французинът Бюрнуф и англичанинът Ролинсън разчетоха останалите букви от азбуката.

Надписът на самотната скала

На един английски ветроходен кораб, плаващ между Великобритания и Индия, служеше като юнга Хенри Фредерик Ролинсън. Хитрият младеж любопитно наостряше уши, когато пасажерите, печаци се на слънце на палубата, си разказваха чудеса за Индостан, закъдето пътуваха като търговци или чиновници. Под впечатлението на тези приказки той започна да мечтае за далечни пътешествия и приключения. Моряшката служба изведнъж започна да му се струва неприятно робство и той зачака изгоден случай да се отърве от нея и да се впусне по широкия свят.

През време на един от рейсове той спечели благоразположението на губернатора на Бомбай, сър Джон Малкълм, който му предложи служба във военните отреди на Източноиндийската компания. Ролинсън прие с радост и през 1826 г., 16-годишен, премина на служба на това прочуто акционерно дружество, извличащо огромни печалби от ограбването на Индия и от експлоатацията на индийското население.

Ролинсън вероятно добре е служил на своите хлебодатели, понеже скоро получи офицерски пагони. В 1839 г. английското правителство го назначи за политически агент в Афганистан. През следните години той е поред консул в Багдад, член на британския парламент и най-сетне посланик в персийския двор в Техеран.

От скромен юнга до дипломатически представител — това не е обикновена кариера. На какви обстоятелства дължеше Ролинсън своите успехи? Днес знаем, че е бил ас на английското разузнаване. В неговите ръце се събирали нишките на най-различни политически интриги в Близкия и Средния Изток. В служба на британския империализъм той насъсквал азиатски народи и племена срещу Русия, сеел крамоли между персите и афганистанците, дори

ковял заговор срещу персийското правителство, макар че като военен инструктор е бил негов наемник.

Не бихме имали повод да се занимаваме с Ролинсън, ако не беше обстоятелството, че до голяма степен той допринесе за разшифроването на клинописа. Наистина агентите на Интелиджънс сървис много често са прикривали шпионската си дейност под маската на научни изследвания и археологически търсения, но Ролинсън се различаваше от всички тях по това, че беше наистина честен изследовател на клинописа и постигна сериозни научни резултати в тази област. Без да знае нищо за търсенията на Гротефенд, той разчете по подобен метод не само имената на тримата горепосочени персийски монарха, но и няколко други знака от староперсийската клинообразна азбука. Когато най-сетне в 1838 г. се запозна с работата на Гротефенд, установи, че в много отношения резултатите от неговите изследвания бяха далеч по-добри.

В изпълнение на тайните мисии, възлагани от господарите му, Ролинсън често се местеше от едно място на друго.

През време на тези пътувания той посещаваше и Бехистун, където преживя едно от най-големите си приключения. Веднъж, намирайки се на двайсет километра от Керманшах, той се спря изумен пред една отвесна поломена тук-там скала, издигаща се сред равнината на височина хиляда метра. На около сто метра над една пропаст на скалата се виждаше прочутата Бехистунска табела. На прикрепени о стената плочи се виждаха барелефи, представляващи брадати мъже с влачещи се персийски одежди и редица колони с клинопис.

Огромният барелеф бе известен на десетки поколения, живеещи в страните на Близкия и Средния Изток. В подножието на Бехистунската скала някога е имало път, водещ за Вавилон, а днес там минава оживен шосеен търговски път, който свързва Керманшах с Багдад. От незапомнени времена по него се движат тежки търговски кевани и бродят самотни пътешественици. Загадъчните фигури, изсечени в скалата, внушавали суеверен страх на пътниците и на живеещите наоколо местни жители.

Барелефът направи дълбоко впечатление на Ролинсън. Той се вглежда в него многократно по цели часове с далекоглед. В тези знаци, съставени от хоризонтални и отвесни клинове, навярно се крие неизчерпаемо богатство от исторически данни! Структурата на колоните не оставяше съмнение, че текстът е на три езика. Щом — си помисли той — староперсийската азбука е вече разчетена, може да ми се удаде да открия тайната на другите два езика. Досега никой и не можеше дори да мисли за това, понеже сравнителният материал беше твърде оскъден и се състоеше само от двайсетте знака на споменатия надпис от Персеполис. А надписът на Бехистунската скала в това отношение представляваше неоценимо богатство, понеже съдържаше, както Ролинсън успя да изброи с далекогледа, повече от четиристотин реда двадесетметров клинопис. При толкова изобилен материал човек би могъл да се изкуши от идеята да се опита да разчете надписите на непознатите езици.

Но работата не бе така проста. Първом човек трябваше да се изкатери на стръмната скална стена и висейки над пропастта, да прерисува всичко точно — чертичка по чертичка. За такова мероприятие бяха нужни дълги стълби, въжета и куки — материал, какъвто бе трудно да се намери в една примитивна страна.

Но намерението да се добере до барелефите не даваше мира на Ролинсън. По цели седмици той проучваше най-подробно всяка пукнатина в

скалите и обмисляше различни начини за трудното изкачване. Един ден откри под цялата ширина на надписа една издълбана в скалите пътека, която някога е служила за скеля на скулпторите. „Само да мога да се добера дотам — помисли си той — и тогава няма да бъде мъчно да прерисувам целия текст.“ С риск за живота си, служейки си с въже и куки, Ролинсън най-сетне се добра до целта. Завързан с въжета за скалните издатини, започна да прерисува знаците в един дебел бележник. Работата продължи много месеци. Всеки ден се изкачваше по скалата и движейки се по пътеката, изкопира долните редове на надписа. Оказа се обаче, че от нивото на пътеката не може да се види горната част на надписа, понеже височината на барелефа беше седем метра. Тогава той извлече с въже стълба и качвайки се все по-нагоре по нея, успя да прерисува още няколко по-отдалечени реда. Останалото беше извън обсега на видимостта.

Но той не довърши работата си. Извикан от своите началници, бе принуден да я прекъсне и побърза да отиде в Афганистан. Чак в 1847 г. се върна в Бехистун и продължи прекъснатото си дело. Този път трябваше да проникне до мъчнодостъпните части от надписа. Вече се страхуваше да се излага сам и затова нае едно кюрдско момче. Привързан за въже, спуснато от върха на скалата, младият смелчага заби дървени клинове по протежението на цялата скала. След това, провисвайки стълбата от клин на клин и изкачвайки се по нея, кюрдчето притискаше към отделни фрагменти от надписа влажен картон и по този начин получаваше вярно копие. След няколко седмици Ролинсън стана единственият в света притежател на огромен клинописен текст, представляващ неocenim научен материал. През 1848 г., след единайсет години, той го донесе в Кралското азиатско дружество в Лондон.

Бехистунският надпис — както вече отбелязахме — съдържаше текстове на три различни езика. Средната колона беше написана на староперсийски. Нейното разчитане благодарение на предишната работа на учените не представляваше вече особена трудност. Едната от останалите две колони, писана по силабичната система, т.е. с помощта на клинови знаци, изразяващи цели срички, а не отделни букви от азбуката, представляваше превод на персийския текст на езика на иранския народ еламити. Държавата на еламитите отдавна не съществуваше, но техният език бил широко разпространен в Персия, което обяснява надписа на Бехистунската скала. Благодарение на датчанина Нилсен Вестергорд, откривател на ключа за разбирането на този език, Ролинсън и един друг англичанин — Норис — разчетеха много бързо двестата знака на тази колона.

Остана да се разчете третият надпис, който, както се оказа, представляваше превод на асиро-вавилонски език. След дълга и сложна сравнителна работа Ролинсън направи едно затрудняващо откритие — това писмо представляваше чудата бъркотия, лишена от логична последователност. Докато в староперсийското писмо всеки клинообразен знак служеше за обозначаване на отделна буква от азбуката, а в еламитското писмо за изразяване на срички, в асиро-вавилонското писмо въпросът не беше така прост. Тук един и същ клинообразен знак можеше да изразява или сричка, или цяла дума.

По-близкото опознаване на това писмо разкри и друго обезпокоително нещо. Един и същ знак можеше да служи за означаване на няколко различни срички и дори на няколко различни думи.

И обратно, напълно различни знаци са били употребявани за обозначаване на една и съща сричка или на една и съща дума. Така например за

звука р в това писмо имаше шест клинообразни знака, в зависимост от това, с каква гласна е свързан р. В сричките ра, ри, ру, ар, ир или ур звукът р беше обозначен всеки път със съвсем различен клинообразен знак. Нещо повече, когато след тези срички се прибавя някаква съгласна, като например ра + м, т.е. възникне новата сричка рам, то в тази група буквата р се обозначава със съвсем друг знак.

По лесно обясними съображения тук ние не можем да се задълбочаваме в прекалено дребни подробности, но за да може читателят да си състави представа за невероятните трудности, които Ролинсън среща, ще посочим още една особеност на това писмо. Когато няколко клинообразни знака се свързват в група, изразяваща някакъв предмет или понятие, то пълното звучене на тази група няма нищо общо със звученето на неговите съставни части. Така например името на цар Навуходоносор според отделните му фонетични съставки трябваше да звучи: Ан-па-са-ду-сис, а е било изговаряло Набукидур-риусур.

Когато Ролинсън публикува резултатите от своя упорит труд, учените първоначално помислиха, че си е позволил някаква шега. „Как така — казваха те, — нима е могъл някой някога да измисли такава безсмислена сложна система на писане, която все пак трябва да служи за общуване между хората?“ Но като се убедиха, че Ролинсън не е направил никаква мистификация, някои учени сметнаха, че подобно писмо никога не ще може да бъде прочетено.

Работата всъщност изглеждаше безнадеждна. Ала както често е ставало в историята на археологията, по щастливо стечение на обстоятелствата тъкмо в този момент беше направено едно сензационно откритие. Френският археолог Бота, за когото ще се говори в следната глава, изрови в развалините на Ниневия около сто глинени плочки с клинопис, произхождащи от VII век пр.н.е. Тези плочки представляваха мечтан материал за езиковедите, понеже съдържаха редица енциклопедически сведения. Днес те се смятат за най-старата енциклопедия в историята на човечеството. Образите на разни предмети бяха разположени в колонки със съответно име отстрани на вавилонски език и с клинообразни знаци за тяхното фонетично произношение. Тези табелки са били изготвени най-вероятно, за да бъдат в помощ на учениците от училищата за писари през периода, когато картинното и силабичното писмо са били опростени и е било създадено азбучното писмо.

Най-старата енциклопедия на света се е запазила наистина в малки фрагменти, обаче даде на учените основа за разшифроване на 200-те знака на асиро-вавилонското писмо.

Само в продължение на няколко години благодарение на колективните усилия на много учени асириологията постигна такъв напредък, че можаха да бъдат издадени първите граматики на асирийския език. Големи заслуги за асириологията имат руските учени. Така В. Голенищов издаде в 1888 г. първия в света речник на асирийския език, съдържащ хиляди старателно прерисувани и снабдени с коментар клинописни знаци.

Макар че не можем да отричаме заслугите на Ролинсън, трябва да кажем, че той не беше същински учен, отдал се безкористно на науката. Познавайки като агент на разузнаването тайните на шифрите, той се залови да разшифрова бехистунското писмо съвсем не по научни подбуди. Тласкаше го по-скоро желанието да бие рекорда в една област, която по неговото време беше обект на общ интерес, а също така желанието да спечели лична слава. Преследвайки

лаври, той дори не се колебаеше да присвоява плодовете на чужд труд. Немалък шум вдигна спорът му с асиролога Х. Хинкс, който направи някои много важни открития, свързани със староперсийския език. Ролинсън узна това по околен път и изпрати в Лондон, където се печаташе негов труд, бързо писмо, в което даде резултатите, постигнати от Хинкс като свое собствено откритие. Когато го упрекнаха в плагиатство, се опита да докаже с помощта на фалшив пощенски печат, че бил изпратил писмото в Лондон по-рано — преди да е могъл да узнае за откритието на Хинкс. Аферата се потули, но няколко години по-късно плагиатството на Ролинсън и подправката на пощенския печат бяха напълно доказани.

С разшифроването на асирийското писмо заедно с Ролинсън се занимаваха няколко други учени. Обаче все още съществуваха съмнения дали то е прочетено правилно. Когато Ролинсън започна да се хвали публично, че можел да прочете и най-трудни клинообразни надписи, Кралското азиатско дружество в Лондон се реши на стъпка, която няма прецедент в историята на науката. До четирима най-изтъкнати специалисти бяха изпратени четири запечатани плика, съдържащи един и същ съвсем скоро открит асирийски текст, с покана да го разчетат. Ролинсън, Талбот, Хинкс и Оперт разшифроваха текста, всеки самостоятелно, по свой собствен метод, и изпратиха превода в запечатани пликове до избраната за тази цел комисия.

Оказа се, че четирите превода бяха почти идентични. Някои учени наистина изразиха недоволство от избора на дружеството метод и заявиха, че бил недостоеен за науката, но сходящите се отговори не оставяха никакво съмнение. Едновременно прочитане на трудното асирийско писмо трябваше да бъде смятано за свършен факт. В 1857 г. споменатите преводи бяха отпечатани в една книга, озаглавена: „Надписът на царя на Асирия Тиглат-Паласар, преведен от Ролинсън, Талбот, Хинкс и Оперт“.

От съдържанието на древния бехистунски надпис се узна, че през годините 529–521 пр.н.е. в Персия царувал Камбий. Неговата държава била разтърсвана от смутове и политически въстания на покорените и много жестоко потискани народи. Освен това в самия царски дом възникнали династични спорове и борби, които сериозно отслабили властта на монарха и свършили с осъждане на смърт на брата на царя — Бардия. В различни части на страната се появили лъжливи претенденти за трона. Най-опасен от тях бил един маг — жрец на заратустристката религия — Гаумата. Представяйки се за самия Бардия, който уж бил избягал от затвора, преди да бъде екзекутиран, магът събрал могъща армия от свои привърженици.

Но царят умрял внезапно в 521 г. пр.н.е., без да остави пряк наследник. Правото на престола принадлежало на един от князете от страничната линия на рода на Ахеменидите — Хистаспес, за когото споменахме, когато говорихме за надписа в Персеполис. Той бил некадърен и страхлив човек, настъпилите безредици в страната го накарали да се откаже от трона в полза на сина си Дарий.

Дарий I се оказал енергичен властелин и храбър воин. За кратко време съумял да се справи поред с всички бунтовници. Искало му се да затвърди за вечни времена спомена за своите триумфи, за да не забравят неговите потомци, че той, Дарий, цар на Персия, възвърнал единството на държавата и е бил единствен законен наследник на Камбий.

Той заповядал да издълбаят върху скала историята на неговите деяния, и

то на такова място, че надписът да се вижда и същевременно да бъде недостъпен за онези, които искат да го премахнат. Върху вертикалната скалиста стена, издигаща се високо над оживения път към Вавилон, заповядал да се извърши нещо, което за мнозина изглеждало невъзможно. Роби, привързани с въжета над пропастта, изложени на немилостивите слънчеви лъчи и на свирепите вихри, издълбали в суровата скала споменатата вече пътека, а върху нея после издигнали скеле. Изкачили тежки плочи с барелефи, закрепили ги за скалата, при което не един от тях изгубвал равновесие и с вик на ужас политал в пропастта.

Барелефът издържал 2500 години. На пръв план е издълбан Дарий, прав, облегнат на голям лък. Десният му крак е стъпил на поваления Гаумата, който се осмелил да протегне ръка към царския жезъл. Зад царя стоят двама придворни с колчани* и копия. В краката на царя с оковани нозе и въжета на врата се гърчат деветима бунтовника — деветима царе на лъжата, — както гласи надписът. Отстрани и под тази група се виждат 14 колони клинопис, в които на три езика се славят триумфите на великия Дарий: Този текст гласи:

[* Чанта за стрели — Б.пр.]

Когато бях във Вавилон, от мен се откъснаха царствата на персите, сусите, медите, асирийците, египтяните, партите, маргите, скогатите и скитите. И ето какво извърших аз по милостта на Ахурамазда. В годината, когато започна моето царуване, водих 19 битки. Водих ги по милостта на Ахурамазда и деветима крале станаха мои роби. Между тях имаше един, що се зовеше Гаумата. Той лъжеше. Тъй казваше: „Аз съм Бардия, син на Кир“. Вдигна бунт в Персия. Имаше още един — Нидинту се казваше и беше вавилонец. Той лъжеше. Тъй казваше: „Аз съм Навуходоносор, син на Набонид“. Именно той вдигна бунт във Вавилон.

Поставяйки тези плочи на Бехистунската скала, Дарий бил убеден в непреходната историческа тежест на своите военни деяния. Но за нас неговите триумфи отидоха на втори план поради факта, че заповядал надписът да се изготви на три езика. Триезичността на текста стана онази магическа пръчка, която ни отвори широко вратата към прастарите цивилизации на Шумер, Вавилония и Асирия, разширявайки нашето познание с още няколко хиляди години от историята на човечеството.

В царството на „Хиляда и една нощ“

За Месопотамия, или Междуречие, намираща се между реките Тигър и Ефрат, до края на XVIII век знаеха съвсем малко хора. Смътните сведения за бурното и богато минало на тази страна се дължаха ма библията и на няколко противоречащи си едно на друго описания на древни пътешественици. Тук — в Ниневия и Вавилон — според Стария завет царували жестоки и войнствени царе, които Йехова гневно наказал заради езическото им, но много европейци смятаха библията за сборник от легенди и митове, а разказите за гъсто населените градове и могъщите царе на Асирия и Вавилон намираха преувеличени. Представите за тези непознати цивилизации се свеждаха до Вавилонската кула и до висящите градини на Семирамида.

Днес на мястото на стара Асирия и Вавилон се намира държавата Ирак със столица Багдад. Тази страна граничи на север с Турция, на запад със Сирия и Йордания, на юг със Саудитска Арабия, а на изток с Иран, т.е. със стара Персия. По-сигурни исторически данни за древна Месопотамия имаме за I в. н.е. Знаем, че въпреки непрекъснатите войни, нашествия и сменящите се владетели Месопотамия си останала гъсто населена и богата страна, че там процъфтявали търговията и занаятчийството, изкуството и архитектурата.

Докато в тези земи били поддържани в добро състояние напоителните канали, никаква война и какво нахлуване не успели да унищожат плодородната почва. Тази умно измислена система от канали, разпространяваща водите на Ефрат и Тигър по равнината и възпрепятстваща тяхното разливане извън бреговете, представлявала главен източник на благоденствието на Месопотамия. Никой не помнел кой я е изградил така умно и предвидливо. Никой не допускал, че строителите на тези канали са живели няколко хиляди години пр.н.е. в библейските градове Ур, Вавилон и Ниневия.

В Месопотамия се сменяли владетели, народи и култури. След шумерите, акадийците, халдейците дошли персите, след персите гърците, след гърците партите, но земеделското население продължавало да си живее живота; поправяло каналите, сеело и събирало реколтата. Експлоатирано немилостиво, грабено, вкарвано във войската и в мините, то създавало с упорит труд богатството на страната.

В нейния зной израснали безброй заможни градове, храмове и дворци, процъфтявали архитектурата и изкуството, литературата и науката, царе, аристократи и сатрапи заживели в разкош.

През Средновековието Месопотамия преживяла период на нов разцвет. Със заемането на страната от мохамеданите тук бил пренесен от Дамаск главният център на исляма. Халифите избрали за своя столица Багдад, чийто разкош, красива архитектура и приказна красота станали легендарни. Когато страната била завзета от турците, водени от селджусите, и била създадена голямата Багдадска империя, нещата много не се изменили. Мрежата от канали и шлюзове си стояла непокътната; благодарение на тях земята продължавала да дава богат плод. По-късно няколкото унищожителни нашествия на монголите, предвождани от Хулагу и Тамерлан, превърнали Месопотамия в пепелище. Почвата, лишена от вода вследствие на разрушаването на системата от канали, ставала безплодна, напуквала се от жаркото слънце и най-сетне се превърнала в море от сипкав лесноподвижен прах, станала царство на пустините и на загадъчните могили, на степите и на скитническите племена.

Оттогава стара Месопотамия за дълги векове била забравена. Но от време на време в нея идвали пътешественици от Европа. Те разказвали за тайнствените хълмове, издигащи се тук-там сред безлюдната равнина. Около тях беснеели вихрушки и затрупвали в подножието им цели камари белезникав пясък. Бедуините, пасящи своите камили, нямали понятие какво представляват тези странни хълмове. Наистина по тях се виждали парчета тухли, съдове и късове базалтови барелефи, но нийде не личали никакви остатъци от по-големи постройки, които да напомнят за богатото минало на страната. Там не се издигали както в Египет колони, обелиски, сфинксове, пирамиди и каменни царски гробове, нито както в Гърция и Италия развалини на храмове, статуи на богове, арени и амфитеатри. Историята на Месопотамия била затрупана под дълбоката покривка на пустинния пясък.

Първия разказ за пътуване из Месопотамия дължим на датчанина Карстен Нибур. По поръка на датския крал Фредерик V Нибур организира научна експедиция до Близкия Изток. За съжаление, тя свърши трагично. В разстояние на по-малко от година всички участници в нея загинаха от изтощение или от заразни болести. Единствен Нибур остана жив и сам доведе задачата на експедицията докрай. Неговата книга „Описание на едно пътуване из Арабия и други съседни страни“, която представляваше добросъвестен разказ за страната, хората и намерените следи от стари цивилизации, дълго време беше единствен източник за сведения за Близкия Изток. Наполеон постоянно я носеше със себе си по време на похода си до Египет.

Нибур беше един от първите, които се опитаха да разшифроват клинообразното писмо. Но резултатите, до които стигна при условията на тогавашното състояние на науката, предварително бяха осъдени на неуспех. Датчанинът не успя да прочете нито един знак. Но той констатира — и това е негова голяма заслуга, — че в клинописа може да се разграничат три системи на писане: картинна, или пиктографична система, сричкова система и азбучна система, съдържаща 24 букви.

В началото на XIX век Месопотамия стана популярна в Европа благодарение на арабските приказки от „Хиляда и една нощ“. По това време тя беше една от най-четените книги. С голямо удоволствие я четеше и младият английски адвокат Остин Хенри Лейърд. Измисленият от Шехерезада свят го завладя и погълна до такава степен, че той реши да предприеме пътешествие до Багдад, Дамаск и Персия.

Всеки ден, след работата си в адвокатското бюро в Лондон, той се затваряше в стаята си сред купища книга и старателно се готвеше за възнамеряваното пътешествие: учеше се да си служи със секстант* и компас, изработваше карти, запознаваше се с начините за оказване първа помощ при злополука, а също така с начините за борба срещу тропически болести. С речници в ръка се запознаваше с езиците, говорещи се в Иран и Ирак.

[* Тгломерен инструмент за астрономически и геодезически изследвания — Б.пр.]

През 1839 г., на 22-годишна възраст, напуска работата си в адвокатското бюро и съпроводен от един приятел, тръгва за Близкия Изток. Пътува на кон от село на село, от град на град, като ношува в колибите на гостоприемни туркмени или в шатрите на арабски пастири. Благодарение на умението си лесно да установява контакт с хората бързо спечелва приятелството на местните жители, чиито нрави наблюдава с голям интерес.

Своите приключения Лейърд описва всеки ден с доста голям писателски талант. От тези страници по-късно се появи двутомното произведение, озаглавено „Ниневия и останките от нея“. То спечели на автора си огромен брой ентузиазирани читатели.

„С благодарност и възторг си спомням — пише той в бележника си — онези сладки дни, когато с чувство на свобода и безгрижие в сърцето ние се събуждахме при изгрев-слънце в някоя бедна колиба или шатра. Скитахме така накъдето ни видят очите, без да ни е грижа за времето или разстоянието, за да спрем да ношуваме в подножието на някоя развалина, където араби-скитници построяваха своите шатри...“

През април 1839 г. той пристигна в Мосул — град, разположен на горното течение на Тигър. Оттам навлезе в различни посоки дълбоко в

пустинята, където за пръв път видя легендарните могили, криещи развалините на прастари човешки селища. И оттогава стана техен страстен изследовател. Особено много го привлече могилата, под която според местните предания трябвало да се намират развалините на един град, основан от библейския Немрод — потомък на Ной. Арабите си го представлявали като великан и свято вярвали, че костите му лежат скрити в развалините. Източник на тази вяра беше Старият завет. В Книгата Гenezис четем:

Той беше и най-славен на земята ловец. Оттук идва пословицата: Смел като Немрод, най-славния ловец. Той пръв царува във Вавилон, в Ерех, в Акад и Кално, в страната Шинear. Като излезе от тази страна и тръгна към Ашур, построи Ниневия...

Лейърд стигна до извода, че арабските легенди имат някакви реални основи. Той разсъждаваше, че дори ако традициите, свързани с Немрод, са продукт на силно развито въображение, то не трябва да се изключва възможността хълмът да съдържа останки от едно от най-старите селища в историята на човечеството.

„От положението на хълма — пише в своите бележки — лесно може да се разбере, че именно той е, който Ксенофонт описва и край който бил установен лагерът на «десетхилядната войска». Развалините са точно тези, които гръцкият вожд видял със собствените си очи преди двайсет и два века. Още тогава това били руини на някакъв стар град.“

Като обикаляше по хълма, той много често намираше парчета от гърнета, тухли и олющени базалтови късове с барелефи. Сред арабите се говореше, че под земята се крият никакви странни предмети, издялани от чер камък. Постепенно Лейърд все повече стигаше до убеждението, че хълмът съдържа неизброими археологически съкровища. „Възбуден от любопитство — пише в спомените си, — реших, когато ми бъде възможно да проуча точно тези единствени по рода си старини.“

Но той трябваше временно да прекъсне пътуването си, понеже малките финансови средства, с които бе тръгнал от Лондон, се бяха почти изчерпали. Затова се отправи към Константинопол, където се надяваше да получи помощ от британския посланик сър Стафорд Канинг.

Археологията никак не интересуваше посланика Канинг, но въпреки това той се отнесе благосклонно към молбата на Лейърд. Причината за тази благосклонност беше обстоятелството, че в Близкия Изток по това време имаше сериозни политически вълнения.

Както обикновено в такива случаи, Великобритания с помощта на агентите на разузнаването си правеше интриги и сееше разногласия сред тамошните потискани народи, за да може по-лесно да осъществява своите империалистически цели. Ирак с петрола си и други подземни богатства, а също със самия факт, че се намира на пътя за Индия, представляваше за британските капиталисти много апетитно парче.

Научни експедиции често биваха използвани от европейските велики сили за политически и шпионски цели. Канинг бързо схвана, че намеренията на Лейърд може прекрасно да се използват. Под претекста, че се правят разкопки на хълмовете в Месопотамия, би могло да се опознае страната, да се съберат сведения за нейните минерални богатства и да се установи пряка връзка с

бунтуващите се шейхове на арабски племена. Лейърд беше типичен авантюрист и търсач на приключения. Без никакво колебание се съгласи да премине на служба на Интелиджънс сървис и по такъв начин получи средства за разкопките, които възнамеряваше да прави.

Както Канинг, така и Лейърд, сключвайки споразумение помежду си, се ръководеха и от допълнителни подбуди. Двамата, макар всеки по различни съображения, бяха сериозно обезпокоени от това, че французинът Пол Емил Бота правеше в Месопотамия прочуващи се в цял свят археологически открития. Лейърд просто му завиждаше за славата и копнееше да му отнеме палмата на първенството в археологическите открития. А Канинг не без основания предполагаше, че Бота е пратеник на френското разузнаване и че под претекста на разкопките се стреми да помогне за присъединяването на тези земи към Франция.

През 1842 г. Бота започна разкопки на хълма край селцето Куюмджик. Пазари работници и копа цяла година без особени резултати.

На същото място Лейърд по-късно откри развалините на Ниневия — столицата на Асирия.

Обезсърчен от неуспеха си, Бота се прехвърли на хълма в Хорсабад. Там щастието му се усмихна още през първата седмица след започването на разкопките. Работниците откриха някакви стени с украшения, множество барелефи и преди всичко огромни каменни фигури с човешки глави и тела на крилати бикове.

Съобщението за откритието предизвика огромна сензация в Париж. Ентусиазирана, Франция организира подписка за събиране на средства, за да се даде възможност на Бота да продължи търсенията си. През годините 1834–1846 беше изкопан огромен комплекс от дворцови сгради, площади, портали, церемониални зали, коридори, стаи на хареми и остатъци от голяма пирамида. По-късно археолозите установиха, че това е лятната резиденция на асирийския цар Саргон, построена в 709 г. пр.н.е. в предградието на столицата Ниневия.

Бота не беше археолог по образование и не разбираше от консервация на исторически паметници. Разкопките си извършваше с нечувано примитивни средства. В търсене на ефектни скулптури, които биха могли да направят силно впечатление в Европа, той допускаше кирките на работниците да унищожават безвъзвратно по-дребни предмети, които в някои случаи бяха значително по-ценни от едрите. Скулптурите от алабастр, веднага след като биваха извадени от земята, се разпиляваха поради жаркото слънце в пустинята. За щастие дойде да окаже помощ на място известният френски художник Йожен Наполеон Фланден. Той започна да скицира на картони погиващите предмети. В резултат на това сътрудничество се роди творба, която днес се причислява към класиката на археологията. Заглавието ѝ гласи: „Монументите на Ниневия, открити и описани от Бота, измерени и прерисувани от Фланден“.

Бота се опита да изпрати няколко скулптури в Париж. Натовари ги на сал с намерение да ги изкачи нагоре по Тигър. Но в тази си част реката представлява бърз дълбок планински поток, пълен с въртопи и водовъртежи. Салът се наклони и целият безценен товар потъна. Втора пратка, изпратена надолу по Тигър до Персийския залив, беше натоварена на океански кораб и щастливо пристигна в Париж. Статуите, представляващи мъже с дълги бради и крилати бикове с човешки глави, бяха подредени в залите на Лувър. От тях се възхищаваха неизброими тълпи парижани.

Благодарение на Бота Европа за първи път видя със собствените си очи своеобразните шедьоври на Асирия.

Капризът на деспота, революцията и археологическите находки

През ноември 1845 г. Лейърд тръгна с малка лодка за Мосул Надолу по течението на Тигър. Неочаквано неговите планове бяха провалени от сериозни трудности. Цяла Месопотамия беше обзета от революционна вълна. Равнините се покриха с червените огньове на горящите села, а пътищата бяха контролирани от въоръжени до зъби революционери.

По това време Месопотамия беше под турско владичество. Малко преди пристигането на Лейърд султанът назначи нов паша, т.е. губернатор, на име Керити Оглу. Той беше типичен източен деспот, жив пренесен от арабска приказка отрицателен герой. Външният му вид беше такъв, че би могъл да се присъни на деца, наплашени от страшни разкази. Нисък, необикновено дебел и подвижен, имаше само едно ухо и едно око, а тъмното му лице беше осеяно с белези от едра шарка.

Начинът, по който управляваше, подобно на външния му вид също беше чудноват. След като взе властта, наложи на населението данък върху зъбите, като с нескривана ирония заяви, че постъпленията от този данък щели да се изразходват за закупуване на нова челюст, понеже си бил счупил старата при консумиране на „отвратителните ястия на тази страна“.

Но този изобретателен данък беше само малка увертюра на онова, което скоро настъпи. Пашата започна безмилостно да граби ужасените араби и туркмени. Начело на своите разбойници нахлуваше в селата, плячкосваше всичко, което му попаднеше, и заповядваше да се запалват къщите само за да се наслаждава на огъня.

Веднъж по селата се разнесе радостната новина, че аллах бил наказал със смърт жестокия тиранин. Пашата се възползва от случая да измисли интрига в стил на опера-буфо, в която садизмът вървеше ръка за ръка с извратеното чувство за хумор на пашата. В двореца си той инсценира дълбок траур. На покрива плющяха спуснати наполовина знамена, иззад затворените порти се носеха воплите на оплаквачки и евнуси.

В нещастното население се весели нов дух. Радостно възбудени тълпи се събираха пред двореца, за да се убедят със собствените си очи в смъртта на губернатора. По улиците се движеха големи тълпи, които крещяха: „Да бъде благословен аллах, пашата е мъртъв!“ Изведнъж портите на двореца се отвориха широко и отвътре се изсипа банда главорези с извадени саби. Сред стеналия и викове на ужас падаха много глави, а кръвта се лееше по улиците на потоци.

След страхотната сеч пашата конфискува имотите на виновни и невинни под фалшивия предлог, че били допуснали обида на височайшата му особа, разпространявайки клюката за неговата смърт. В края на краищата преследванията доведоха хората до върха на отчаянието. Арабските и туркменските племена хванаха оръжието и започнаха борба срещу деспота.

Но простите местни жители не бяха в състояние да оказат организиран отпор. Те дадоха простор на отчаянието и гнева си стихийно, като палеха къщи и цели села, убиваха не само войници на губернатора, но и свои събратя и дори извършваха пладнешки разбойнически нападения.

След като се ориентира в положението, Лейърд предпочете да не разкрива археологическите си планове. За да прикрие същинската си цел, той се снабди с тежкокалибрена пушка и разгласи, че се стягал да отиде за глигани. След това нае ездитен кон и тръгна на път по посока на хълма Нимруд. Привечер се озова в малко арабско село, което представляваше жалка картина. От къщите бяха останали само пепелища, а над развалините висеше тежката миризма на опожарено.

През цепнатината в една порутена стена той забеляза слаб пламък на едно угасващо огнище. Около тлеещата пепел седеше семейство, потънало в скръбно мълчание. То се състоеше от арабин с бяла чалма и дълго наметало — бурнус, три изпосталели жени с черни фереджета и куп почти голи деца, сгушени до мързеливите овчарски кучета.

Арабинът се казваше Авад Абд-Алах и беше шейх на племето йехеш. Селото беше подпалено неотдавна от войниците на пашата, а населението се бе укрило в близките планини. Седнали край огъня, Лейърд сподели с Авад своите планове и го помоли за помощ. Щедро възнагражденият арабин още същата нощ отиде в съседното село да наеме работници за разкопки на хълма Нимруд.

Докато чакаше връщането му, възбуденият Лейърд почти не мигна. „Отдавна хранените надежди — пише в спомените си — сега ще се осъществят или ще се окажат напразни. Пред очите ми се мяркаха видения на подземни дворци, гигантски чудовища, статуи на хора и безброй надписи. Съставих планове как да извадя от земята тези съкровища. Сънувах, че съм се заблудил в лабиринт от дворцови стаи и не мога да намеря изхода.“

Призори Авад се върна, придружен от шестима други араби, които се съгласиха срещу скромно възнаграждение да пристъпят към работа. Арабите и Лейърд веднага отидоха на хълма и започнаха да копаят. Лейърд трепереше от нетърпение и безпокойство. Но само след няколко часа работниците разкриха части от дебели стени. Богатите фризове от алабастр, барелефите, бъдещи възторг, не оставяха никакво съмнение, че откритата постройка е прекрасно жилище — резиденция на някакъв цар. Изумяваха не само странният стил, но и реалистичното оформление на подробностите. Човешките дела от онези необикновено далечни времена се изправиха пред Лейърд като отразени в някаква огледална повърхност.

Върху алабастрови плочи се виждаха изпъкнали сцени на военни походи и лов, живота в двореца и религиозни обреди. Ето — на колесници, понесени от галопиращи породисти коне, стоят изправени брадати воители. Изпъват големи лъкове и поразяват със стрели бягащите в паника неприятелски войски. Колелата на колесницата и копитата на жребците мачкат ранените и убитите войници. На друго място се вижда атака срещу крепост, построена на върха на стръмна скала. Обсадените хвърлят камъни върху изкачващите се бойци, обсипват ги със стрели. Тук-там ранен воин пропада в бездната. На друга плоча ръката на скулптора е изобразила ловна сцена. Цар, препускащ с колесница, е улучил огромен лъв. Раненият звяр реве яростно, въргаляйки се в собствената си кръв.

Всяка подробност беше изваяна с удивителна пластичност и точност. По скулптурите можеха да се видят дрехи, железни ризници, островърхи шлемове, колесници и впрегатни принадлежности, пребогато украсени с орнаменти. В ожесточените боеве, в яростното преследване, в глъчката на битки и лов беше отразена хищническата, необузdana, спривава природа на царете, воините и

ловците.

Лейърд гледаше и не вярваше на очите си. Зашеметен от откритието, подканяше работниците да бързат. Колкото се може по-скоро искаше да разкрие стените на двореца, за да се добере до най-съкровената тайна на тези неизброими съкровища от миналото.

През време на трескавите търсения внезапно се появи турски офицер, предвождащ малък отряд войници. Той се ръкува любезно с Лейърд, огледа хълма, направи някакви забележки на тема търсене на злато и връчи заповед от пашата, с която се забраняваха по-нататъшните разкопки.

Лейърд беше съкрушен. Качи се на един кон и без да бърза, се отправи към Мосул, за да поприказва лично с пашата. Турският губернатор го прие с подчертана любезност, но изрази съжалението си, че не можел да отмени заповедта си.

— Нима не знаете, господине, че мохамеданското население е възмутено от оскверняването на ислямските гробове, които се намират на хълма?

Лейърд се вцепени. Та той не бе видял никакви гробове!

Затова побърза отново да се изкачи на хълма и, о чудо, отдалеч тук-там забеляза надгробни плочи, които по-рано ги нямаше. Те се бяха появили като че ли с магическа пръчка. Три дни Лейърд скита из хълма, съкрушен от това безнадеждно положение.

На третия прекаран в бездействие ден влезе в разговор с офицера, който му бе донесъл заповедта на пашата.

— Повярвайте ми, че преди това не видях никаква гробове... просто си блъскам главата, за да си обясня как е могло да стане това.

— А, за гробовете ли... ние имаме много грижи с тях.

— Грижи ли? Как трябва да разбирам това?

Офицерът се усмихна под мустак, прехапа устни, огледа се наоколо и измънка:

— Цели две нощи превозвахме каменни надгробни плочи от гробищата на близките села и ги оставяхме на хълма. Обвиняват ви, че осквернявате ислямски гробове. Да знаете само колко ислямски гробове разрушихме ние при това пренасяне.

— Но защо е разигравана цялата тази комедия?

— В цял Мосул говорят, че сте знаели за някаква златни съкровища и затова копаете. Като научи това, пашата пожела да се отърве от вас... иска сам да започне да ги търси.

Докато Лейърд успее да реши какво да предприеме, въпросът неочаквано се разреши сам. Турското правителство узнало за редица афери на провинциалния деспот и наредило да бъде хвърлен в затвора.

Сега Лейърд можеше да продължи разкопките си.

Една утрин, когато той излезе от палатката си и се приближи към рова, работниците започнаха да махат към него с лопатите си и да крещат с цяло гърло:

— Бързай, бейо, бързай! Копачите намериха Немрод! О, аллах! Нещо невъзможно, но вярно!... Видяхме го със собствените си очи! Един е бог!

Като казаха това, те хукнаха към Мосул. Лейърд бързо се приближи към изкопания ров. От земята се подаваше грамадна човешка глава от алабастр, повисока от нормален човешки ръст. Тя лежеше, както по-късно се оказа, върху тялото на крилат лъв. Скулптурата беше в прекрасно състояние. Братотото лице

изразяваше величествено спокойствие и съсредоточение, а изпълнението на детайлите говореше, че древният художник е имал изтънчен вкус, какъвто рядко се среща в подобни скулптури.

Новината за намирането на Немрод — „най-славния на земята ловец и основател на Ниневия“ — бързо се разнесе сред суеверните араби. Скоро хълмът се изпълни с хора, дошли от близките селца. Те стояха на ръба на рова и със страхопочитание разглеждаха грамадната глава от бял алабастър. Лейърд с мъка накара един от шейховете да се спусне долу и да се убеди, че находката е само скулптура от камък.

— Това не е работа на човешки ръце — извика шейхът, — а на онези неверни великани, за които пророкът — мир на праха му — е казал, че са били по-високи и от най-високата финикова палма. Това е едно от онези божества, върху което Ной — мир на праха му — хвърлил клетва, още преди да дойде пото път.

По съвет на Авад Лейърд ознаменува откритието с увеселение. Заповяда да се заколи цял бик и нае пътуващи музиканти. Забавата продължи цяла нощ. На лумналите огньове се печеше на шиш вкусно месо. Сред гюрултията от пищялки и тъпани ощастливените синове на пустинята пееха, танцуваха и крещяха до зори.

Новината за скулптурата с бързината на светкавица стигна в Мосул. Градът закипя, пазарът се изпълни с възбудена тълпа. Местните кадии и мюфтии побързаха да отидат при турския паша, за да му връчат официален протест срещу изваждането на Немрод, понеже смятали това деяние за противоречащо на Корана. Новият губернатор Исмаил паша извика при себе си Лейърд и го посъветва да прекрати за известно време разкопките, докато населението се успокои. Англичанинът задържа само двама работници и продължи търсенията тайно, но вече значително по-бавно.

След известно време, когато първоначалната възбуда позатихна, Лейърд нае повече работници и започна да прокопава хълма на различни места. Не трябваше дълго да се чакат резултатите. Скоро на повърхността на земята бяха извадени 60 крилати бика и лъва с човешки глави. Някои чудовища имаха по пет крака — странност, която Лейърд веднага не можа да си обясни. Веднъж, като минаваше покрай един крилат бик, той внезапно се учуди. Съвсем ясно видя как бикът трепна и направи крачка напред. Това беше оптическа измама, дължаща се на петия крак. Навярно бикове са пазели входа към двореца и по такъв начин будели суеверен страх сред населението.

За тези статуи Лейърд пише следното в своите спомени:

„В продължение на 25 века те са били скрити от човешкото око и ето ги сега отново стоят пред нас с цялото величие на своето антично великолепие. Но колко много се е изменила заобикалящата ги обстановка! Там, където някога е цъфтяла пълната с великолепие цивилизация на един могъщ народ, сега виждаме мизерията и невежеството на полуварварски племена. Където някога са се издигали внушителни храмове и е кипял живот на богати, гъсто населени градове, имаме руини и безформени насипи. Над просторните дворцови салони, в които са били пазени тези скулптури, днес крачат волове, впрегнати в плугове, и шумят ниви. Египет може да се похвали със също толкова стари и не по-малко прекрасни монументи, но неговите исторически паметници винаги са били видими, винаги са прославяли мощта и славата на своята родина, докато статуите, които стоят пред нас, чак сега излязоха от мрака на забравата...“

В продължение на две години Лейърд откри пет дворци, издигнати от асирийски царе между IX и VII век пр.н.е. Стана ясно, че първата открита постройка е дворецът на асирийския цар Ашурназирпал II, царувал от 885 до 859 г. пр.н.е. Само в едно отношение Лейърд беше разочарован — хълмът Нимруд не криеше, както той беше предполагал, развалините на Ниневия, а на град Калху.

Към средата на XIX век археологията още не беше наука в пълния смисъл на думата. Дотогава още не бяха познати днешните строго научни методи за извършване на археологически разкопки. Съвременните археолози измерват и фотографират предметите на мястото, на което са ги открили, понеже от тяхното положение и обкръжение често може да се извлекат ценни исторически сведения, отколкото от самите предмети. Понякога някаква дребна отломка или мънисто може да даде повече сведения, отколкото някоя величествена скулптура, затова археолозите грижливо пресяват пясъка и събират всички, дори микроскопичните предметчета. Благодарение на умелото реставриране и консервация от парчетата се получават прекрасни вази или статуйки, а предметите, изложени на унищожение, се спасяват чрез химически средства.

Методите на Лейърд, дори да спазваше тогавашните научни изисквания, бяха извънредно унищожителни и брутални. В стремежа си да намери сензационни предмети, които да му донесат слава, той унищожаваше алабастрови табели от стените на дворците, зариваше отново в земята непроучени обстойно парчета развалини, като смесваше черупки от животни с парчета тухли, а на плочките с клинопис не обръщаше особено внимание. Поради това голям брой ценни предмети на асирийската материална култура като оръжия, инструменти от бронз и стъкло, вази и други произведения на изкуството бяха унищожени с удари на кирки и лопати.

Работата на хълма Нимруд продължи две години. През това време Лейърд често изпращаше в Лондон по-дребни находки. Най-сетне той взе смелото решение да изпрати двете най-малки крилати чудовища с човешки глави. За тази цел нареди в Мосул да се построи специална огромна платформа на мощни колела. Тежката кола, теглена от волове и тикана от араби, спря до самия хълм. С помощта на въжета и крикове двата колоса бяха натоварени на платформата. Междувременно се мръкна и на хоризонта се показа луната. Крилатите чудовища, огромни и бели на светлината на луната, гледаха непознатия им свят като събудени от сън. На другата сутрин призори започна тяхното превозване до реката, където ги чакаха салове, държащи се на повърхността на водата чрез 60 кожени торби, пълни с въздух. Сред виковете на арабите и скърцането на колелата, трмавата кола трепна и се понесе към реката.

Начело на шествието вървеше самият Лейърд. Непосредствено след него с танцова стъпка крачеха музиканти, като вдигай огромен шум със свирня на пищялки и думкане на барабанчета. Платформата се теглеше от триста араби, на които подвикваха надзиратели. Зад тях се мъкнеха крещящи с цяло гърло жени и деца. Сред врявата арабски конници се движеха по средата на човешкия мравуняк, размахвайки камшици и принуждавайки работниците да теглят по-старателно.

Натоварени на сала, статуите щастливо стигнаха в Лондон.

Лейърд открива изчезналата Ниневия

След като изпрати находките от хълма Нимруд в Лондон, Лейърд се върна в Константинопол, където го чакаха нови задачи, свързани с работата му на разузнавач. Едва две години по-късно, т.е. през 1849 г., се появи отново в Мосул. Този път започна разкопки на хълма Куюмджик, без да се смущава от това, че на времето Бота неуспешно бе копал там.

И този път постигна почти невероятен успех. Още през първите дни откри мощните стени на някаква постройка. Под огромните купища пясък и развалини се показаха масивни портали и пазещи ги крилати чудовища с човешки глави, големи и малки зали, коридори и площадчета. Алабастрови плочи с барелефи, фризове и преди всичко стени, покрити с лъскави плочки с черна, жълта и синя глазура, говореха за някогашния блясък на постройките и не оставяха никакво съмнение, че това е било дворец на асирийските царе.

Руините носеха видимите следи на пожар и вандалско унищожение. Алабастрови плочи, опушени от дим и натрошени на дребни парчета, бяха разпилени по земята, тук-там се виждаха остатъци от овъглено дърво. Дори дебелите стени не бяха устояли на беса на непознатите рушители. Красноречието на тези разрушения беше вълнуващо и твърде ясно — дворецът заедно с града край него са били превзети след тежка борба срещу неприятелските войски. Всички негови жители били избити до крак и след ограбването градът бил подпален.

Но не всичко беше унищожено от огъня. Лейърд намери в развалините голям брой произведения на изкуството: барелефи, статуетки, статуи, печати и плочки с клинопис. Сред многото предмети специално внимание заслужаваше един от шедеврите на древното скулптурно изкуство — барелеф, представляващ фрагмент от огромен фриз и изобразяващ ранена лъвица. Пронизана от три стрели, тя реве отчаяно в безсилна ярост, влачейки по земята безжизнените си нозе. Барелефът говореше не само за познаването на анатомията, но приковаваше погледа с изключителния реализъм и силата на израза, на каквито би могъл да бъде способен само един вдъхновен художник. Макар че величествената глава на животното вече носи първите сенки на предсмъртното изтощение, в напрегнатите му мускули се чувства гореща, първична, бъдеща ужас воля за живот. Изобразявайки върху плоча този драматичен епизод от ловния живот, древният майстор си е послужил пестеливо с почти стилизирана рисунка на лъвицата и затова композицията поражда дълбок възторг с несравнимата хармония на своята красота.

Продължавайки да копае в дълбочина хълма Куюмджик, Лейърд откри две големи странни зали. Върху техните мозайки лежеше половин метров слой от глинени отломки с различна форма и цвят. След по-подробно проучване се оказа, че това са покрити с дебел слой кал и мръсотия строшени и стъпкани плочки с клинопис.

Лейърд веднага схвана, че бе направил необикновено важно откритие. Нямаше съмнение, че в тези зали се е помещавала библиотеката на асирийските царе — най-старата библиотека в историята на човечеството. Хилядите глинени плочки, които някога са били наредени на лавици, а сега се въргаляха по земята, представляваха безценно съкровище, съдържащо може би цялата история на Месопотамия. Лейърд събра с лопата парчетата в сандъци и ги изпрати в

Лондон, където в подземията на Британския музей те зачакаха учения, който ще бъде в състояние да ги разчете.

Разкопките напълно потвърдиха първоначалното предположение на Лейърд, че е открил изчезналата и отдавна търсена столица на Асирия — Ниневия. Разкопаният дворец е бил построен, както се разбра от по-късните проучвания, от цар Синахериб, който заемал престола през времето 704–681 г. пр.н.е. Но най-важното откритие беше именно тази библиотека, съдържаща 30 000 плочки с клинообразно писмо. Неин основател бил най-могъщият асирийски цар Ашурбанипал (668–629 г. пр.н.е.), любител и колекционер на писмени исторически паметници от Шумер, Вавилон и Асирия. За да събере в своя дворец всички достъпни документи за Месопотамия, той поддържал цяла армия преписвачи, разпращал ги из цялата страна и кореспондирайки с тях, ръководел търсенията. По такъв начин създал библиотеката, която остана до наши дни, и ни даде ключ за асиро-вавилонската история.

След разшифроването на клинописа бяха получени неизчислими съкровища от знания за древните народи: династични списъци и летописи, политически договори и дипломатическа кореспонденция, стопански сметки и астрономически произведения, митове, религиозни химни и стихотворения, сред които беше и най-старата в историята на човечеството епическа поема.

Асирийската държава, чиято столица първоначално била Ашур, а после Ниневия, възникнала върху развалините на Вавилон в 1250 г. пр.н.е. През време на царуването на Тиглат-Паласар (745–727 г. пр.н.е.) Асирия станала велика военна сила и достигнала върха на могъществото си през царуването на Ашурбанипал. След смъртта на този властелин държавата, опираща се на жестокото потискане на поробените народи, започнала вътрешно да се разпада. От това се възползвали халдейците. В съюз с иранските племена те превзели Вавилон и основали нововавилонската държава. Срещу нашествениците асирийският цар изпратил армия, предвождана от Набополасар. Но бидейки по произход халдеец, той преминал на страната на врага и подкрепян от жреците и владетелите на Вавилон, се провъзгласил за цар.

В съюз с медите постигал победа след победа над асирийците, докато най-после в 612 г. пр.н.е. превзел и разрушил Ниневия. Асирийската държава престанала да съществува фактически в 605 г. пр.н.е. след битка, водена в околността на град Каркемис на река Ефрат. Древният летописец по следния начин описва превземането на Ниневия:

Съкрушаващ чук се издига над тебе, Ниневиио! През улиците летят колесници и вдигат страшен шум на площадите. Те блестят като огрени от пожар, святкат като светкавици. Шлюзовете се отварят, дворецът е в развалини. Грабете злато, грабете сребро, защото неизброими са скъпоценностите и много са съдовете. Ниневия е разрушена, разсипана и плячкосана. Горко на града, потънал в кръв, града, в който се извършват жестокости и убийства и не престават грабежите. Чува се плясък на бичове, шум от въртящи се колела, цвилене на коне и тракане на бързо преминаващи колесници.

Над развалините, опушени от пожар и оросени с кръвта на убити жители, паднала мъртва тишина. Навяваните от ветровете пясъци и плъзналите бурени заличили и последните следи. Оттогава в продължение на 25 века могъщата столица на Асирия изчезнала под дебел слой пръст и чак в 1849 г. Лейърд

извади на бял свят нейните изтлели, но все още величествени стени.

В 1854 г. английският археолог устрои в Кристалния дворец в Лондон изложба на своите находки. Британците видяха богатствата и разкоша на библейска Ниневия. С ням възторг разглеждаха реконструирани салони, церемониалните зали, статуите и барелефите на асирийските царе и преди всичко стените от тухли, покрити с многоцветна глазура, несрещаща се в никоя друга древна архитектура.

Шумерите влизат в историята

Днес познаваме доста добре историята на шумерите. Археолозите откриха в Южна Месопотамия техни градове, дворци и храмове, а плочките с клинопис на езика на шумерите, разчитани от специалистите без особена трудност, ни дават все нови и нови подробности за буйния разцвет на тяхната култура.

Но до средата на XIX век, когато вече се знаеше много за асирийците и вавилонците, учените нямаха и най-малко понятие, че тези народи са били изпреварена от далеч по-старата и също така богата култура на шумерите. Първите сигнали за нейното съществуване в Месопотамия през древността дадоха — нещо твърде странно — не историците или археолозите, а лингвистите. Те попаднаха на следите на този непознат досега народ, като размишляваха върху някои характерни особености на клинописа.

Откритията, правени чрез дедуктивния метод, или с други думи, по пътя на логическото заключение, съвсем не са изключително явление. Неведнъж науката им е дължала забележителни постижения, направили преломи в нейния напредък. За да дадем по-пълна картина, уместно ще бъде да припомним някои по-важни примери за открития, извършени по този път.

Преди 100 години астрономите бяха убедени, че слънчевата система има седем планети, от които Уран е най-отдалечената от слънцето. Като изчисляваха орбитата, по която съгласно закона на гравитацията трябва да се движи Уран, те не без учудване констатираха, че капризната планета някак си не искаше да се придържа о този път. На пръв поглед изглеждаше, че нарушаването на нейния кръговрат поставя под съмнение закона за гравитацията, приет от астрономията като необорима научна истина, обаче по-вероятна беше друга една възможност — че някъде по краищата на слънчевата система се крие някакво неоткрито още планетарно тяло, което причинява отклонения от орбитата на Уран.

Приемайки тази теза за основно начало, младите математици французинът Льоверие и англичанинът Адамс напълно независимо един от друг чрез сложни математически изчисления посочиха мястото, където трябваше да се намира тайнственият виновник за междупланетните смущения. Трудът им беше увенчан с пълен триумф. Астрономите насочиха телескопите към изчислената от двамата математици посока и откриха Нептун.

Но това не бе всичко. В началото на XX век бе констатирано, че въпреки вземането под внимание на гравитационната сила на Нептун сметката пак не излиза. Уран продължаваше да бележи необясними смущения на своята орбита. Американският астроном Пърсивал Лоуъл стигна до убеждението, че причина за това трябва да е някаква друга планета и изчисли предполагаемото и място в слънчевата система. Проверката на тази теза се оказа този път не толкова

проста, защото се касаеше за планета на огромна далечина от слънцето. Чак в 1930 г. тя можа да бъде разпозната сред милионите звезди и бе наречена Плутон.

Пример за най-гениално откритие, направено по дедуктивния научен метод, ни дава физиката. Великият руски учен Менделеев обнародва през 1869 г. таблицата си, в която подреди 63 химически елемента според тяхното число и атомно тегло. Но гениалността на концепцията почиваше главно на това, че въз основа на някои новооткрити закони за строежа на атомите той предвиди съществуването и на други, още неизвестни дотогава елементи и им определи съответно място в таблицата. С напредъка на химията благодарение на откриването на нови елементи празните места в таблицата постепенно се запълваха. През 1950 г. беше намерен стотният елемент — центурият, — а по-късно още три. Подобен случай срещаме в антропологията. Германският естествоизпитател Хекел, опирайки се на основните начала на еволюционната теория, изказа предположението, че в природата някога трябва да е съществувало средно звено между човекоподобната маймуна и човека. Това още неоткрито същество той нарече питекантропус. И ето през 1892 г. холандският лекар Дюбоа изкопа на остров Ява костни останки от същество, което не е било нито маймуна, нито човек. Измерването на намерените части от скелет дадоха неопровержимо доказателство, че питекантропусът наистина е съществувал. По развитието си той стоял значително по-ниско от човека, но превишавал човекоподобната маймуна. И в този случай човешкият разум постигна голяма победа.

В светлината на тези факти не е нещо необикновено това, че лингвистите, без да разполагат с каквото и да е историческо или археологическо доказателство, съумяха да стигнат до заключението, че са съществували шумерите.

Как дойдоха до това откритие? В асиро-вавилонското писмо, както вече знаем, някои клинообразни знаци имаха пиктографичен, т.е. картинен характер, други — азбучен или изразяваха цели срички, с една дума, превръщаха се във фонетични символи. Едновременно наличие на толкова различни елементи наведе лингвистите на извода, че тази сложна система на писане е била резултат на дълъг и бавен път на развитие. Отделните елементи, внасяни от поколенията на много епохи, са се напластявали подобно на кръговете в стъблото на дъба.

Клинописът преминава през три основни фази на развитие. В четвъртото хилядолетие пр.н.е. е било използвано така нареченото пиктографично писмо. То почивало между другото на това, че даден предмет бил рисуван горе-долу реалистично. С течение на времето писарите започнали да се стремят да опростяват изреченията и да свеждат рисунката до няколко неизбежни контури, така че тя се превърнала в схематичен, мъчен за прочитане знак. Това били вече само условни символи, които като например „птица“ — или „вода“ ос. Можел е да ги прочете само онзи, който е научил наизуст значението им.

Вече знаем, че в Месопотамия хората пишели с пръчици върху влажни глинени плочки. Дълбаенето на закръглени и вълнообразни ровчета по такива таблички било трудна работа и до голяма степен доста забавяло писането. И затова след известно време чертите на рисунката станали прави, на мястото на заоблените се появили ъгли. По такъв начин възникнало линейно-йероглифното писмо. Пишейки например думата „бик“, древният писар употребявал символ, състоящ се от няколко чертички.

Най-сетне, за да улеснят още повече техниката на писане, писарите престанали да свързват правите чертички, а ги издълбавали отделно, така че всеки знак се състоял от група отделни линийки. Тъй като писарят, докосвайки влажната повърхност на глината, в началото забивал пръчицата по-дълбоко, а самата чертичка теглел вече при по-малък натиск, чертичките започнали да придобиват формата на клинове.

Успоредно с преминаването от пиктографично писмо към клинообразни знаци се извършила друга, много по-важна вътрешна еволюция. Символите, с помощта на които първоначално били изразявани подобията на предметите, се откъсвали от своето съдържание и ставала само фонетичен знак, изразяващ или цели срички, или отделни букви от азбуката.

При първите си опити да прочетат асирийско-вавилонските надписи асиролозите бяха изправени пред загадка, която изглеждаше неразрешима. Бъркотията от картинни, сричкови и азбучни елементи не само затрудняваше тяхното разчитане, но и поставяше любопитния въпрос, как изобщо е могло да възникне подобно писмо? Сигурно никой не се е стремил съзнателно да го усложни, за да затрудни неговото четене. Отговорът на този въпрос беше прост: отделните елементи на това писмо са се натрупали като прислойки на различни култури. През периода, когато асиро-вавилонското писмо било вече във фазата на фонетичните знаци, древните краснописци било поради консерватизъм, било поради някакви други причини запазили в него някои традиционни, стари картинни символи, представляващи останки от миналото.

В асиро-вавилонските писмени паметници не беше намерен нито един пример на чисто, непримесено с нищо картинно писмо — тази най-първична форма на запечатване на мисълта. От това произтичаше безспорният факт, че вавилонците и асирийците не са могли да бъдат създатели на клинопис, а са го възприели в твърде развит стадий от някакъв друг народ. Изкуството на писмото възниква по пътя на многовековно историческо и културно развитие. Оттук трябваше да се заключи, че народът, който създал клинописа, а след това изчезнал някъде, без да остави следа, трябва да е бил творец на голяма и богата култура.

Като се опираха на резултатите от анализа на клинописа, лингвистите установиха, че такъв народ е съществувал някога, макар че тяхното предположение първоначално не можеше да бъде подкрепено от археологията с нито една нейна находка. Лингвистите бяха сигурни в правотата на своята догадка до такава степен, че дори дадоха съответно име на този загадъчен народ. Едни го кръстиха с името шумери, а други — акади. И двете имена бяха заети от един разчетен надпис, в който семитският цар Саргон се титулуваше „цар на шумерите и акадите“.

Въпросът за съществуването на шумерите остана в сферата на научните предположения чак до 1877 г. Същата година френският консулски агент Ернест дьо Сарзе намери в селището Телло в подножието на един голям хълм статуетка, изработена в несрещан досега стил. Насърчен от това откритие, той се залови да прави разкопки, макар че никога дотогава не се бе занимавал с археология. Постепенно извади от земята много статуи, статуетки, плочки с клинопис и парчета от глинени съдове с много оригинална орнаментика. Всички находки опаковаше най-старателно в сандъци и изпращаше в парижкия Лувър.

Сред многото находки имаше една статуя от зелен диорит,

представляваща образа на царя жрец от град Лагаш. По стил тя изглеждаше по-архаична от всичко изкопано дотогава в Месопотамия. Дори най-въздържащите асириолози трябваше да признаят, че тази скулптура следва да се отнесе към четвъртото или третото хилядолетие пр.н.е., или с други думи, че тя е съществувала още преди да се появи асиро-вавилонската култура.

Откритието стана причина за голямо раздвижване в научните среди. Не можеше да се отрече, че Сарзе се бе натъкнал на доказателство за съществуването на месопотамска пракултура и с това бе потвърдил тезата на лингвистите за съществуването на шумерите. Както стана ясно по-късно, французинът беше открил в Телло развалините на шумерския град Лагаш, който изиграл твърде важна роля в историята на Месопотамия и бил през един период център на културния живот на шумерите.

Дори след като бяха намерени клинописните плочки с фрагменти от шумерско писмо, някои аспиролози не искаха да повярват, че този народ е съществувал. Твърдяха, че е открит обект на вавилонската култура от по-стар от досега познатите периоди.

Напълно фантастична теория против съществуването на шумерите създаде френският семитолог Алеви. Той твърдеше, че смятаните за шумерски надписи били фрагменти от един изкуствен език, нещо като шифър, създаден от хитритите вавилонски жреци, за да водят тайна кореспонденция помежду си.

През 1880 г. в Москва се получи няколко сандъка, съдържащи археологически находки от Месопотамия. Сред тях имаше подборка от изписани с клинообразно писмо плочки със странни рисунки. Астролозите и особено изтъкнатият френски учен Менан въз основа на показаните му снимки, се произнесоха, че тези плочки са фалшиви, че толкова странно писмо не би могло да съществува в човешката история.

Тогава от това писмо се заинтересува видният руски асириолог Михаил Николски. След дълги и упорити проучвания той излезе публично в защита на автентичността на плочките и заяви, че те съдържат една от най-старите форми на клинописа — споменатото вече линейно-йероглифно писмо. Нещо повече, успя да прочете някои знаци от това прастаро писмо.

Декларацията на Николски предизвика широка полемика в научния свят. Ала когато няколко години по-късно от хълма в Телло беше изкопано по-голямо количество плочки със същия вид писмо, вече никой не се съмняваше, че руският учен наистина е открил писмото на шумерите.

Сарзе копа през годините 1877–1881. През периода от 1888 до 1890 г. американците Питърс, Хейнс и Фишър откриха град Нипур — религиозната столица на шумерите, а през 1922 г. англичанинът Лендър Уули направи необикновени открития в древния библейски Ур — родното място на Авраам.

В развалините на тези градове бяха намерени прекрасни грамове, вази, скулптури, основни камъни с надписи, плочки с клинопис и художествени предмети от злато, сребро и скъпоценни камъни. Откритите при разкопките на храмовете архиви дадоха възможност да се проследи историята на шумерите в най-далечното минало. Нещо повече — във Фара, Урук, Ел-Обейд и Ур изпод земята бяха изровени цели селища, водещи началото си от епохата на неолита, основани от неизвестни народи, които обитавали Южна Месопотамия много преди да се появят там шумерите.

Благодарение на тези открития нашите познания се разшириха с цели хилядолетия. Днес знаем, че още пет хиляди години преди нашата ера

племената, живели в Месопотамия, се занимавали с отглеждане на говеда и обработване на земята и дори изграждали многолюдни градове като Ур, Лагаш и Нипур.

Там, където някога са шумели финикови горички

По средата на пътя между Багдад и Персийския залив, на около 15 километра на запад от днешното корито на Ефрат, се издига хълм с величествени руини. Там някога се издигал град Ур. Докъдето окото стига, наоколо се простират жълтеникава, безлюдна пустиня и степи с бедна растителност. Тук-там се мяркат мизерните колиби на иракски фелахи, присъствието на които още повече подчертава потискащото впечатление, че човек се намира в пустиня. На изток се мяркат тъмните силуети на палмови дървета, прострели се в дълга ивица покрай брега на река Ефрат.

Огромната равнина е унесена в непреодолима сънност. Въздухът вибрира и искри от убийствен зной. Изневиделица току се вдигне облак прах и прониква в устата и носа на самотния бродник. Често се явяват миражи, които създават илюзията, че пейзажът е прорязан от гладки водни повърхности. Но опитният човек не се оставя да бъде подведен от измамливите шеги на природата, защото знае, че прегрятата, приличаща на пепелище земя от незапомнени времена е безводна пустиня.

Мъчно може да се повярва, че тази пустиня някога е била гъсто населена страна, че тук са съществували многобройни градове, че са били прибирани обилни реколти от зърнени храни, плодове и зеленчуци, че са процъфтявали науката и изкуството, че бурно са се развивали търговията и занаятчийството. А пали стръмните хълмове е развалини на върховете говорят за богата, славна младост, която тази нещастна земя преживяла в древността. От нейните недра днес археолозите изтръгват масивни крепостни стени, дворци, храмове, библиотеки, скулптури и скъпоценности от благородни метали, свидетелстващи за гениалността на древните жители, за тяхната високо развита култура, за могъществото на техните царе, за това, че някога тази земя е давала богата реколта.

Преди повече от десет хилядолетия Южна Месопотамия била дъно на Персийския залив. По-късно водата постепенно започнала да се оттегля, а доскорошното дъно се превърнало в огромно тресавище. Реките Тигър и Ефрат носели от анадолските планини тиня, която изсъхвала на слънцето и сред блатищата и камънаците създавала плодородни острови с кълнящ на тях живот. Скоро в реките и каналите загъмжало от риба, в гъстата растителност се появили птичи гнезда и глигани, а по островите се раззеленили финикови палми, раждащи вкусни фурми.

Сред безбрежните пустини това парче земя с буйна растителност трябва да е изглеждало на първите пришълци като „обетована земя“. Всяка година водите на двете реки излизали от бреговете. През месеците август и септември се прибирали в коритата си. През този период тропическото слънце бързо изсушавало по-високите места и само в долините оставали блатиста локви. Достатъчно било да се овладее природата, да се канализира и разпредели водата според нуждите, за да се превърнат мочурищата в овощни и зеленчукови градини.

Кога са дошли първите жители на Южна Месопотамия, не може да се определи точно, но то е станало в праисторическо време. Според находките в арабския град Ел-Обейд, намиращ се на 7 километра от развалините на Ур, още през епохата на неолита там кипял пълнокръвен живот. Там са намерени следи от колиби, градени от кал и камък, глинени съдове, правени ръчно без помощта на гърнчарско колело, мотики, брадви от цепен и загладан кремък, глинени сърпове, печени в огън, каменни гнезда, в които вратите на колибите се въртели на оси, лодки и въдици за риболов. Обитателите на селището отглеждали домашни животни, обработвали земята и се занимавали с риболов. Каменните хурки и тежестите за кросно доказват, че са познавали тъкаческото изкуство. За украшения използвали мъниста от вулканична лава, раковини или прозрачен кварц, а ако се съди по намерените статуетки, татуирали телата си. Досега не се знае от какъв произход били тези хора. Учените предполагат, че това били семитското племе акади, които по-късно по неизвестни причини се прехвърлили в северната част на Месопотамия, където си създали собствена държавна организация.

Шумерите се появили в Южна Месопотамия значително по-късно. Археологическите находки говорят, че са я завладели по мирен начин и постепенно се смесили със завареното население. Шумерите били отлични земеделци. Именно те построили широката система от канали за изсушаване на мочурищата и запазване на вода за сушавите периоди.

Под грижите на сръчната ръка на шумерския селянин плодородието на Месопотамия значително се повишило. В документи от около 2500 г. пр.н.е. се казва, че ечемичените ниви давали средно шейсет и шест кратен добив. Гръцкият историк Херодот пише, че там било събирано двеста пъти повече, отколкото било засявано.

Римският писател Плиний твърди, че били прибирани по две реколти годишно и при това стърнищата представлявали богати пасища за овце.

В третото хилядолетие пр.н.е. Южна Месопотамия била много гъсто населена страна. За това говорят многобройните градове, изградени на близко разстояние един от друг. Най-големи от тях били: Нипур, Исин, Шурупак, Ума, Лагаш, Урук, Ур и Ерид. В северозападната част на страната живеело семитското племе акади.

Неговите градове били Опис, Акшак, Сипар, Вавилон, Кута, Куш и Акад.

Шумерите, както всички други народи, първоначално живеели в родова общност. С напредъка на техниката шумерският селянин започнал да произвежда повече от това, което сам консумирал. Излишъка присвоявали родовите старейшини. В резултат на това първобитната общност почнала да се разпада, превръщайки се постепенно в класово общество. Археологическите находки убедително доказват, че през третото хилядолетие преди нашата ера била създадена вече по-дълбока пропаст между класите. Начело на отделните градове застанали царе жреци, обкръжени от ореола на божествеността. Заедно с жреците и велможите живеели в луксозни дворци при необикновен разкош, докато селяните и занаятчиите все повече изпадали в положение на робство.

Шумерите не съумели да се обединят в единен държавен организъм. Въпреки че ги свързвали обща култура и религия, били разпилени в многобройни градове държави, които водели непрекъснати войни помежду си, изтръгвайки си по-добрата земя и стремейки се да наложат своята хегемония. И именно през този период възникнала могъщата държава Акад, чийто цар бил

Саргон. След като обединил северните семитски племена в една държава, той повел войските си срещу скараните градове държави на шумерите, покорил ги и създал първата в Месопотамия деспотична монархия. Но на семитите-акади бързо била наложена по-висшата култура на победения от тях народ и монархията на Саргон скоро станала шумерска държава.

Откъде дошли шумерите и към коя група народи трябва да бъдат причислени? Изследванията на намерените черепи и кости установиха, че били клон на индоевропейска група, а лингвистите твърдят, че езикът им бил сроден на групата на яфетските езици.

Съществуват редица данни, които говорят за това, че шумерите първоначално били планински народ и по всяка вероятност дошли от иранските възвишения или от азиатските планини. В древни времена племената, живеещи в планинските области, принасяли жертви на боговете обикновено на планинските върхове. Изглежда и шумерите винаги поставяли своите идоли на някакви височини. В Месопотамия, лишена от възвишения, за да спазят старата традиция, те строели огромни пирамиди от неизпечени тухли, наречени зикурати. И на пресечените върхове на тези изкуствени планини издигали храмове на боговете си. Във всеки шумерски град чрез разкопки бе открит поне един такъв зикурат.

Но тази хипотеза не съответствува на преданията на шумерите, които упорито твърдели за себе си, че били дошли „отвъд морето“. Археолозите не изключват и такава възможност, понеже нееднократно са се убеждавали, че в много на пръв поглед невероятни шумерски предания има зрънце истина. Впрочем следи от шумерската култура са намерени в Афганистан и Белуджистан. Па дори и в долината на река Инд, отстояща на 2500 километра от Месопотамия. Поради това въпроса за произхода на шумерите науката и досега не смята за окончателно разрешен.

В царските гробове в Ур, на които посвещаваме отделна глава, бе намерено така нареченото „знаме от Ур“. На времето то предизвика голяма сензация. Това са две дъсчици, съединени помежду си под ъгъл, и свързващи ги две триъгълни странични дъсчици, на които чрез мозаична техника са изобразени сцени от живота на шумерите през третото хилядолетие пр.н.е. Там виждаме пируващ върховен жрец, обкръжен от своите придворни. Сановници, облечени в богато украсени вълнени тъкани, приличащи на туники, държат в ръце чаши. Големите им глави, широки лица и издадени напред носове ги правят прилични на днешните араби. За разлика от по-късните вавилонци и асирийци не са носели бради и мустаци. В долната част на „знамето“ е изобразена редица водени на заколение жертвени животни, завързани военнопленници и шумерски воители с шлемове на главите, въоръжени с щитове и копия. Най-голяма сензация представляваха колесниците, запретнати с магарета, понеже преди намирането на „знамето“ историците смятаха, че бойните коли били въведени за първи път от асирийците.

Висок до небето храм от лазур и злато

През 1922 г. археологическата експедиция на английския учен Лендър Уули започна системни разкопки на възвишението, наречено от арабите Смолиста планина. Там се криеха грамадните развалини на Ур — столицата на

бога на слънцето Нанар, който в продължение на почти две хиляди години имал там свой храм и бил дълбоко почитан от шумерите, вавилонците и асирийците.

След отстраняването на хиляди тонове пясък и пръст експедицията разкри основите и съборените стени на огромна пирамида, наречена „зикурат“ или „свещилище на бога“. Старателното измерване позволи да бъде възстановен почти с всички подробности външният вид на постройката. Тя се издигаше на три етажа с тераси, като горе ставаше по-тясна. На пресечения връх беше храмът, към който водеха три реда стръмни стълбища, всяко с по сто стъпала. Пирамидата представляваше грамадна маса от непечени тухли, покрита отвън с обвивка от минали през огън тухли.

Измерванията установиха странни отклонения и несъразмерности във формата на постройката, които археолозите първоначално не можеха да си обяснят. Стените на отделните етажи не бяха отвесни, а леко наклонени, подобно на средновековните отбранителни и подпорни стени. Нещо повече. Те не представляваха прави линии, бяха изгънати в средата подобно на поставени хоризонтално лъкове. Реконструирането на пирамидата в рисунка лесно обясни смисъла на тези странни отклонения. Съставена от сложени един върху друг паралелепипеди, постройката би правила впечатление на тежка, бездушна маса. А наклонът и вдлъбнатите плоскости смекчаваха линиите и погледът на наблюдателя можеше свободно да се издига към върха, за да спре на храма, представляващ корона и главен елемент на цялата постройка. Ясно беше, че шумерските архитекти били не само великолепни строители, но и изтънчени артисти, познаващи добре тайните на композициите на големите строежи. С достойно за възхищение майсторство умеели да свързват в тях, монументалната сила с впечатлението за лекота, хармония и красота.

Следите от цветовете по тухлите помогнаха на археолозите да установят допълнителни подробности: двата най-ниски етажа са били боядисани черно, третият — най-високият — червено, а свещилището на върха блестяло с небесносинята глазура на стените и позлатата на купола си.

Цветовете изпълнявали не само декоративни задачи, а имали и някакъв символичен смисъл, свързан с представите на шумерите за строежа на вселената. Черният цвят символизираше подземното царство, червеният — земята, а синият — небето и слънцето.

По стените на пирамидата имаше тесни цепнатини, напомнящи процеци за стреляне, каквито се срещат в старите крепости. Първоначално археолозите не можеха да си обяснят предназначението на тези странни отвори. Тъй като пирамидата представляваше масив, изпълнен с тухли, то тези отвори не биха могли да бъдат прозорци. След дълги изследвания и спорове археолозите стигнаха до заключението, че отворите служели за отвеждане на водата от терасите. Но откъде би се взела вода на терасите — в Месопотамия почти никога не е имало дъжд? Отговорът на тази загадка представляваше необикновена сензация.

Шумерите пренесли на терасите пръст и направили градини. Поради тропичния климат цветята и дърветата е трябвало да бъдат често и обилно поливани. Ако излишъкът от тази вода не би бил отвеждан вън чрез отвори в стената, основите на пирамидата биха били застрашени от подриване, а постройката — от ранно или късно срутване.

Плочките с клинообразно писмо напълно потвърдиха предположението на археолозите. В един от надписите вавилонският цар Набонид съобщава, че

бил заповядал да се почисти от клони и поправи храмът „Гир-пар-ку“. Загадката на тези клони се изясни, след като беше установено положението на храма. Храмът се намирал в подножието на пирамидата, т.е. под терасите, от които по всяка вероятност недобросъвестни градинари изхвърляли отрязани клони, без да ги е грижа, че падат на покрива на намиращата се отдолу постройка.

Главна част от шумерския религиозен ритуал били процесиите. Техният блясък, живописност и разкош без съмнение били един от начините да се държи в подчинение и послушание трудещото се с пот на челото население.

Царят жрец се титулувал „заместник на бога на земята“, за да се изрази това, че не той, а самият бог е собственик на всички земи в страната. На селяните и занаятчиите било заповядвано да вярват, че като предават на управителя на божиите имоти по-голямата част от плодовете на своя труд, изпълняват свое важно религиозно задължение.

Колко обаятелна трябва да е била величествената сграда на зикурата! Високата кула трептяла на слънцето в богата гама от цветове: чер и небесносин на високите стени на фасадата, зелен като изумруд на висящите градини и лазурнозлатист на светилището, което нейде на шеметна височина пламтяло от лъчите на южното слънце подобно на явление от някакъв друг свят.

Светилището не било храм за всеобщ религиозен култ, а частно седалище на бога, в което простосмъртните нямали достъп. Те се тълпели в подножието на пирамидата и изплашени, със страхопочитание, следели религиозните обреди.

Докато хорът на жреците, съпровождан от арфи, флейти и тъпани, пеел тържествени химни, по стълбищата нагоре и надолу се движело шествие, в което участвували царят, жреците и велможите в парадни одежди, отрупани със злато и скъпоценни камъни. Над главите им се развявали емблемите на бога Нанар.

Величествеността на процесиите трябва да е оставила дълбоки следи в паметта на древните народи. Свързаните с нея легенди и алегии са надживели шумерите и зикуратите, които преди много векове се превърнали в развалини.

Отзвук от далечни спомени от церемонията бил сънят на библейския Яков. Шествието от ангели, сливащи и възкачващи се по стълбата — нима това не е картината от шумерското ритуално шествие по стъпалата на пирамидата? Племената на Авраам са го предавали от поколение на поколение още от времето на робството в Ур, като по свой начин са го преиначили в мита за Яковата стълба от Стария завет. Преди археологическото откритие на Ули никой не допускаше, че тази библейска алегория има някаква връзка с истински исторически събития и че зад ангелската стълба се крие тайната на могъщите пирамиди на древния Шумер.

Скрито съкровище и пепелище

Пирамидата в Ур, както показаха разкопките, не била нещо изолирано. Заобикаляли я гъста мрежа от по-малки светилища, стопански постройки и жилищни домове за жреците, образуващи нещо като отделен градски квартал.

Сред тези постройки рязко се отличавало с великолепието си светилището, посветено на богинята Нил-гал, съпруга на бога Нанар. То представлявало сложен комплекс от зали, малки храмове, галерии, площади,

отбранителни стени, създаван в продължение на стотици години и разрасъл се до необикновени размери.

Царете на Месопотамия полагали особени грижи за това светилище. Постоянно извършвали в него всевъзможни поправки и консерваторски работи, а когато стените се сринали от износеност, върху техните основи издигали нови, още по-прекрасни постройките. Много държали заслугите им за храма на богинята Нин-гал да не минат в забрава. Благодарение на тяхната суетност днес знаем имената на почти всички царе-благодетели, които по някакъв начин имали принос за това огромно светилище. Археолозите ги намериха издълбани на тухли или на глинени конуси, скрити в ниши на стените, върху бронзови ритуални статуетки, в гнездата от твърд диорит, в които се въртели осите на портите на светилищата.

Експедицията на Уули откри няколко поставени една над друга подови настилки, а под всяка от тях — имената на царете, свързани с определена фаза от развитието на светилището. Благодарение на това щастливо обстоятелство лесно можеха не само да се разграничат отделните наслоявания, но и да се определи датата на създаването им и да се свърже с определени исторически събития, познати от клинообразните надписи.

На един слой от находките бяха намерени следи от голям пожар, който някога избухнал в светилището. Освен това там се въргаляха вази и ритуални статуетки, както се вижда съзнателно, натрошени на дребни парчета и говорещи твърде красноречиво, че унищожението е било дело на нашественик.

Кога светилището станало жертва на нашествие и кой е бил нашественикът? Отговорът на този въпрос беше получен при доста странни обстоятелства. На двора на светилището имаше невисок цокъл от сурови тухли, наполовина засипан с парчета от плочи от чер камък. Положението с този паметник било ясно: плочите някога представлявали облицовка на цокъл и били изтръгнати от неизвестни вандали. След слепването на частите в едно цяло се оказало, че на плочата бил издълбан надпис, възхваляващ победата и завоеванията на Хамурапи, цар и законодател на Вавилон, споменат в книгата Генезис, който живял през една и съща епоха с Авраам (около 1800 г. преди нашата ера).

В светилището бяха намерени плочки с клинопис, гласящи, че Хамурапи заедно с цяла Южна Месопотамия завоювал и град Ур. За ознаменуване на победите си издигнал паметник в двора на светилището, което шумерите смятали за голяма обида на най-светите си религиозни чувства. И затова, като вдигнали бунт против потисника, излели ненавистта си най-напред върху паметника, който натрапчиво им напомнял поражението и унижението, на което били подложени като народ. Плочките с надписа изкъртили от цокъла и разбили на дребни парчета, оставяйки паметника в такова състояние, в каквото близо четири хиляди години по-късно го откопа лопатата на археолога.

Но защо въстаниците не са премахнали остатъците от паметника, та по този начин да изтрият и последните следи от робството си? По всяка вероятност, защото не са имали време за това. Хамурапи реагирал на въстанието със светкавична енергия. Докато шумерите успеят да се нарадват на току-що извоюваната свобода, той се появил пред портите на града, превзел го с щурм и го предоставил на озверената си войска. Всички сгради и светилища били превърнати, в руини.

Под една от подовите настилки на светилището Уули направи сензационно откритие. Намери неимоверно съкровище от златни

скъпоценности, истински шедьоври на златарското изкуство: висулки, гривни, огърлици, карфици с майсторски гравирани женски фигурки вместо главички.

Собственикът на тези съкровища ги скрил на това място най-вероятно през време на обсадата на града, а по-късно загинал или станал роб. По този начин съкровището пропаднало, без да се узнае нищо за него. Тъй като тухлите от същия археологически слой имали щемпел на цар Навуходоносор, който царувал през VI век преди нашата ера, можем да предполагаме, че съкровището лежало недокоснато на това място цели 2500 години.

Навуходоносор бил последният владетел, който поддържал свещения характер на Ур и извършвал широка строителна работа в него. Малко след смъртта му Месопотамия станала обект на ново нашествие. Персийският цар Кир Велики разгромил неовавилонската мощ и превзел цялата земя между Ефрат и Тигър.

Да постигне победа му помогнали вътрешните безредици, които отслабили неовавилонската държава. Последният цар Набонид се стремил да сломи могъществото на жреците и да създаде държавна религия, която да ръководи самият той.

Почувствували се застрашени, жреците му обявили ожесточена война. И затова, когато Кир се приближавал към Ур, не се поколебали да станат изменници, да отворят тайно портите на града и да предадат своя цар в ръцете на врага. Набонид попаднал в робство и изчезнал безследно.

Съдбата на град Ур била предрешена от две исторически събития. Първото е приемането на религията на Заратустра от персите. Суровите принципи на новото вероизповедание били неумолими към стария политеизъм на Месопотамия, където съществувал култ към множество богове. Старото светилище в Ур по всяка вероятност било разрушено от приелите новата вяра и по този начин жреците получили заслуженото си за измяната на отечеството.

Много по-страшна катастрофа причинила на града природата. Ефрат постепенно изменял своето корито. В края на краищата се изместил от града с около петнайсет километра на изток. Ур, изоставен и обеднял, нямал повече средства с помощта на нова система от канали да задържи процеса на изсъхването на околните обработвани земи. Старите зеленчукови и овощни градини, пасища и ливади бързо се превърнали в степи и пустини. Населението напуснало града и се преселило в други райони и села, където по-лесно можело да изкара хляба си.

Напуснатият град постепенно се превърнал в руини. Бурите ги покрили с дебел слой пясък. С течение на годините било забравено, че под грамадите пясък се крият жалки останки от могъща някога столица, която в продължение на хиляди години представлявала ковачница на голяма, богата цивилизация.

В горните слоеве на развалините бяха намерени остатъци от бедни къщи, построени с извадени от земята шумерски тухли. Под пода на една от тези къщи беше открито гърне, пълно с клинописни плочки, от които можеше да се прочете, че това е бил последният много тъжен период за светилището. В тези окаяни домове водили живот на бедняци последните жреци на бог Нанар, като се издържали от милостинята на немногобройните си последователи, запазили по чудо вяроност към старата религия сред морето от привърженици на Заратустра.

На друго място на хълма археолозите се натъкнаха на гърнчарски пещи и колиби на персийски заселници и клинописни плочки, произхождащи от

средата на V век пр.н.е. След това градът бил обгърнат от мъглата на забравата за почти 25 века — чак до 1922 г., когато експедицията на Уули започна първите си търсения на Смолистата планина.

Най-старата в историята епическа поема

Под влиянието на пленителните приказки на „Хиляда и една нощ“ Лейърд мечтаеше за пътешествия по Близкия Изток, а като осъществи бляновете си, се натъкна неочаквано на загадъчните възвишения на Месопотамия.

Той беше човек на делото и се отличавахе с твърдост в преследването на целта, но все пак най-важен фактор за успехите му беше романтичната му натура. От романтични мечти към научни открития — това бе чудният път, по който се движеше Лейърд.

Археолог от съвършено друг, модерен тип беше англичанинът Джордж Смит. Скромна, трезв и трудолюбив човек, той изкарваше прехраната си като гравьор в Лондонския монетен двор. От детинство хранеше голяма любов към науката, но родителите му бяха твърде бедни, за да му осигурят висше образование. И младежът със забележителни способности трябваше да се цани в една от гравьорските работилници, където прекара дълги години като чирак.

Но Смит не се отказа от своята амбиция. Всеки свободен миг след работа използваше да допълни образованието си. Преди всичко изучаваше чужди езици и четеше исторически съчинения. С асириологията влезе в допир случайно. Британският музей пристъпи към издаване на албум, озаглавен „Клинообразните надписи в Западна Азия“, и му възложи изпълнението на клишетата за това произведение. Работата на Смит като копировач-гравьор беше механична, но в хода на изпълнението странните знаци заинтересоваха Смит до такава степен, че реши да изучи изкуството за тяхното разбиране.

Това беше дръзко намерение и изглеждаше предварително осъдено на неуспех. Колко труд и усилия трябваше да вложи този любител, за да постигне целта си! Колко безсънни нощи трябваше да прекара в упорити проучвания, докато овладее тайните на асириологията! Изключителните способности и благородният научен ентузиазъм му позволиха да преодолее всички трудности. В спомените си, които станаха така популярни, че претърпяха седем издания, Смит по следния начин определя целта на своя живот:

„Всеки човек има някакви склонности или страсти, които при благоприятни обстоятелства могат да осмислят остатъка от живота му. Самият аз винаги съм имал влечение към ориенталистиката и от ранна младост се интересувах от търсенията и откритията на Изток и особено от големите трудове на Лейърд и Ролинсън. През първите няколко години направих малко или почти нищо, но през 1866 г., виждайки незадоволителното състояние на нашите познания върху тези части на Азия, които са свързани с библейската история, реших да направя нещичко за уточняването на някои спорни въпроси.“

И наистина още същата година, едва 26-годишен, Смит публикува първия си труд в областта на асириологията, който веднага му донесе широка известност в научните кръгове и го превърна от самоук-любител в сериозен учен в областта на асириологията. Следната година той получи мечтаната награда за усилията си: беше назначен за асистент в египетско-асирийския

отдел на Британския музей, където можеше напълно да се посвети на обичните си проучвания.

Изглеждаше, че отсега нататък животът му ще тече спокойно в тишината на работния кабинет. Но съдбата реши иначе. Смит беше типичен учен с трезв ум и в отношението си към живота не влагаше никакъв романтизъм. И затова самият той се изненада, когато като от рога на изобилието му се изсипаха всевъзможни приключения и преживявания, за каквито би могъл да мечтае само някой непоправим романтик. Този скромнен научен работник най-напред накара целия свят да се учуди на неговите открития, а след това предприе пътешествия, чиято фантастична цел стана сензация за британската жълта преса. Дори смъртта му беше съпроводена от необикновени и драматични обстоятелства, сякаш капризната съдба до последния му миг не се отказва да си играе с този неволен романтик.

Отначало нищо не предвещаваше, че може да се стигне до сензация. В мазите на Британския музей в сандъци се пазеха стотици клинописни плочки, произхождащи от библиотеката на Ашурбанипал и изпратени на времето от Лейърд и Расъм от хълма Куюмджик. Те, разбира се, събудиха интерес у Смит. Плочките с клинообразно писмо, събрани с лопати в сандъци, представляваха жалка картина. Това беше грамаден куп от разбити на дребни парчета пластинки, покрити на това отгоре с дебел слой кал и пръст. Да се съберат в съответна цялост и да се очистят от калта така, че да не се повредят клинообразните знаци — това бе, задачата, която си постави младият асистент.

Той пристъпи към разрешаването на този проблем и след няколко месеца напрегната подготвителна работа можа да се залови със същинската задача: да прочете надписите. С разшифроването на всяка нова дума го обземаше все по-голямо удивление. Пред очите му се изправи като жив герой на най-стария в света народен епос могъщият и благороден Гилгамеш, съвсем непознат досега на науката образ. Като четеше за неговите приключения, Смит постепенно се уверяваше, че е открил Омир на Месопотамия, с повече от хиляда години по-стар от Омир на гръцкия народ, че има пред себе си най-стария образец на епическа поезия, произхождаща още от зората на човешката цивилизация.

Гилгамеш бил владетел на град Урук (в библията Ерех) и сурово потискал жителите, принуждавайки ги да работят непосилно по строежа на крепостни стени и храмове. Жителите се оплакали на боговете от своята съдба и те решили да ги освободят от безскрупулния деспот. Затова създали гигант, надарен със свръхчовешка сила, и го нарекли Енкиду. Той трябвало да влезе с бой с Гилгамеш и да го убие. Енкиду живял вдън гора, сприятелен с животните и бранен се от преследващите го ловци.

След като узнал за неговото съществуване, Гилгамеш прибягнал до хитрост. Изпратил при него красива жрица, за да го съблазни и доведе в Урук. Между двамата могъщи мъже се стигнало до страхотен двубой, който обаче свършил без победа — нещо, което не били предвидили нито боговете, нито хората. Енкиду и Гилгамеш, признавайки се за равни, станали верни приятели и след това заедно извършили различни героични дела. Между другото се сражавали с мощни лъвове, освободили богинята Иштар от лапите на горското чудовище Хумбаби и убили един огромен бик, изпратен от бога Ану.

Един ден Енкиду заболял тежко и чувствайки, че наближава края му, се сбогувал сърдечно с любимия си приятел. Гилгамеш трогателно оплаквал загубата на другаря си и за първи път в живота си съзнал колко неразгадаема

загадка е смъртта:

Шест дни и шест нощи лях аз горчиви сълзи над трупа му,
чак докато положат го във гроба.
И ето ме сега треперя от смъртта и бягам в пустошта,
като товар тежат приятелските думи сетни.
Къде утеха да намеря? Как да спра плача си?
Приятелят любим превърна се на прах.
И аз навярно нявга ще лежа, тъй както той лежи,
за да се не изправя нивга на нозете си.

Измъчван от тревога, Гилгамеш решил да намери своя прадед Ут-напишим — единствения човек на земята, от когото се бояла смъртта. Надявал се от него да измъкне тайната на вечния живот. Но пътят бил изпълнен с невъобразими пречки и вълшебни изкушения. Гилгамеш трябвало да се преборва с хора-скорпиони, да се откаже от непреодолимата красота на райското царство, където по дърветата цъфтели скъпоценни камъни вместо плодове, и да устои на богинята Сидар, която го увещавала да се откаже от мисълта за смъртта и да се отдаде напълно на насладите на живота.

Той се заблудил в планините Слънчев залез и скитал дванайсет часа в мрака, докато най-сетне се озовал над Водите на смъртта, където превозвачът Ур-шанаби се съгласил да го прекара на другия бряг — при Ут-напишим.

Първоначално Гилгамеш преживял там разочарование. Ут-напишим не искал да му разкрие тайната на безсмъртието, понеже смъртта е естествен и неминуем атрибут на живота. Едва под влиянието на жена си му издал, че на дъното на морето расте билка, която дава вечен живот. Гилгамеш се хвърлил в глъбините и триумфално се върнал на сушата с чудотворното растение в ръце. Сега той мечтаел за възвишени и благородни цели: няма да бъде самолюбив като Ут-напишим, ще занесе билката на вечната младост в своя роден град и ще дари с нея всички жители. За нещастие, докато се къпел, една змия му задигнала билката и я изяла. Без да осъществи прометейските си цели, Гилгамеш се върнал в Урук с празни ръце и се отдал на размишления върху тайната на живота и смъртта.

Тази народна легенда събуди възторг не само със своя поетически чар, а и с дълбочината на съдържащите се в нея мисли. В бурния житейски път на Гилгамеш са отразени мечтите и идеалите на много човешки поколения, техните безпокойства и стремежите им да преодолеят природните сили, трудното им издигане от варварството до цивилизацията: Неограниченият владетел на Урук, от когото поданиците му имали пълно основание да се оплакват, под влиянието на житейския опит се превръща в благороден герой, който мисли преди всичко за благото и щастието на своя народ.

Поемата била написана на вавилонски език, но нейният шумерски произход не подлежи на никакво съмнение. Името Гилгамеш се среща многократно в стари шумерски надписи. Дори са намерени портрети на Гилгамеш, издълбани на цилиндрични печати от предвавилонския период, които доказват голямата популярност в Шумер на героя на епоса. Наследниците на шумерите — вавилонците и асирийците — по-късно превели на своите езици поемата.

Ут-напишим разказал на Гилгамеш по какъв начин постигнал

безсмъртие.

Когато живеел в град Шурупак на Ефрат, на сън му се явил богът Еа и го предупредил, че възнамерява да накаже човечеството с потоп за греховете, които е извършило. Само него и неговото семейство бил решил да запази от гибел. Затова му заръчал да построи голям ковчег и да се пренесе там заедно с цялото ой имущество, семейството си и животните. Веднага след като той направил всичко това, грамаден чер облак покрил небето и на земята се възцарил непроницаем мрак. Шест дни валял проливен дъжд, всичко потънало във водата. На седмия ден ковчегът доплувал до върха на планината Насир.

Когато в 1872 г. Джордж Смит се залови да преведе епоса, схвана, че в разказа на Ут-напишим за потопа има сериозни празноти поради липсата на голям брой клинописни плочки. Но и това, което Смит успя да състави от отломките, дълбоко възмути пуританските набожници от викторианска Англия, за които Старият завет беше безпогрешен източник на всякакви човешки познания. Оказа се, че историята на Ной е народна легенда, която евреите заели от шумерите.

По страниците на британския печат закипя буря. Защитниците на Стария завет не се предаваха в полемиките. Твърдяха, че е немислимо да се говори за някаква връзка с историята на Ной, щом не е известна заключителната, най-важна част от разказа на Ут-напишим. Това, което дотогава бил разчел Смит, говорело според тях по-скоро за някакво случайно сходство на някои подробности. Въпросът би могъл да бъде разрешен с намирането на липсващите клинописни плочки, което изглеждаше твърде невероятно.

Вестник „Дейли телеграф“, с цел да предизвика сензация и да си направи реклама, обеща хиляда фунта награда на този, който открие липсващите плочки. Собствениците на вестника навярно смятаха, че не ще се намери човек, който да е готов да предприеме на свои разноски толкова далечна експедиция, за да търси в огромните купища развалини няколко мънички глинени парчета. Това беше толкова безнадеждно, колкото да се търси игла в купа сено.

Затова огромно беше учудването на вестникарите, когато самият Смит лично изяви такава готовност. Какво склони скромния, влюбен в науката работник да приеме хвърлената ръкавица и да свърже своето добро име с пазара на сензацията? Мъчно би могло да се помисли, че е бил съблазнен от наградата или че го е тласнала някаква дремеща дотогава склонност към авантюри.

На дъното на това привидно лекомислено решение се криеше трезвата сметка на специалист-асиролог. Със собствените си очи Смит се беше убедил с каква варварска небрежност са били наблъскани в сандъците клинописните плочки. Лейърд и Расъм, търсейки само ефектни археологически находки, ги бяха подценили. Дали поради това не беше възможно много плочки да са се изплъзнали от вниманието им и все още да се въргалат в развалините на хълма Куюмджик, а сред тях да са и липсващите фрагменти от разказа на Ут-напишим? Стигаше грам късмет, както се казва в пословицата, за да ги намери Смит там.

И ето пак сензация! Сякаш по чудо бе постигнато това, което всички смятаха за мечта на безумци. При трите си експедиции до Месопотамия, изпълнени с приключения и трудности и продължили общо около четири месеца, Смит събра над три хиляди клинописни надписа, от които за общо учудване отдели 380 отломки, съдържащи липсващите части на разказа на Ут-напишим.

След разшифроването на писмото и точния превод целият текст гласеше, както следва:

Натоварих целия си имот, целия плод на своя живот,
настаних на кораба семейството и роднините си.
Наредих да се качат животните, говедата от пасищата
и занаятчиите.
Когато проблесна младата зора,
от далечните небеса нахлуха черни облаци
и всичко, което беше светло, изчезна в тъмнини.
Брат брата не можеше да познае
и не се познаха дори обитателите на небесата.
Боговете в тревога от потопа
избягаха, като се изкачиха в небето на бога Ану,
гдето като кучета се прилепиха до стената...
Шест дни и шест нощи
беснееха по цялата земя вихрите и вълните на потопа.
Ураганът пороби земята,
а когато просветна седмият ден, млъкнаха ураганите.
Потопът, който се ежеше подобно на армия бойци, поомекна,
морето се поуспири, стихнаха злите ветрове, потопът спря.
Погледнах към морето и видях, че е спокойно
и че цялото човечество е потънало в кал.
Тинята стигаше до покривите на къщите.
Погледнах към света, към хоризонта на морето:
на разстояние дванайсет мерки се показва ров.
Ковчегът спря при планината Насир,
а планината Насир подхвана ковчега
и не го пусна да отплава...
Щом настъпи седмият ден,
освободих гълъба, пуснах го по света.
А той покръжи в далечината и се върна.
Освободих лястовицата, пуснах я по света,
а тя се стрелна в далечината и се върна.
Върна се затова, защото нямаше где да кацне.
Освободих гарвана, пуснах го по света,
а гарванът хвъркна в далечината, забеляза,
че водите бяха спаднали,
започна да се храни, да пляска във водата, да грачи
и повече не се върна.

Кой би могъл да отрече, че историята на Ут-напишим е източник и най-стара версия на библейския потоп? Това се потвърждаваше от идентичните подробности на двата текста, като пускането на свобода на гълъба и гарвана, като планината, при която спрял ковчегът, и времетраенето на потопа, а също и от поуката от разказа: наказание на човечеството за греховете му и възнаграждаване на богобоязливия Ут-напишим — Ной. Библията се оказва сборник, компилация от праисторически народни митове, предания и легенди.

Бурният живот на Смит свърши трагично. При третата си експедиция

стана жертва на холерната епидемия, която върлуваше по него време в Близкия Изток, и на 19 август 1876 г. почина в Алепо на 36-годишна възраст. В дневника, който си водеше до последния момент, отбеляза:

„Работих само за науката... Моите колекции представляват ценен материал за изучаване. Възнамерявах лично да го обработя, но сега бих пожелал находките ми да бъдат достъпни за всички изследователи. Стараел съм се винаги да изпълнявам своя дълг...“

По следите на потоп

Макар предварително да можеше да се приеме, че картината на потоп в шумерската поема е продукт на фантазията на народа, все пак изпъкваше въпросът, дали подобно на много други предания и митове тя не съдържа поне някакво зрънце историческа правда. Приключенията на Ут-напишим биха могли да бъдат ехо, отзвук от някаква стихийна катастрофа, станала в древността и врязала се дълбоко в паметта на поколенията под формата на най-различни предания и алегорични религиозни притчи.

Този въпрос беше толкова по-уместен поради това, че шумерите сами не са имали никакви съмнения в истинността на потоп. Като изброявали в династичните регистри царете в Месопотамия, те ги разделяли на две ясно разграничени групи: на царе преди потоп и царе след потоп. „А след това дойде потопът, а подир потоп царете отново слязоха от небето“ — това е формула, която постоянно се среща в техните летописи.

Английският археолог Уули, като извършваше през годините 1927–1929 разкопки в Ур, се сблъска с този проблем съвсем случайно. В подножието на градската отбранителна стена имаше грамаден куп всевъзможни боклуци, парчета развалини и пепел, по всяка вероятност това е било старо градско бунище, където жителите са изхвърляли от високата градска стена отпадъци от кухните си. Поради това, че съдържат богати археологически находки, буницата винаги са представлявали ценен източник на сведения за материалната култура на някогашни народи и затова хълмът Ур събуди много голям интерес.

Уули заповяда да се изкопае проверочна шахта с дълбочина 14 метра. Работниците изхвърляха с лопати развалини и смет, пепел от огнища, сажди, полуизгорено дърво, плесенявали тухли и голямо количество керамични отломки. Височината на купа и голямото количество слоеве от различни периоди, ясно различни на стената на изкопа, говореха, че жителите на Ур трябва да са използвали това място за бунище в продължение на много стотици години.

На дъното на шахтата Уули направи най-голямото археологическо откритие през живота си. Оказа се, че под 14-метровата покривка от развалини се крие гробница толкова стара, че даже шумерите не са имали понятие за нейното съществуване, неопровержимо доказателство за което бе, че са я засипали със смет.

Самото гробище съществувало няколкостотин години. Ковчезите лежах един върху друг на 2–3, а някъде на 6 етажа. Многобройни поколения са копали тук гробове и гробници за своите покойници, без да знаят, че под тях има забравени гробове на техни прадеди. И именно в това гробище бе открита

гробницата на ранните царе на шумерския град държава Ур, съдържаща безценни съкровища от злато и скъпоценни камъни.

Уули не се задоволи с това откритие. Искаше непременно да знае какво се крие под гробището — каква е била съдбата на това парче земя по-рано, преди да е станало поселище на мъртъвци. Дали са го обработвали земеделци или пък е имало някакво селище. Отговор можеха да дадат само лопатата и кирката. Скоро се появи нова необикновена изненада — под гробището имаше друго бунище с домашни отпадъци. То сигурно произхождаше от най-ранния период на град Ур и следователно беше необикновено старо, много по-старо от откритите в гробището царски гробове.

След като пробиха относително дебел пласт смет, работниците се натъкнаха на плътен слой самородна тиня, нанесена тук някога от течаща вода и лишена от каквито и да е следи, оставени от човек. Всичко говореше, че най-сетне са се добрали до първоначалното дъно на най-старата речна делта от периода, когато тук още не е имало никакви заселници. След като констатираха този факт, работниците заявиха, че е излишно да копаят повече. Уули първоначално беше на същото мнение, ала по-късно, след като разгледа околността по-внимателно, реши, че нивото на тинестия слой, ако и да бяха копали относително дълбоко, все още е много по-високо от околната повърхност. Триангулационните измерения потвърдиха напълно това. Тъй като беше трудно да се допусне, че дъното на реката е било по-високо от околната долина, значи, че хълмът е бил дело на човешки ръце и крие някаква тайна. От друга страна, това като че ли не се потвърждаваше от слоевете на тинята, които явно са били нанесени от речна вода.

Лопатите продължиха да гребат, но работата изглеждаше твърде безнадеждна. Минаваше час след час, а хората продължаваха да изхвърлят от изкопа само речна глина без следа от човешко действие. Изглеждаше, че в противовес на измеренията дълбокият слой тиня все пак говори за старо дъно на река от периода, когато Месопотамия е представлявала необитаеми мочурища.

На дълбочина около 2,5 метра работниците-араби престанаха да копаят, изумени от това, което видяха. Те веднага извикаха Уули. Скоро под дебелата покривка речна тиня се появили нови развалини, отломки от съдове, смет и сажди. Беше разкрито някакво праисторическо човешко селище. Опитното око на археолога веднага позна, че то принадлежи към някаква напълно своеобразна култура, съвсем различна от културата на шумерите и, разбира се, много по-стара и по-примитивна. Особените мотиви на орнаментите по съдовете, инструментите от изглаждан камък, както и характерната изпъкнала форма на тухлите, подобна на намерените тухли в селището Ел-Обейд, неоспоримо свидетелстваха, че бе намерена находка от епохата на неолита.

Два и половина метровият слой тиня, нанесен от водното течение, разделяше с точна граница две чужди една на друга култури. Над наноса бяха останките от културата на шумерите, отишли далеч в развитието си, с глинени съдове, правени на гърнчарско колело, а под наноса — остатъците от първобитната култура на друг, неизвестен народ.

Как да си обясним наличността на този дебел слой глина, разделящ две различни епохи от съществуването на човека? Отговорът можеше да бъде само един: наводнение. Но наводнение, оставило такива следи след себе си, не би могло да бъде обикновено природно явление. Това положително е било катаклизъм с небивали размери и трагични последици за всякакъв живот в

природата. За да натрупа два и половина метра дебел слой тиня, водата по необходимост е трябвало да стои на това място продължителен период време на височина почти осем метра. При такова ниво на водата цялата земя — от пустинята на Ирак до предпланините Елам, от Хиле, т.е. стария Вавилон, до Персийския залив неминуемо е станала жертва на водната стихия. Водата заляла всички села и градове, с изключение на онези, които били разположени на по-високи хълмове. Наистина, шумерските летописи гласят, че някои градове оцелели от катастрофата.

Наводнението, разбира се, не било всеобщо бедствие, както се казва в шумерските и еврейските предания, а локално събитие в басейните на Ефрат и Тигър, обхващащо площ с размери 650×150 км. Но за тогавашните жители с това пространство се е изчерпвал целият свят, а наводнението означавало потоп, с който страшният и справедлив бог наказал грешното човечество.

Наводнението обясни внезапното загадъчно изчезване на глинени съдове, правени ръчно и украсени със своеобразни мотиви, които, както доказаха разкопките, някога били разпространени из цяла Месопотамия. Племената, които са ги правили, загинали през време на наводнението. Малобройни по чудо оцелели групички били тласнати към варварско и мизерно съществуване. Плодородната някога земя се е превърнала в мочурище. Всичко, построено от човешка ръка, било отвлечено от водата, а домашните животни загинали до крак. Развитието на цивилизацията на тези неизвестни племена било брутално прекъснато и те не излезли от състоянието на упадък.

След изсъхването на мочурищата и прибирането на водите в коритата на Ефрат и Тигър тук се появили нови хора и скоро се смесили с останалите живи от наводнението. Новодошлите били шумерите. В Стария завет е цитирана шумерската легенда, според която шумерите „дошли от изток и заели царството Шинеар (Вавилон)“. Друга легенда гласи, че били дошли от юг, отвъд морето, носейки със себе си уменията да обработват земята, изкуството да добиват метали и майсторството да си служат с писмени знаци. И оттогава, казва се в легендата, не са направени никакви нови изнамирания.

Следите се тук народи създали шумерската култура.

Как един надпис помогна да се открие тайната на един цар

Неочакваните резултати от първите търсения показаха, че бунището на Ур съдържа просто необикновени археологически съкровища и преди всичко може да обясни много тайни на миналото. Следващите разкопки не само не излъгаха надеждата, но дори донесоха повече от очакваното. Находките измениха коренно досегашните научни възгледи за най-старата култура на света.

Между многото оръжия и инструменти от бронз там беше открит истински шедьовър на древното златарско изкуство — прочутият днес „кинжал от Ур“. Това произведение на изкуството е несравним блясък и красота се състои от острие, изработено от ковано злато, ръкохватка от лазурит, инкрустирана със златни топчета, както и кания от златна ламарина, по която са изчукани майсторски орнаменти. В изкопа беше събрано известно количество филигранни тоалетни предмети, като щипки, ножче и кутия, които дават представа не само за богатството, но и за високите художествени постижения на

шумерската цивилизация.

Под впечатлението на тези находки Уули реши да проучи подробно целия огромен насип на бунището. След като отстрани старателно пръстта слой по слой, той най-сетне стигна споменатото вече шумерско гробище. Постепенно разкри 1400 гроба на жители на Ур, натрупани на места на шест етажа. В най-долния пласт на гробището имаше 16 царски гробници, много по-стари от гробовете на обикновените жители на града.

Гробовете на простосмъртните имаха форма на четвъртити ями. На дъното се намираха превърналите се в пепел останки, положени по правило настрана, с крака, свити в колената, и китки, държащи канче до устните. Били са завити с рогозка, закопчана с дълга бронзова карфица, или погребани в ковчези от дърво, върбова плетка или непечена глина.

Тези гробове бяха пълни с най-различни предмети за ежедневна употреба. В тях бяха намерени маниста от гердани, обици, гривни, ножове, кинжали, тоалетни принадлежности и преди всичко много съдове от глина, мед и алабастр. Макар в гробовете да не бе намерен нито един предмет, пряко свързан с религиозния култ, самият факт, че на покойниците били оставяни храна и вода, говори, че шумерите вярвали в задгробния живот.

Царските гробници се състояха от две до четири помещения, изсидани от камък или тухли и покрити с купол. Тези помещения се намираха на дъното на дълбок изход и бяха напълно засипани с пръст. За входа, изпълнен с развалини, водеше наклонена плоскост, изкопана в земята и застлана с рогозка от върбови клони.

За съжаление, гробовете бяха ограбени. В помещенията не бе намерена нито една находка или каквато и да е следа от покойниците. Не можем да се учудваме на това, като имаме предвид променливата съдба на гробището през много стотици години. Нека си спомним слоевата структура. Най-отдолу беше най-старото градско бунище. По-късно на това място е било устроено гробището, в което в зидани гробници били погребвани членове на царския дом. След няколкостотин години, когато гробището било напълно забравено, било устроено второ поред бунище. След това на издигнатата почва започнали отново да погребват мъртви и накрая мястото било предназначено за построяване на жилища.

Както виждаме, това малко пространство е било винаги използвано за нещо и затуй е лесно обяснимо, че гробниците станали жертва на крадци. Трябва да предполагаме, че гробокопачите на второто гробище при копането са докосвали с лопатите си стените на по-ниско намиращите се царски гробници. Изкушението било доста голямо и те са се вмъквали в тайнствените постройки, за да видят какво се крие в тях. След като откриели гробовете, изведнъж виждали ослепителния блясък на всевъзможни златни предмети и започвали да грабят всичко, без да правят изключение дори за останките на царете.

Отново минали няколко века. На старото гробище започнали строеж на жилища. При копането на изкопите за основите работниците вероятно са се натъкнали на някой предмет, изпуснат в бързината от крадците, както е станало с „кинжала от Ур“, намерен чак при експедицията на Уули. Този предмет ги подтикнал да търсят в неограбените гробове други скъпоценности. Оставените следи говорят за старателно планиран грабеж. Това доказва, че не само в Египет били грабени гробовете. Първоначално крадците копаели вертикален отвор до известна дълбочина, след това по хоризонтален тунел се добирали до царския

гроб, чието положение изчислявали предварително.

В много случаи това им се удавало с удивителна точност. Но понякога работата вършели новаци в този „занаят“. Те погрешно изчислявали местонахождението на набелязания гроб, поради което не постигали преследваната цел. Примери за това са някои изкопани до средата тунели, по продължение на които нямаше никаква гробница.

Пред археолозите се постави трудната задача да установят от коя епоха са тези царски гробове. Начините и пътищата на разсъждения, чрез които те успяха да разрешат този въпрос, са много интересни, понеже ни позволяват да се запознаем с прецизните методи на археологията.

Вече говорихме за семитския цар на Акад — Саргон, който завоювал всички градове държави на Шумер и създал деспотична монархия в Месопотамия. На основата на шумерските летописи бе изчислено, че този завоевател господствувал през годините 2360–2305 пр.н.е. Но въпросът не беше толкова прост. По известни съображения, които тук няма да излагаме, асириолозите дълго смятаха, че Саргон е легендарен образ и че под това име са групирани деянията на няколко забравени исторически царе. Между другото той беше отъждествяван с библейския Немрод.

Трябва да помним, че над царските гробници, в горните слоеве на гробището Ур, бяха намерени други гробове, в които били погребани обикновени жители на града. Приблизителната дата на тези гробове се уточни чрез една сензационна находка — два цилиндрични печата с гравирани на тях името и професията на собственика. Какво беше учудването на археолозите, когато установиха, че те са били собственост на двама от придворните на цар Саргон. Те се числели към прислугата на царската дъщеря, която изпълнявала високата длъжност жрица на богинята на Луната. Дори беше намерена плочка с нейния образ. Барелефът представлява жрец, принасящ жертва на олтар, а зад гърба му се вижда изправена жена с влачеши се по земята дрехи. От надписа до барелефа узнаваме, че това е дъщерята на цар Саргон. Единият от печатите бил собственост на нейния фризьор, а другият — на писаря на двора.

Откриването на гробовете на двамата царедворци позволи да се установи със сигурност, че противно на досегашните теории Саргон бил историческа личност и че следователно по-горе намиращите се гробове са от около 2300 година пр.н.е.

Щом царските гробници бяха под гробовете от епохата на Саргон, естествено те трябваше да бъдат значително по-стари от тях. Но с колко години? Отговор на този въпрос бе получен по околен, доста сложен път.

До наше време са се запазили два династични списъка, в които са изброени шумерските царе. Единият е изготвен от шумерски летописци, а вторият — от вавилонски жрец от третия век пр.н.е. Берое — историк, който пишел на гръцки.

От тези списъци следва, че шумерската история започва от сътворението на света. Първите царе се наричат працаре. Според едната версия працарете били осем, а според друга — десет. Тези царе били рекорда по дълголетие на Метусалем, понеже живели общо 241 300 или 456 000 години. Династията на працарете свършила вследствие потопа, а след това, както гласи легендата, светът бил населен от потомците на Ут-напишим. Първата династия на шумерските царе, която поела властта след потопа, господствувала според тези списъци 24 150 години.

Легендарната възраст на царете и свръхестествените качества, които им били приписвани в посочените регистри, станаха причина асиролозите предварително да отхвърлят списъците като нещо невероятно и лишено от каквато и да било научна стойност.

Под влиянието на откритията, направени в бунището на Ур, Уули се замисли да не би първата династия след потопа, въпреки фантастично дългия период на нейното господство, да е съществувала наистина. Някак много скоро едно ново откритие потвърди неговото предположение.

В развалините на град Ел-Обейд Уули разкри светилище, посветено на майката на боговете Нин-хурсаг. Това беше великолепна постройка — една от най-старите в Месопотамия, — пълна с медни колони, мозаични украси, барелефи и статуи. Сред купищата развалини беше намерена плочка от бяла вар с издълбани на нея клинообразни знаци. След разшифроването им се оказа, с тях бе записано името на дарителя на светилището. Целият надпис гласеше както следва: „А-ан-и-пада — цар на град Ур, син на Мес-ан-и-пада, цар на град Ур, построи това светилище, посветено на богинята Нин-хурсаг.“

Намереният надпис предизвика голямо раздвижване сред асиролозите. Цар Мес-ан-и-пада фигурираше в двата списъка като основател на първата, следпотопна шумерска династия. До този момент той беше смятан за легендарно същество, а сега изведнъж стана историческо лице. Неговият син бил построил откритото от Уули светилище.

Кога царувал Мес-ан-и-пада? Учените не можаха, да установят това точно, но въз основа на специфичните декоративни мотиви на керамичните съдове, чиято дата бе вече определена по други начини и които бяха намерени в същия слой на културно развитие, можеше приблизително да се изчисли, че бе живял около 2700 г. пр.н.е.

Нека сега се върнем към царските гробници в Ур. Въз основа на намерения надпис беше установено името на единия от царете, погребани там. Това беше А-бар-ги.

А-бар-ги не фигурираше в посочените династични списъци. Това накара археолозите да се замислят. За него не можеше да се каже, че е легендарно лице, понеже бе открита гробницата му и тя бе пълна с безценни съкровища. Значи той е съществувал положително и е бил цар на град Ур.

Така че отговорът беше следният: А-бар-ги живял по-рано от Мес-ан-и-пада. Но тъй като Мес-ан-и-пада е посочен в списъка като първи шумерски цар, в такъв случай кой е бил А-бар-ги?

Това стана ясно едва след като бяха прочетени клинописните плочки. Около 2700 г. пр.н.е., значи през царуването на Мес-ан-и-пада, град Ур наложил хегемонията си над останалите градове държави в Шумер. Мес-ан-и-пада следователно бил първият цар на цял Шумер и затова е посочен в списъка. Царете, господствували преди него, и между тях А-бар-ги, били само местни владетели на града държава Ур, и дори, както узнаваме също от клинописните плочки, били васали на по-могъщия от тях Лагаш.

И ето стигаме до същността на въпроса. През периода на царуването на първия владетел на Шумер Мес-ан-и-пада, т.е. 2700 години преди началото на нашата ера, гробището на Ур било вече превърнато в бунище. Гробовете на древните царе на града държава били засипани без никакви скрупули с всевъзможни отпадъци по простата причина, че сведенията за тях били изчезнали.

Поставя се въпросът, колко време е трябвало да се мине, за да се забравят старите гробници? Скромно пресметнато, от двеста до триста години. Така че царските гробове били построени триста години преди 2700 година пр.н.е., т.е. в края на четвъртото и началото на третото хилядолетие пр.н.е.

Героят от добрата земя и малката княгиня на Ур

Веднъж работниците, които разкопаваха гробището, намериха стърчащо от земята медно острие на копие. Към острието, както се оказа след изваждането му, имаше занитена втулка, служеща за закрепване на дървената дръжка. Подобни находки бяха намирани твърде много по насипа, затова острието не би привлякло вниманието на археолозите, ако не беше обстоятелството, че втулката блестеше със златист блясък, сякаш току-що бе излязла от ръцете на някой оръжеен майстор. Само чистото злато би могло да устои на действието на времето.

Уули веднага спря работата и направи старателен оглед на мястото. И ето в посоката, сочена от острието на копието, откри малък вертикален канал в земята, навярно следа, останала от напълно изгнилата дървена дръжка. Положението на това копие му направи впечатление и той нареди успоредно на канала да се изкопае проход. За голямо свое учудване той стигна до входа на някаква зидана гробница. Нямаше съмнение, че тайнствената дървена дръжка някога е служила за пътепоказател към гроба. Била е поставена от някой участник в погребалното шествие в момента, в който гробницата била засипвана, най-вероятно с намерение по-късно да се улесни ограбването на тази гробница. Но гробът не бил ограбен.

Уули с безпокойство наблюдаваше работниците, които трескаво очистваха входа на гробницата от развалини и пясък и когато най-сетне те свършиха тази работа, с разгуптяно сърце влезе в мрачното помещение. Но той спря още на прага, изненадан от това, което видя. Зашеметяващото богатство от най-различни предмети, наредени по настилката на помещението, можеше да стане причина да се завие свят на човека. Уули не се съмняваше, че бе открил първия недокоснат от грабители гроб на някакъв шумерски велможа.

В средата на помещението имаше изгнила носилка, на която лежеше почернелият прах на покойника. Около възглавието му стърчеше редица забучени в земята копия, а на равно отстояние помежду им бяха наредени вази от алабастр и печена глина с най-различни размери. Подобен род копия стърчеше край нозете на покойника, но с тази разлика, че между копията в глинения под имаше забити стрели с кремъчни остриета.

По шумерски обичай останките почиваха настрана, с крака леко свити в колената, с длани, държащи канче на устните. Това канче не беше направено от глина, както в другите гробове, а бе изковано от чисто злато. Гърдите на велможата бяха покрити със стотици мъниста от лазурит и злато. За широкия пояс бяха прикрепени златен кинжал и висящо на златно колелце точило от лазурит. Току до самия лакът и край главата имаше чаши, маслени лампи във формата на раковина, диадема и неизброимо количество накити, всички изковани от чисто злато. Покойникът държеше в дясната си ръка голяма секира с двойно острие.

Уули особено се възхити от парадния шлем, изкован и изклепан целият

от златна ламарина, със странични плочки, пазещи бузите. Имаше формата на перука — с майсторски изковани къдри коса. Изпълнението на подробностите говореше, че бе работила ръка на изискан майстор на златарското изкуство.

Изумително бе състоянието на намерените скъпоценности. Времето — този неумолим унищожител на всякакви вещи — се бе оказало безкрайно безсилно по отношение на златото. Диадемите, чашите, шлемът и другите накити правеха впечатление като че ли току-що са били положени в гробницата.

Върху златните предмети беше издълбано името на почиващия в гробницата: Мес-калам-дуг — „Герой на Добрата земя“. Това прозвище или титла сочеше, че починалият не е бил цар, а славен вожд. Отличията си завоювал, може да се каже с голяма вероятност благодарение на победите си, постигнати в братоубийствените борби между шумерските градове за завоюване хегемония и на това основание, както говореше богато обзаведеният гроб, е бил облагодетелствуван от голямата милост на царския двор.

В клинописните плочки никъде не се споменава за „Героя на Добрата земя“ — Мес-калам-дуг. Сведението за него дължим на това благоприятно обстоятелство, че гробът му по някакво чудо е избягнал алчността на грабителите на гробниците. Сигурно и в бъдеще не ще узнаем за него нещо повече. Но това, което беше струпано около останките му и което е принадлежало към личното му имущество, ни говори много неща за живота на този воин. Знаем за почитта, която му била оказвана в Ур, за разкоша на дрехите и въоръжението му, за чашите, с които е пиел вино, за слабостта му към красивите вази, пъстрите огърлици, майсторски украсеното оръжие и накитите — с една дума, към изяществото и разкоша, сред който прекарал и завършил своя блестящ живот.

Под впечатлението на необикновеното откритие дори един напълно трезв археолог не можеше да удържи юздите на своята развихрена фантазия. Във въображението му се възправиха като живи образи и сцени, свързани с воина Мес-калам-дуг. Ето го бляскав и величав влиза триумфално в град Ур, връщайки се от успешна военна акция. Излязлото на улиците население го приветства въодушевено. Той стои гордо изправен на колесницата, отправил се към светилището, което искри нейде високо на върха на зикурата с лазура на своите стени и с позлатения си купол. Там благосклонно ще го приветства царят жрец, заобиколен от придворните си, и пред лицето на целия народ ще възхваля неговите големи военни заслуги.

След колесницата на вожда, украсена с тежки барелефи и обшивки, маршируват воители, въоръжени с бронзови каски, копия, щитове, прашки и лъкове. Зад тях ситният жалките редици на военнопленниците, подкарвани с камшици и подвиквания от надзирателите. Военнопленниците са не само яки войници, но и жени и деца, па дори и старци, годни за робска работа по просторните нивя на жреците и велможите. Триумфалното шествие завършва с върволица коли, натоварени с всевъзможна военна плячка.

Населението възторжено гледа героя. Лъчите на прежурищото слънце се отразяват от златото на неговия шлем. Целите му гърди са покрити от наниз и маниста от злато и лазурит. Военното му снаряжение се състои от златен кинжал, висящ на сребърен пояс, щит от мед, богато гравирани копие със златна ръкохватка, също като онова, което насочи Уули към гробницата.

На тълпите, заслепени от блясъка на доспехите, Мес-калам-дуг сигурно се е струвал като някакво неземно същество, изпратено в Ур от бога Нанара.

Ето, в слънчевия блясък крачи един от избраниците, заради крито хората се съсипвали от работа, понасяли глад, давали части от реколтата си, за да спечелят благосклонността на бога, бдящ от високия зикурат за сигурността на града. На тази мъдрост ги учили вещите в четмо и писмо жреци. По звездите четели бъдещето и благодарение на магическите клинообразни знаци знаели точно каква дан всеки трябва да предава за царя и жреците.

За богатството на управляващата класа в Ур узнаваме от още един гроб, също намерен недокоснат. Там било погребано момиченце на шест-седем години, навярно княгиня. В нейната зидана крипта бяха открити диадеми, инкрустирани с маниста от лазурит с две висулки отстрани във формата на букови листа. Също и златни чаши, канчета, блюда, вази и много накити. Но това не бяха нормални предмети, размерите им бяха миниатюрни и правеха впечатление на играчки за дете.

Лесно можем да си представим в какъв разкош трябва да е расла тази малка княгиня, щом е ядяла и пиела само от златни, изработени специално за ръста ѝ съдове.

Царете не умирали самотни

Като копаеха грамадния насип на урското буніще, по едно време работниците се натъкнаха на удивителна и странна находка. На дъното на един плитък дол откриха пет изпепелени скелета, старателно поставени един до друг. Кинжалите, лежащи до тях, говореха, че това са били мъже, по всяка вероятност воители от древния Шумер.

Макар археолозите да бяха вече свикнали със сензационни открития в гробището, находката породи у тях голямо любопитство. До този момент там не беше открит нито един групов гроб, а и нямаше случай мъртъвците да лежат погребани без защитна рогозка или ковчег. Като ярко опровержение на всичко, което досега археолозите бяха успели да узнаят за погребалните обичаи на шумерите, изглеждаше обстоятелството, че покойниците освен неотменното канче на устата не бяха снабдени с нищо за следсмъртния си път, с нито една посуда, край тях липсваха намираните по правило в другите гробове съдове с храна и пиитета.

Така че този групов гроб представляваше археологическа загадка, облъхната от очарованието на някаква романтична тайна. Но преди Уули да успее да се впусне в най-различни догадки по този въпрос, вниманието му беше привлечено от ново откритие. Скелетите лежах на ракитова рогозка, представляваща нещо като под на гроба. По-подробното проучване разкри, че подът не е хоризонтален, а наклонен под доста голям ъгъл, пък рогозката продължава някъде по-дълбоко извън очертанията на изкопа. Копането по протежението на рогозката показва, че тя представлява настилка върху нещо като наклонена площ, водеща към някаква неизвестна цел, засега скрита под земята. Петимата бойци лежах в началото на наклонената плоскост, сякаш задачата им е била да пазят достъпа до нея.

На неголямо разстояние от тях, напреки на широчината на площта, лежах в две редици останките на десет жени. Необикновеното изобилие на украсяващите ги скъпоценности говореше, че не са произхождали от простолюдието. На главите си имаха златни превръзки, инкрустирани с камъни

от лазурит и ахат; вратовете им бяха опасани от майсторски изработени гердани от пъстри маниста. Около тези трупове също нямаше предписаните от ритуала предмети за поставяне в гробове.

Оттук нататък почти всяка копка с кирката носеше нови изненади. Недалеч от женските скелети бяха извадени остатъците от чудно хубава арфа. Наистина от дървената рамка не бе останало почти нищо, но металната обшивка и украшенията бяха в такова положение, че към тях можеха да се доправят липсващите части на инструмента и той да се пресъздаде в такъв вид, в какъвто го били оставили там шумерите преди хиляди години. Вертикалният прът на арфата беше обкован със златна ламарина. В него още личаха гвоздейчетата със златни главички, служещи за изпъване на струните. Краищата на кутията за резонанс бяха украсени с мозаична винетка от ахат, лазурит и бял седеф. Но главният декоративен мотив беше прекрасната скулптура, изработена от златна ламарина. Тя представляваше глава на бик с очи и брада от лазурит. Върху арфата лежаха изпепелилите се останки на жена, нагиздена със златни украшения и разноцветни маниста. Тя сигурно е била арфистката.

Едва работниците и археолозите успяха да дойдат на себе си след тази така вълнуваща с немия си трагизъм сцена, когато в дълбоката част на наклонената площ се натъкнаха на някакви животински кости. Оказа се, че представляваха разпилени скелети на магарета. Досами тях бяха намерени следи от колесница с плазове вместо колела. Наблизо почиваха скелетите на двама мъже, по всяка вероятност кочияши. Колесницата бе изобилно покрита с бели, червени и сини камъни и барелефи, изработени върху златна ламарина и изобразяващи глави на лъвов с гриви от лазурит.

Около колесницата лежаха в безпорядък най-различни предмети и скъпоценни украшения. Там бяха намерени мозаични шахматни дъски за някаква игра, вази и кани от злато, сребро и алабастр, инструменти и златни тоалетни принадлежности и преди всичко една археологическа рядкост — чудесни изделия от вулканично стъкло. Две лъвски глави, грациозно изковани от сребърна ламарина, представляваха последните останки от трона, чиито дървени части се бяха превърнали в прах. Ала най-голям интерес будеше един напълно изгнил сандък, върху който ясно се виждаха майсторски изработени орнаменти от седеф и лазурит.

След упорита работа, целяща да се запазят съкровищата и да се осигури консервацията им, археолозите отместиха сандъка. И тогава пред изумените очи на присъстващите бе разкрита нова тайна. С дъното си сандъкът закриваше отвор, изкопан в тухлената стена, която представляваше основа на наклонената площ. Това беше нарочно направен отвор, което се доказваше от факта, че направилите го са се опитвали след това да го замаскират със свободно поставени тухли.

Тази стена се оказа част от купола, затварящ една гробница, разбира се, ограбена. Бяха намерени само два сребърни модела на лодки, интересни с това, че по форма не се различаваха по нищо от лодките, с които до ден-днешен си служи населението на Месопотамия. Но най-ценната находка бе един цилиндричен печат с надпис, от който ставаше ясно, че в тази гробница някога бил погребан цар на име А-бар-ги.

Обстойният преглед на гробната крипта разкри още една интересна подробност — цар А-бар-ги лежеше тук в компания с други лица, най-вероятно членове на неговото семейство и приближени.

Така че зиданият царски мавзолей се оказа групов гроб.

За да разберем по-нататъшния ход на археологическите търсения, трябва да имаме точна представа за топографското положение на наклонената площ и гробницата. Наклонената площ, на която бяха намерени останките на мъжете и жените, колесницата с плазове, арфата и сандъкът, не можеше да води за гроба на цар А-бар-ги по тази проста причина, че се намираше точно над нейния сводест покрив, допирайки се с него на мястото, където сандъкът маскираше отвора.

Значи тя трябваше да води към друга гробница, заровена нейде в земята. И тази гробница беше намерена в близко съседство с гробницата на цар А-бар-ги само с тази разлика, че беше разположена малко по-високо, тъй че наклонената площ по права линия стигаше до нейния вход.

Но преди Уули да се залови да разчисти развалините и отвори новооткритата гробница, реши да потърси друга наклонена площ, която да принадлежи към гробницата на цар А-бар-ги. Нямахте съмнение, че подобна наклонена площ трябваше да съществува нейде в по-дълбоките слоеве. И наистина първите следи от нея бяха открити на дълбочина два метра под нивото на първата наклонена площ. На единия ѝ край лежаха в две редици шестима воители с копия и шлемове от мед. Малко по-дълбоко бяха изровени две дървени, напълно изгнили коли с по четири колелета, запретнати с волове. Скелетите на животните бяха така добре запазени, че единият беше изваден цял. Впряговете и особено поводите бяха покрити с богати украшения от маниста и сребро. Върху костите на воловете лежаха скелетите на двама мъже, по всяка вероятност кочияши.

В основата на стената на напълно разкритата гробница на цар А-бар-ги бяха намерени останките на девет жени в седнало положение. По черепите им блестяха златни диадеми, украсени с камъни от лазурит и ахат, и снабдени със златни висулки във формата на букови листа. В краката на жените се въргаляха златни обици във формата на полумесец, гребени от лазурит и бял седеф и многоцветни маниста, които някога са били нанизани на гердани.

Жените, заели мелодраматични пози, представляваха тъжна картина. С гърбове, опрени о външната стена на гробницата, и нозе, изпълнати напречно на изкопа, представляваха нямо, но красноречиво доказателство за кошмарната трагедия, разиграла се някога тук.

Отсега насетне лопатите на работниците изваждаха на повърхността все нови и нови следи от трагедията. Пространството между групата жени и колата в буквалния смисъл на думата беше изпълнено от останки на други жени и мъже. От двете страни на входа на гробницата, засипан с развалини, стояха воители с пълно бойно снаряжение.

Малко по-далеч лежаха две богато нагиздени арфистки. Арфите им представляваха истински шедевър на шумерското украсно изкуство. Декоративен мотив беше глава на бик, изкована от сребърна ламарина, като очите и брадата бяха от бял седеф и лазурит. От дървената част, разбира се, не бе останало нищо, но от запазените остатъци знаем, че кутиите за резонанс били украсени с плочки от бял седеф с издълбани по тях хумористични сцени из живота на животните.

До сами гроба на цар А-бар-ги, както вече споменахме, имаше друга гробница, за която водеше по-горе разположената наклонена площ. Тайната на намиращия се в нея сандък сега намери своето обяснение. Гробарите, копаяйки

наклонената площ, закачили с лопатата куполестия покрив на гробницата на цар А-бар-ги. Изкушението било много силно. Те се промъкнали в гробницата през пробития отвор в стената и я ограбили напълно, като не пощадили дори царските останки. В бързината не забелязали само двете сребърни лодки. Направеният отвор после запълнили със свободно наредени тухли и го замаскирали със сандъка. Това не буди нищо подозрение, тъй като наклонената площ съгласно погребалния ритуал била изпълнена с много други предмети, като вази, чаши, коли и арфи.

След като обезпечи находките на двете наклонени площи, Уули пристъпи към отваряне на втората гробница. Работниците очистиха пода от развалини и членовете на археологическата експедиция влязоха в мрачната крипта с разтуптени сърца. Това, което се разкри пред изумените им очи, напомняше заключителната сцена на някаква необикновена мелодрама, в която актьорите падат в живописна поза и застиват неподвижни, преди да се спусне завесата. Само че вместо живи актьори там лежах почернели от времето скелети. Изобилно покриващите ги накити веднага позволяваха да се разбере, че това са били трупове на жени.

Точно в средата на стаята на прогнила дървена носилка почиваха останките на жена, целите покрити с гердани от злато, сребро, лазурит, кварц, ахат и опал. До устата ѝ лежеше чаша от тежко злато. Около десния лакът бяха намерени три златни игли с главички от лазурит и четири амулети, изобразяващи риби и газели. В косата на покойницата е имало няколко низа златна лента, подобна на гирлянди. Диадемата беше свързана със златни висулки във формата на листа и цветчета с листенца от бяла и синкава стъклена маса. На тила на черепа се виждаше гребен, украсен със златни розетки. От двете страни на главата някога са се спускали наниз от четириъгълни маниста, сега разпилени безредно върху носилката. Накрая на нанизите влееха амулети във формата на бик и теле, изработени майсторски от син лазурит.

Опрени на носилката седяха наведени две прислужници — едната до главата, другата до краката. Подът на криптата беше пълен с различни предмети и скъпоценности: диадеми, златни кани, сребърни вази, маслени лампи, две жертвени маси от сребро, златни кутии въз формата на раковини, с още запазена помада със зелен цвят.

Но най-важната находка беше един цилиндричен печат с надпис, от който можеше да се разбере, че в гробницата почива царица Шуб-ад. Уули дойде до заключението, че е била жена на цар А-бар-ги. Навярно преди смъртта си е изявила желание да бъде погребана близо до мъжа си и това обяснява съседството на двата гроба.

Мрачната тайна на тези праисторически гробове беше разкрита в целия ѝ драматичен ужас: за задгробния път на шумерските царе и царици бил отреждан цял двор. Цар А-бар-ги лежеше заобиколен от трима придворни, а на наклонената площ, водеща към гробницата му, бяха погребани 62 души. Царица Шуб-ад беше съпроводжана от 25 души от най-близките ѝ, като на двете ѝ най-любими прислужници се паднала честта да бдят до носилката ѝ в самата царска крипта.

Арфистките, оплаквачките и девойката, която закъсняла за

погребението

От каква смърт били загинали жертвите на жестокия погребален ритуал — всички воители, придворни, арфистки, танцьорки, камериерки, — чиито останки бяха намерени в гробището в Ур? Археолозите дълго си блъскаха главите върху този въпрос и чрез хипотези, напомнящи методите, с които си служат детективите, стигнаха до интересни изводи.

Въз основа на косвени доказателства установиха преди всичко без съмнение, че върху жертвите не е било упражнено брутално насилие. Това се потвърждаваше от спокойното положение на скелетите, създаващо впечатлението, че членовете на царската свита са легнали за вечен сън по своя воля. Нормалното, ненарушено с нищо положение на накитите, на бойното снаряжение и на арфите, а най-вече на чашите, държани до устата от покойниците, също говореше, че не е имало никакво боричкане между жертвите и техните палачи.

Не изглеждаше правдоподобно и предположението, че тези хора били убити някъде другаде и след това в гробницата са били внесени мъртвите им тела. При такова пренасяне положително тук-таме щеше да се допусне някакво, макар незначително, разместване на накитите оръжията или ритуалните съдове, каквото археолозите, въпреки най-старателните си огледи, не откриха.

Предварително трябваше да се отхвърли третата възможност — че тези хора са били погребани живи. Подобна смърт би оставила след себе си драстични следи. Живи закопани хора, дори и зашеметени с наркотични средства, биха се бранили с последни сили и биха умрели изкривени в предсмъртни гърчове.

За твърде правдоподобно обяснение на тайната допринесе една находка, на която първоначално не бе придадено особено значение. Това беше едно медно котле, предназначението на което отначало не можа да бъде обяснено. То бе намерено близо до групата на придворните арфистки. Уули забеляза, че котлето стоеше в централната точка на площта и започна да подозира, че съществува някаква връзка между него и чашите, които държаха до устата си всички без изключение жертви на погребалния обред.

Тезата на Уули беше следната: котлето по всяка вероятност е съдържало някакво зашеметяващо питие като опиум или хашиш. Определените за смърт лица се приближавали едно след друго до котлето, наливали си в чашата от приспивателното питие, изпивали го на един дъх, а след това се връщали на мястото, определено им според погребалния церемониал, където лягали да спят. След това при тях влизали воители или жреци и ги убивали с удар на кинжал в сърцето.

От 68 жени 28 имаха на слепоочията си украшение, представляващо лента от златна ламарина. Археолозите първоначално мислеха, че останалите не са имали украшение на главата. По-късно обаче забелязаха по техните черепи някакви загадъчни пурпурни петънца. Химическият анализ показва, че това е сребърен хлорид. Заключениеето беше несъмнено: тези жени са носели диадеми от сребро, които напълно са се разложили, понеже за разлика от златото среброто не устоява на действията на органичните киселини.

Във връзка с това химическо явление археолозите се натъкнаха на следите на знаменателен и същевременно забавен инцидент, станал по време на погребалните тържества. До останките на една от девойките бяха намерени

обици от чисто злато. При това изглеждаше чудно, че тя не е имала на главата си никакво украшение и на черепа ѝ не бяха открити пурпурните петна, дължащи се на сребърно украшение. „Как е възможно?“ — запитваха се археолозите. — „Жена с такива обици, пък без диадема? Тук нещо не е в ред, нали всички други жени са имали на главите си украшения“. При отстраняването на праха на тази жена на нивото на пояса бе открито едно плоско колелце от сива маса. Този странен предмет беше почистен и разгледан с лупа. И ето изненада — кръгчето представляваше изработена от сребро лента за глава, такава, каквато са носели другите шумерски жени, само че свита на топка. Положението на кръгчето близо до пояса сочеше, че девойката го е държала в джоба на дрехата си. Тъй като сгънатата лента е представлявала по-солидна маса от сребро, при това защитена от тъканта на дрехата срещу разяждащото действие на органичните киселини, тя избягнала участието на другите сребърни диадеми и не е изчезнала.

Как диадемата се е озовала в джоба на девойката, вместо да блести на главата ѝ? Нали всички други участници в тъжния погребален обред дошли с цялото великолепие на своите дрехи и накити. По този въпрос археолозите можеха само да правят догадки: най-правдоподобната изглеждаше, че тази прислужница от шумерския царски двор закъсняла за церемонията. Младата девойка не успяла да се облече навреме и в бързината мушнала лентата в джоба, като смятала да я сложи на главата по пътя или през време на самия погребален обред. Защо не изпълнила намерението си, мъчно можем да си обясним.

Тази дребна подробност има голямо и вълнуващо красноречие. В нея като в кристална топка виждаме отразена драмата на живи хора — с техните слабости и мечти, на хора, които твърде много ни приличат, макар че са съществували в толкова отдалечена епоха и при така чужди за нас обществени условия. Ние ясно си представяме как тази млада девойка, доскоро пълна с жизнерадост, сега бледа и треперееща приглася гънките на своята туника, за да се подготви достойно за чудовищния ритуал, който ще погълне младия ѝ живот.

Дали тези хора са отивали на смърт доброволно, днес е трудно да се установи със сигурност. Обстоятелствата, които разгледахме по-горе, говорят по-скоро, че жертвата им била доброволна. Царят жрец на Ур бил смятай за божество, а смъртта му — просто за пренасяне в друг свят, в който той ще заеме достойно за своя ранг място. Затова не е изключено придворните да са считали за привилегия и лично облагодетелствуване решението да съпровождат в гроба царя жрец и да продължават да му служат в задгробния живот.

Но от друга страна някои факти говорят, че тази вяра в божествеността на царя на Шумер не била така сляпа и всеобща, както би могло да се мисли. Вече се запознахме с обстоятелствата, свързани с ограбването на гробницата на цар А-бар-ги. Гробарите били извършили престъплението не много след смъртта на царя и при това завлекли останките му на скрито място, за да могат спокойно да ограбят всичките скъпоценности. Значи мъчно може да се допусне, че вярвали в божествеността на царя и се страхували от неговото отмъщение, щом са се решили на такова драстично светотатство.

А нали тези гробари живеели в Ур и заедно с другите жители на този град били под влиянието на могъщото суеверие, внушавано им от детските години от жреците. Щом следователно в разрез с тези внушения си позволили такъв невъздържан цинизъм спрямо царските останки, то не е изключено и сред жертвите на погребалния ритуал да е имало люде, които не вярвали в учението

на жреците. За тях смъртта в рова край царския гроб, въпреки че я съпровождал външен обреден блясък, положително била равносилна на екзекуция.

Следователно трябва да приемем хипотезата, че много от жертвите не отивали на смърт доброволно. Защо тогава не бе открита и най-малката следа, която да говори за оказана от тях съпротива? Отговорът е прост: отивали са на смърт така спокойно, както осъденият отива на ешафода, понеже не са виждали никакви шансове да окажат съпротива или да избягат. Отивали на смърт със свито сърце от ужас, а не с надеждата, че ще служат на покойния цар в задгробния живот.

Варварският погребален ритуал се коренял в класовия обществен строй и редом с обожествяването на царя представлявал един от инструментите за господство на управляващите класи над трудещото се население.

Колкото повече отслабвала вярата в божествеността на царя, толкова по-остро противодействие срещал жестокият обичай и доста рано бил изоставен. В по-късните царски гробове археолозите не намериха човешки жертви, от което може да се предполага, че ритуалът бил изоставен с края на първата царска династия на града държава Ур.

От царските гробове Уули натрупа достатъчно факти, за да се изкуши да реконструира погребалния церемониал. На едно място бяха намерени микроскопични остатъци от тъкан, от които можеше да се заключи, че девойките носели дрехи с ален цвят. Както показваха арфите, едната група жени се състояла от арфистките, а другата — по всяка вероятност от танцьорките, певиците и камериерките. Едната арфистка държеше ръката си на онова място от арфата, където някога били струните. Това създаваше впечатление, че девойката е угасвала, изтръгвайки последния акорд от арфата си.

Въз основа на тези и много други подробности не беше мъчно да се пресъздаде живописният тържествен обред. Ето по наклонената площ с тържествена стъпка влиза шествие от арфистки, певици и танцьорки, придворни дами и прислужници, воини и камериерки, царедворци и офицери. Слуги внасят съдове и художествено изработени кутии, впрегнати магарета и волове докарват коли и колесници — с една дума, в изкоп се събира цялото огромно имущество на починалия цар.

Войниците с пълно въоръжение в състен строй заемат постове на вечни пазители на гроба. Покрай стената се нареждат арфистки и певици. Под палещото слънце на Месопотамия като същински огън пламти пурпурът на дългите женски туники, искри златото и среброто в украшенията, проблясва полираната мед на шлемовете, на копията и кинжалите, манистата на герданите трептят в цветовете на дъгата.

През отворената врата на гробницата в полумрака се вижда трупът на царя, положен на носилка в разкошно церемониално облекло. През цялото време на тържеството се чуват тихите звуци на арфите, песните на женските хорове, ритуалното хорово пеене.

По даден сигнал всички участници в царското шествие пристъпват поред към големия котел, загребват с чашите си приспиващо питие и го изпиват на един дъх. След това се връщат на местата си, лягат на земята и полека-лека се унасят в дълбок сън. Арфистките дърпат струните все по-слабо, певиците замлъкват, настъпва голяма, изпълнена с очакване тишина.

Изведнъж от висините на зикурата се разнася силно свирене на фанфари. Един от жреците кимва с глава и долу слизат войници-палачи, които с

майсторски удари на кинжали убиват хората и животните. След това гробарите засипват входа за гробницата и изпълват с пръст огромния ров, в който се намират наклонената площ и куполната постройка. Тълпата бавно се връща към всекидневните си занимания.

Минали са само три столетия и царската двойка, лежаща в подземния мавзолей, е напълно забравена. Следващите поколения на жителите на Ур не знаели нищо за владетелите, които повличали със себе си толкова човешки жертви и толкова драгоценни съкровища. Не знаели дори, че мястото, където почиват те, някога е било гробище. Засипвали са го със смет и строителни остатъци. Нивото на терена се издигало все по-високо и гробниците останали дълбоко под земята. След като изтекли седем века, там било устроено ново гробище, в което били погребани придворният фризьор и началникът на придворната стража на дъщерята на цар Саргон — жрица на богинята на Луната.

Чак пет хиляди години по-късно археолозите извадиха от мрака на забравата имената на царица Шуб-ад и цар А-бар-ги, откриха вълнуващата тайна, свързана с тяхното погребение.

Управители на божествените имоти

Плодородната някога Месопотамия в едно отношение била бедна земя: природата я лишила от всякакви изкопаеми богатства. Затова суровините, от които шумерските занаятчии изработвали художествените предмети, намерени в такова изобилие от археолозите, без съмнение произхождали от чужбина.

Царете и жреците докарвали в някои случаи от далечни страни кедрово дърво, полублатородни камъни, алабастр, диорит, мед, раковина, злато и сребро и преди всичко обичания от тях минерал лазурит. Тези скъпи стоки те получавали срещу продукти от своята земя — вълна, домашни животни, ечемик, растителни масла, месо, домашни птици и фурми — и до известна степен срещу някои готови изделия на шумерските занаятчии, като вълнени тъкани, кожени сандали, накити, глинени съдове, инструменти, майсторски издълбани печати, съдове от различни метали, статуетки и козметични артикули.

Изумителното богатство, открито в гробниците на шумерските царе жреци, говори за тогавашните обществени отношения повече от който и да е писмен източник. Узнаваме преди всичко два основни факта: първо, че още в 3000 г. пр.н.е. вследствие на техническия напредък в земеделието шумерският селянин произвеждал значително повече хранителни продукти, отколкото е консумирал сам, и второ, че управляващите класи присвоявали всички излишъци и ги превръщали в свое лично богатство.

Освен това обилна светлина върху класовото устройство на шумерските градове хвърлят надписите и летописите, намерени в развалините на светилищата и дворците. Жреците и някои царе в Шумер правели библиотеки и архиви, съставени от клинописни плочки, запазени в „пликове“ от печена глина. За щастие до наше време са стигнали няколко такива библиотеки, като например в Лагаш, Нипур и Сипар, съдържащи няколко десетки хиляди клинописни плочки и преди всичко голямата библиотека в Ниневия, основана от асирийския цар Ашурбанипал, горещ любител на документи, който с

помощта на цяла армия преписвачи и агенти натрупал в двореца си всички достъпни му източници, обхващащи почти цялата асирийско-вавилонска литература.

Буржоазната археология не можеше да използва тези източници и се занимаваше главно с историята на царете, войните и пораженията. Тя представяше доста изопачено такива въпроси, като разлагането на първобитната общност у месопотамските народи, появата на остри обществени различия, на робството и началото на борбата между класите, чието отражение намираме в източниците, събрани в шумерските библиотеки.

Свършено друга насока на асириологическите изследвания даде гениалният руски учен от втората половина на XIX век Михаил Николски. За разлика от другите буржоазни историци той се интересуваше преди всичко от живота и труда на широките народни маси и в тази област въз основа на старателен анализ на клинописните плочки направи необикновени открития. Неговото двутомно произведение за живота и обичаите на шумерите, почиващо на прочитане и коментар на плочките, открити в Лагаш, представлява богат източник на сведения за професиите и условията на труда в шумерските градове държави, за робството и преди всичко за начините за обработване на земята. Николски пръв представи в истинската им светлина икономическите и обществените отношения в Шумер. Изследванията му бяха продължени от съветските учени. Използвайки диалектичния метод, те дадоха ясна картина за шумерското общество от първобитната общност до робовладелската им държава. Проникновен синтез на тези изследвания представлява произведението на В. И. Авдеев „История на древния Изток“.

Подобно на другите племена шумерите минали през периода на първобитната общност, когато не е имало още частна собственост и експлоатация на човек от човека. Но с техническия прогрес, развитието на производителните сили и увеличаването на обществените и имуществените различия първобитната общност се разпаднала.

Находките, намерени в царските гробове, и други източници говорят извън всякакво съмнение, че още 3000 г. пр.н.е. разпадането на първобитната общност у шумерите било свършен факт. В тяхното общество намираме дълбоки класови и имуществени различия: от една страна, безмерно богатство на управляващите слоеве и царя, издигнат до висотата на божество, от друга, селяните, привидно свободни, пък поставени в пълна икономическа зависимост, и най-сетне, огромен брой роби, обработващи земите на жреците и висшето съсловие.

Това състояние на нещата било създадено по образец на традиционните форми на първобитната общност, но тя била лишена от старото ѝ съдържание. Цялата обработвана земя официално принадлежала на бога, а царят жрец бил уж само неин управител, „зеделец-арендатор“, както се титулувал, и в задълженията му влизало разпределянето на тази земя между родовете, семейните общности и отделните хора.

Плочките с клинопис, открити в шумерския град Лагаш, повдигат един край от завесата, забулваща тайната как на практика е ставало това разпределяне. Записаните данни ни говорят преди всичко за мощта и богатството на жреческото съсловие. Повечето обработвана земя още тогава е принадлежала на двадесетте светилища, намиращи се в този град. Останалото царят жрец разпределял между велможите при двора и дребните земеделци.

Но и разпределянето на тези остатъци от земята носело подчертани класови белези. Докато дребният земеделец получавал за обработване едва 0,8 до 2,5 акра земя, велможата имал право на 35,5 акра, а самият цар задържал за себе си 608 акра. На това отгоре условията за аренда били несравнимо по-обременителни за земеделеца, отколкото за велможата. Ние разполагаме с доста точни сведения за имуществените отношения на светилищата. В Лагаш бе намерено обширно сметководство на светилището на богинята Бау, което било собственик на половината от цялата обработвана земя на този град държава.

От тези източници научаваме, че три четвърти от своите имоти жреците предавали под аренда на селски семейства, като ги експлоатирали безогледно, събирайки от тях наем, възлизащ на 70 до 80 процента от ежегодните реколти.

Останалата част от земята светилището обработвало самостоятелно, като използвало робски труд. Благодарение на запазените списъци на работниците можем да си съставим относително точна представа кой и при какви условия е работил на тези храмови земи и какво е произвеждано там.

В списъка на работниците са изброени: 27 пивовари и 6 роби-помощници, 21 пекари заедно с 27 роби-помощници, домакини, писари и надзиратели. Били са възнаграждавани с оскъдни хранителни дажби, предимно ечемик. Земеделските сечива и инструменти като рала, впрегатен добитък, коли лодки, мрежи за риболов и пр. били изключителна собственост на светилището.

Занаятчиите, заети в тези имоти наред с робите, по всяка вероятност били свободни граждани на града, но лишени от собствени сечива, дори не са могли да мечтаят за независима работа или за смяна на работодателя си.

Впрочем не се знае дори дали биха могли да се решат на такава смяна, щом феодалният и експлоататорски характер на стопанството, в което се трудели, бил маскиран с религиозни външни белези. На средния шумер от ранно детство било внушавано, че земята и всичко, което се произвежда от нея, е собственост на бога, а не на жреците, и че следователно за шумера да се труди е все едно да изпълнява религиозното си задължение, наложено с божии закон.

Разоряващите аренды и високата лихва, налагана от богатите, вкарвали трудещите се в дългове и ги поставяли в положение на икономическа зависимост, равняваща се на робство. Първоначално това робство не било явно, въпреки че на практика селянинът и занаятчията не били в по-добро състояние от роба. Дори парчето земя, което селянинът обработвал, не било негова собственост, а принадлежало на бога, комуто с цената на мизерията на семейството си и на растящите дългове трябвало да предава по-голямата част от припечелваното. В много случаи е бивал изгонван от стопанството си и принуждаван за дългове да работи в имотите на храмовете и на велможите, където скоро се приравнявал с работещите там роби, рекрутирани от военнопленниците.

Точно отражение на положението на трудещите се представлявало шумерското законодателство. То позволявало например на главата на семейството да продава своите деца или да ги дава в робство срещу опрощаване на дълговете си. Многобройните договори за покупка и продажба на деца, намерени в развалините на шумерските градове, доказват, че потъналото в дългове, доведено до мизерия население на шумерските градове масово се ползвало от това право. От поколение на поколение все повече свободни членове на шумерските племена ставали роби.

Процесът на заробването на трудещите се класи се задълбочавал все

повече, особено след завоюването на Шумер от вавилонците, асирийците и най-сетне от халдейските нововавилонци.

Кожодерството, самоволието и жестокостта на жреците, велможите и царя жрец предизвикали класови конфликти още около 2500 г. преди нашата ера. Отзвуци от тези конфликти намираме в много клинописни текстове. Така един от летописците се оплаква, че „страшният жрец влезе в градината на бедняка и му взе дървата“. Друг текст гласи: „Ако хубаво магаре се роди на някой подчинен и господарят му заяви: искам да го купя, рядко е плащал за него толкова, че да се задоволи сърцето на собственика.“

При такива обществени отношения е лесно да се разбере смисълът на политическите вълнения, които през 2400 г. пр.н.е. разтърсили шумерския град държава Лагаш. Последните му царе от династията Урнаше губели постепенно почва под нозете си, а цар Лугаланда бил напълно безволна играчка в ръцете на главния жрец — истинския владетел на Лагаш.

Непоносимото политическо и икономическо потисничество, прилагано от одързостилите се жреци, довело страната до революция. Начело на разбунтуването се население застанал някой си Уруакина, може би първи в историята политически реформатор. В летописите не се сочи произходът му. Знае се само това, че не принадлежал към господстващите слоеве и по всяка вероятност произлизал от низините на народа.

Уруакина свалил властта на жреците, справил се със самоволието на богатшите и прокара редица реформи, които облекчили положението на измъчения трудов народ. В развалините на град Лагаш бяха намерени три конусообразни камъка и каменна плоча, на които Уруакина наредил да се увековечи за потомците историята на неговите реформи. Там описва жалкото състояние на града, което заварил, а именно кождерството на бирниците, самоволието и алчността на жреците, събиращи огромни такси за религиозни обреди, потисничеството и безправие. По-нататък се хвали, че бил изкоренил тези злоупотреби така, че „на сираците и вдовиците богаташът повече да не причинява неправди“.

От надписите личи, че остротата на революцията не била насочена против устройството на града държава. Уруакина нямал намерение да премахне робството и класовите различия. Стремел се е само да ликвидира най-ярките злоупотреби и да сложи край на самоволието на управляващите класи по отношение на уж свободното селско и занаятчийско население.

Под неговото управление Лагаш преживял нов период на благоденствие и благополучие. Уруакина съобщава, че построил редица нови сгради и разширил системата от напоителни канали. Трудещото се население почувствувало известно подобрение на своето положение и го почитало като освободител.

Обаче неговото управление продължило само пет години. Либералните реформи предизвикали дълбоки безпокойства сред владетелите на останалите шумерски градове. Вследствие на техните интриги и на подстрекателствата на изгонените жреци царят на града държава Уми Лугалзагиси нападнал изненадващо Лагаш, разрушил го, а Уруакина (не знаем нищо за неговата съдба) по всяка вероятност пленил и убил. До наше време се е запазила вълнуваща жалба, напомняща плача на Йеремиа, за съдбата на нещастния град, от който останали само димящи развалини.

Но интригата на велможите и жреците се оказала пагубна и за самите

тях. Завоевателят на Лагаш, одързостен от лесната си победа, подчинил поред останалите градове държави и създал единна шумерска държава със столица Урук.

С възникването на все по-големи и по-многобройни частни имения растяло и търсенето на роби за обработване на земите. Поземлените собственици, като не могли да намерят такива вътре в страната, организирали въоръжени нападения срещу съседите си, от които могли не само да отвлекат пресни попълнения от военнопленници, но и да присвоят допълнителна обработваема земя и водни източници за напояване на нивите.

Затова още от началото на своята история шумерите водели непрекъснати войни. Въпреки общността на езика и културата шумерските племена били разделени политически и образували отделни организационни единици градове държави, управлявани от малки групи робовладелци, стрелящи се да умножават богатствата си за сметка на другите градове.

Цялата шумерска история представлява низ от братоубийствени войни, в които отделните градове поред налагали своята хегемония. Това били градовете държави Лагаш, Агаде, Урук, Ур, Исини, Ларса. В западната част на шумерската земя по-късно се появил велик вожд на семитските племена, Саргон I (2360–2305 г. пр.н.е.). Той не само завладял цял Шумер, но и разширил господството си на изток, далеч зад Персийския залив, а на запад чак до Средиземно море. Саргон се обявил за цар на Шумер и Акад. Той наистина сложил край на епохата на независимите шумерски градове, но в неговата империя шумерският език и култура не изчезнали, а тъкмо напротив — разцъфтели още по-буйно и асимилирали победилите акади.

Шумеро-акадската държава просъществувала само два века. Била разбита от войнственото планинско племе еламити, а по-късно върху нейните развалини великият завоевател и законодател Хамурапи (около 1800 г. пр.н.е.) изградил могъщата Вавилонска империя. 550 години по-късно в Месопотамия възникнала нова империя — на асирийците, а след това — през годините 626–538 г. пр.н.е. — нововавилонската държава, създадена от семитите-халдейци. След това Месопотамия била завладяна от персийския цар Кир. Най-сетне се появява един от най-великите завоеватели в историята на човечеството Александър Македонски, който покорява целия Близък Изток.

Държавите на акадите, вавилонците, асирийците и халдейците, пък дори до известна степен държавите на персите и гърците, станали преки наследници на културата на шумерите. Ролята на шумерите за тези образувани една след друга империи много наподобява ролята на римляните и римската култура за историята на европейските държави. В продължение на почти три хиляди години шумерският език, подобно на латинския, не само не изчезнал, а продължил да се развива, макар шумерите отдавна да не съществували.

Първоначално шумерският език се употребявал навсякъде редом с другите семитски езици. С течение на годините станал език само на жреците и поетите. В светилищата бил използван като сакрален език в литургиите и бил грижливо култивиран в школите, в които се подготвяли писари, сметководители, съдии, лекари, учители и астрономи. Надписите по каменни плочи и цокли в продължение на стотици години били писани на шумерски или успоредно на шумерски и вавилонски.

Откритията в Ур и други шумерски градове коренно измениха възгледа за произхода на нашата култура. В началото на XIX век учените мислеха, че

културата и особено пък изкуството ние дължим на гърците, сред които тя се появила внезапно, нещо като Атина Палада от главата на Зевс. От момента на опознаването на културата на Египет, Крит и Вавилон узнахме, че нейната люлка трябва да се търси в по-далечното минало на човешката история. А шумерските разкопки показаха, че праизворът на нашата цивилизация се крие не само в Египет, а и в Шумер, където още 3000 години пр.н.е. архитектурата, декоративното изкуство, правото, медицината, литературата и астрономията постигнали изумително висока степен на развитие.

Непрекъсната нишка свързва през столетията шумерите с нашето време. Всевъзможни народи се развивали и изчезвали, преобразувайки се по най-различни начини и предавайки на наследяващите ги прастарото наследство на културата и цивилизацията, без да знаят откъде води началото си то. В много области ние сме далечни наследници на шумерите. През неизброими поколения ние сме приели от тях голям брой дребни и основни неща — такива, които възпирали прогреса на човечеството, а също и такива, които представлявали велики завоевания на човека в придвижването му от примитивизма към цивилизацията.

Като земеделци шумерите по всяка вероятност изпреварили египтяните в умението да се напояват нивите с помощта на канали. Пак те открили метода на облагородяване на земеделските култури чрез кръстосване. Финиковата палма, която почитали и без друго като свое свещено дърво, опрашвали изкуствено и по този начин получавали изобилни добиви фурми от градините си.

Обаче шумерската скулптура не постигнала високо съвършенство. Причината за това била липсата на съответни суровини в Месопотамия: дърво, камък, метал. Но въпреки това археолозите откриваха необикновени скулптурни произведения, като например споменатия вече барелеф, изобразяващ ранена лъвица.

В архитектурата и декоративното изкуство шумерите се оказали прекрасни майстори. Те открили такива декоративни елементи като арка, купол, пиластър, фриз, мозаични стенни орнаменти и преди всичко изработили основните начала на пропорциите и хармонията в строителството, благодарение на което техните крепости, светилища, дворци и пирамиди въпреки голямата си масивност не били лишени от елегантност и лекота.

Но най-живо възхищение будят предметите — дело на шумерското занаятчийство, — намерени в развалините и в царските гробници. Създатели на тези шедьоври на приложното изкуство били цели маси безименни златари, грънчари, гравьори и оръжейни майстори, изтласкани от богатите на най-ниското обществено стъпало, но въпреки това влюбени в своето изкуство и упражняващи го с чувство за художествена красота. Ако шумерското изкуство можело да конкурира изкуството на другите народи, то това станало главно благодарение на онези скромни самобитни народни художници, които сръчно правели от златна и сребърна ламарина скулптури, чаши, кани, шлемове и щитове, инкрустирали арфи и кутии със седеф и полублагородни камъни или дълбаели миниатюрни митологични сцени върху печати.

Човечеството дължи на шумерите създаването на библиотеките, архивите и художествената литература и преди всичко на първообраза на дългата героична епическа поема.

Тяхната религия първоначално се изразявала в обожествяване на природните стихии, но с течение на времето онези божества, които

олицетворявали слънцето, луната, водата, звездите, въздуха и пр., станали символи на абстрактни понятия като справедливост, добро, мъдрост, урожай, държавна мощ.

Така че шумерите са създатели на някои основни религиозни идеи, възприети по-късно от религиозните системи на другите народи. Името на върховния бог Ану означава буквално „баща“, името на богинята Нимах — „божа майка“, а на бог Тамуз — „истински син“. Тамуз умира всяка година през есента и възкръсвал през пролетта. Неговата смърт и възкресение били празнувани в Шумер с тържествени процесии и церемонии, през време на които жреците принасяли в жертва растения и животни, пеейки псалми под аккомпанимента на барабани, флейти, рогове, тръби и арфи. Уместно е да отбележим, че шумерите са изобретатели и на седемтонната гама.

Вавилонският кодекс на Хамурапи, намерен в Суза на голяма каменна плоча, фактически представлявал само развитие на прастари шумерски закони. Макар строгите телесни наказания, предвидени в кодекса и за най-малки провинения, да доказват жестокостта на ония времена, трябва да смятаме за безсъмнен напредък факта, че в основата на кодекса лежала концепцията за вината, обхваната в чисто правни категории, освободена от религиозни предразсъдъци. Така че това бил първият светски кодекс, в който не богът, а държавата била отмъстител за престъплението. Тази рационалистична линия на шумерското, а по-късно на вавилонското право била възприета в Юстиниановия и Наполеоновия кодекс.

Шумерите били под твърде силното влияние на магьосническо-религиозните суеверия, за да могат да постигнат особен напредък в областта на науката. Въпреки това трябва да отбележим някои техни успехи в медицината, астрономията и математиката.

Наистина шумерските жреци се занимавали главно с предсказване на бъдещето от положението на звездите, както свидетелствуват намерените в развалините 72 произведения върху астрологията от времето на Саргон I, но наблюденията на небето, правени от върха на зикурата, им донесли и практическо-научни изгоди. Те изработили точен лунен календар, в който обръщането на луната около земята изчислили с точност до четири секунди. Орбитата на Меркурий определили по-точно от по-късните гръцки астрономи Ипарх и Птолемей Александрийски.

В областта на математиката постигнали изумителни успехи в изкуството да си служат с многоцифрени числа. Гърците, които извършили преломни открития в математиката, смятали числото 10 000 за „голямо, невъзможно за изчисляване“, в Европа понятието милион станало популярно едва в началото на XIX век, а на една шумерска клинописна плочка е намерено математическо изчисление, чийто резултат дава числото 195 955 200 000 000.

Медицината на шумерите, макар в областта на хирургията и билколечението да не била лишена от разумни предпоставки, почивала главно на магьосничество и заклинания.

Сред шумерите било широко разпространено вярването в черната магия. На осем клинописни плочки са запазени точни предписания как да се води борба срещу магьосници. Но нима можем да укоряваме за това хора живели преди 5000 години, когато в 1484 г. папа Инокентий VII обявил була против ония, които се свързват с демони, а средновековният „Чук за магьосници“ чак до XVIII век представлявал наричник за измъчване на хора, подозирани, че

правят магии.

В Египет на фараоните

Камък, по-ценен от диамант

През май 1798 г. в подготовка на похода си към Египет Наполеон събра в пристанището Тулон 128 кораба и 38 хиляди ветерани от италианската кампания. Това беше рисковано мероприятие, понеже водите на Средиземно море по онова време се контролираха от могъщата флота на Великобритания, командувана от Нелсън. Но Наполеон разчиташе на това, че двата поредни бунта на английските матроси дотолкова бяха дезорганизирали противника, че френските леки кораби ще могат да се измъкнат незабелязано от капана на блокадата.

Плановете, свързани с този поход, не се ограничаваха само с покоряването на Египет. Със своята малка, но калена в боевете армия Наполеон възнамеряваше след това да потегли към Индия, да я превземе и по този начин да подрони основите на световната Британска империя. Още в младостта си Наполеон бе под обаянието на завоеванията на Александър Македонски и следвайки примера му, мечтаеше да образува голяма империя, простираща се далеч на изток, на чело на която да застане като самостоятелен, деспотичен господар.

В края на XVIII век Египет все още представляваше за европейците тайнствена и привлекателна страна. Историята ѝ бе позната само от произведенията на древните писатели като Херодот, Страбон, Диодор и Плутарх, а също от изпъстрените с лъжи описания, оставени от писателите на Възраждането. Завърналите се от земите край Нил пътешественици разказваха чудеса за древни руини, храмове, пирамиди, сфинксове, колони и обелиски, покрити от горе до долу с тайнствени знаци, някои от които засипани от преспи пустинен пясък. Сред тях беше и Ян Потоцки (1761–1815), полски археолог, историк и пътешественик, автор на „Ръкопис, намерен в Сарагоса“, който през 1797 г., т.е. една година преди похода на Наполеон, бе издал свое произведение на френски език под заглавие „Пътуване до Турция и Египет“.

Освен покоряването на Египет и Индия Наполеон си бе набелязал още една задача, по-полезна за човечеството от неговите завоевателни планове. Походът до Египет трябваше да сложи начало на системни научни изследвания върху историята на тази страна. И императорът взе със себе си голяма група учени и хора на изкуството — астрономи, геодези, химици, минералози, ориенталисти, техници, художници, рисувачи и дори поети — и ги снабди с необходимите им помощни материали.

На Нелсън не му провървя — френската флота премина морето незабелязана и на 2 юли дебаркира в Египет. При пирамидите се води решителната битка с египтяните. Армията на Наполеон се сражава с десетхилядната кавалерия на бея на Египет — Мурад. Мамелюците — придворната гвардия на бея — изглеждаха на пъргавите арабски коне бодро и воинствено и като че ли щяха да сразят с кривите си саби френските пехотинци. Но опитността и дисциплината на старите ветерани от италианската кампания

надделяха на гъвкавостта на египетската конница. В битката при пирамидите френският експедиционен корпус разгроми войските на бея. На 25 юли Наполеон влезе в Кайро.

Но след по-малко от две седмици от победата — на 7 август — щастието на Наполеон му обърна гръб. Пред залива Абукир, където стоеше закотвена цялата френска флота, неочаквано се появи Нелсън. Френският адмирал нареди на екипажите да слязат на сушата и въпреки появата на британците не свиреше тревога, понеже предполагаше, че те не ще се осмелят да навлязат в залива, в който имаше голям брой опасни подводни скали и плитчини. Но въпреки всичко Нелсън проникна в залива, откри артилерийски огън от палубите на корабите си и потопи закотвените до брега френски кораби. Поражението при Абукир отрязва за Наполеон пътя му към Франция и го задържа за продължително време в Египет.

В корпуса на генерал Дезе, който се впусна да преследва сражения Мурад, се намираше един от членовете на комисията на учените — Доминик Виван Денон. Животът на този учен беше извънредно интересен. В него се бяха отразили като в калейдоскоп поредните политически преврати, които по онова време разтърсваха Франция и Европа. Аристократ и същевременно талантлив художник, през време на монархията той беше облагодетелствуван с всички възможни изрази на почит и привилегии. Известен с блестящата си интелигентност, остроумие и свободно държание във висшите кръгове, пред него бяха отворени вратите на всички влиятелни домове в Европа. В Париж той изпълняваше длъжността пазител на кралската колекция от гемии* и носеше високото звание член на Френската академия. Беше станал фаворит на мадам Помпадур. Людовик XV го изпрати във френското посолство в Петербург на длъжността първи секретар. При пребиваването си в Русия съумя да спечели разположението на императрица Екатерина. След това, преместен в Швейцария на длъжността пълномощен министър, стана сърдечен приятел на Волтер, у когото бе постоянен гост.

[* Гравирани скъпоценни камъци, служещи за украса на пръстен.]

При новината за избухването на революцията той побърза да отиде в Париж. Там го очакваше пълен банкрут, понеже революционното правителство бе конфискувало имуществото му. Известно време Денон се издържаше от продажба на свои рисунки по улиците на столицата.

Но това не продължи дълго, защото скоро за него се погрижи големият художник Давид и му възложи изпълнението на своите модни проекти във формата на медни гравюри. Денон не само се справи със задачата, така както изискваше Давид, но благодарение на уменията си успя до такава степен да спечели симпатиите на Робеспьер, че той нареди да му бъде върнато цялото конфискувано имущество.

По време на господството на Наполеон на Денон продължи да му върви. Този път той спечели симпатиите на съпругата на диктатора Жозефина и благодарение на нейното застъпничество бе включен в комисията от учени, изпратена в Египет. Още сега трябва да кажем, че след завръщането от Египет Денон беше назначен на поста генерален директор на всички френски музеи. По същото време той написа роман, който Балзак оцени много високо заради реалистичното предаване в него на нравите на тогавашна Франция.

Тайнственият и мрачен чар на египетските руини направи неотразимо впечатление на Денон. От първия миг на своето пребиваване в Египет той не

остави молива и блока. С трескав ентузиазъм запечатваше върху хартията всичко, което срещаше по пътя си през време на похода на корпуса, командван от генерал Дезе, по течението на Нил чак до първия водопад. Рисунките му бяха извънредно точни и напомняха медни резби на търпеливи гравьори и затова се разграбваха, понеже хората бяха жадни за сведения за паметниците на древната култура.

По време на похода до Египет Денон беше над 50 години, но със своята веселост, смелост, другарско отношение и физическо здраве си спечели голяма популярност сред френските войници. Нито убийственият пек, нито дългите, изнурителни походи по палещия пясък в пустинята не бяха в състояние да охладят ентузиазма му за работа. Първ скачаше на крака, последен лягаше да почива. Рисуваше непрекъснато — по време на поход, хранене и сражение, не оставяше молива дори когато край ушите му свиреха куршуми. Листовите на бележника му непрекъснато се изпълваха с нови сфинксове, обелиски, храмове, пейзажи около Нил и от пустинята.

През време на пребиваването си в Египет „комисията на учените“ разви оживена научна дейност в Кайро. Но учените не правеха разкопки, понеже по повърхността на земята имаше толкова много исторически паметници, че само да се регистрират бяха необходими няколко години упорит труд. Пристигналите от Франция учени правеха измерения, описваха историческите паметници и им изработваха модели и макети от гипс и глина. Те събраха и огромна колекция от шедьоври на египетското изкуство: статуи, барелефи и дори саркофази, които въпреки морската блокада на Нелсън успяха да изпратят в Париж.

През август 1799 година малък френски отряд, командван от генерал Бушар, се занимаваше с укрепване на форта Рашид, отстоящ на няколко километра от арабското селище Розет край Нил. По едно време един от войниците изрови от земята голяма плоча от черен полиран базалт, цялата покрита с надписи в три колони. Още встъпителните изследвания предизвикаха голямо раздвижване сред френските египтолози. Оказа се, че надписът беше на два езика. Първите две колони съдържаха текста на египетски език — на старо йероглифно писмо и на по-ново, опростено демотично писмо, а третата колона — на гръцки език. Един от генералите, елинист по професия, лесно прочете този текст и разбра, че той съдържа почетен адрес, изпратен през 196 г. пр.н.е. от египетските жреци до фараона Птолемей V Епифан по случай коронацията му.

Римският император Теодосий издал през 391 г. едикт, с който наредил да бъдат затворени всички езически храмове. Именно тогава жреците от различни езически култове били разпръснати и лишени от възможността да продължат своите религиозни ритуали. Някои приели християнството. В Египет заедно с изчезването на последните жреци излязло от употреба и трудното изкуство да се разчитат йероглифи. Оттогава за 1500 години безбройните надписи на светилища и гробници, надгробни камъни, ковчези, саркофази, статуи и обелиски се превърнаха в сбор от мъртви знаци. За тях се знаеше само това, че при написването им са били почерпани мотиви направо от живота, понеже сред тях личаха образите на човешки същества, животни, растения, плодове, инструменти, части от облекло, кошове, съдове, оръжия и много други предмети за ежедневна употреба.

Научният свят високо оцени огромното значение на „камъка от Розет“. Един археолог заяви, че тази плоча е „по-ценна от всички диаманти на фараоните“. Значението ѝ се изразяваше в това, че за първи път учените имаха в

ръцете си египетски текст заедно с неговия точен превод на гръцки език и чрез сравняване на отделните думи и фонетични знаци от двата текста тайната на йероглифите можа да бъде разшифрована.

За победилата, но блокирана в Египет френска армия положението ставаше от ден на ден по-трудно. На 17 август 1799 година Наполеон напусна тайно Египет и на борда на фрегата „Мюиرون“ благополучно стигна бреговете на Франция. През 1801 г. френският експедиционен корпус капитулира. Съгласно сключения в Александрия мирен договор французите се задължаваха да предадат на англичаните всички събрани от „комисията на учените“ египетски находки, без да се изключва „камъкът от Розет“, който скоро се озова в Британския музей.

Изглеждаше, че французите завинаги бяха загубили плодовете от своята къртовска колекционерска и изследователска работа. Но не беше така. Благодарение на предвидливостта си притежаваха огромен илюстрационен и описателен материал, а също изработени от гипс и глина копия на историческите паметници и преди всичко отливка от „камъка от Розет“. И те можеха да продължат своите проучвания в отечеството си.

През 1802 година Виван Денон издаде книга, озаглавена „Пътуване из Горен и Долен Египет“. Тя си спечели огромна популярност и събуди в цяла Европа широк интерес към тази страна.

Но преломно събитие в египтологията представляваше издаването на 24-томното произведение на Франсоа Жомар, изготвено въз основа на материали, събрани от „комисията на учените“, и богато илюстрирано с рисунки от Денон. „Описание на Египет“ — такова беше заглавието на произведението, издадено с цената на много средства. Между другото то съдържаеше стотици гравюри, повече от които бяха ръчно оцветени.

За европейския читател тази книга представляваше своего рода откровение. Великолепните египетски постройки и скулптури, дотогава достъпни само за малък брой пътешественици, предизвикаха всеобщо възхищение със своята монументалност и своеобразен стил. Поредните томове на това издание излязоха през годините 1809–1813. Може да се каже, че през този период се роди египтологията, която през XIX век благодарение на работата на стотици учени съумя да обясни тайните на египетската култура.

Немислимо беше да се изграждат каквито и да било научни теории, без да се разчетат йероглифите. Затова през първата фаза на изследванията цялото внимание на учените беше насочено към „камъка от Розет“, защото изглеждаше, че благодарение на двуезичността си надписът съдържаеше ключ за разрешаване на проблема. Но първоначално всички опити носеха разочарование. Дори беше изразено съмнение, че някога изобщо може да се осъществи това дело. Видният френски ориенталист Де Саси дори заяви, че „проблемът е твърде сложен и научно неразрешим“.

Шамполион — възкресител на йероглифите

По времето, когато се водеха горещи спорове върху йероглифите, Наполеон назначи за префект на Гренобълския департамент един от членовете на египетската комисия — Жан Баптист Фурие, математик и физик. Големият учен с любов се зае да подобри местните училища, като им посвещаваше много

време и грижи. През 1801 г. той направи инспекция в едно от средните училища в Гренобъл, където вниманието му бе привлечено от един 11-годишен ученик, някой си Жан-Франсоа Шамполион, комуто съучениците поради източните черти на лицето бяха извадили прякора Египтянина.

През време на разговора си с него Фурие за голямо свое учудване откри, че дребното, с болнав изглед момче, говори свободно латински и гръцки и се е заложило да изучава староеврейски език. Необикновената интелигентност на този малчуган му направи огромно впечатление и той го покани у дома си. Разведе го из всички стаи и му показа богатата си колекция, състояща се от исторически паметници, донесени от Египет. Шамполион през цялото време мълчеше, но като видя куповете папируси, покрити с йероглифи, запита боязливо:

— Някой прочел ли е вече това?

— За съжаление, не...

— Някога аз ще го прочета — рече момчето.

На 13 години освен споменатите вече езици Шамполион владееше много добре още и арабски, сирийски, халдейски, коптийски, старокитайски и санскритски. Славата на детето-чудо и гениален лингвист скоро стигна до Париж.

Шамполион възнамеряваше, след като свърши средното училище, да се запише в един от парижките лица. За тази цел написа един конкурсен труд, който трябваше да прочете в лица в своя роден град. Професорите очакваха обикновеното в подобни случаи ученическо съчинение, но изумлението им нямаше граници, когато младият кандидат им представи сериозен самостоятелен научен труд, озаглавен „Египет при царуването на фараоните“, съдържащ голям брой неизвестни факти и смели исторически тези, базирани върху текстове от еврейската, гръцката и латинската литература.

Професорите бяха така зашеметени, че вместо да признаят на Шамполион правото да започне да следва в лица, решиха да го приемат в професорското тяло като член на преподавателската колегия. Шамполион едва не припадна, като узна това, и не можа да си отиде в къщи без чужда помощ.

Ала той не се възползва от предложението и замина за Париж, за да следва. Пътувайки с дилижанса, сподели с по-възрастния си брат, че на това, което ще научи, гледа само като на подготовка за разшифроване на „камъка от Розет“. Това бе върховната му мечта. Той й посвети целия си живот и всичките си усилия. Изучавайки източните езици, искаше да се запознае с психологията и манталитета на хората от Изток и същевременно да се приближи до начина на мислене на древните египтяни. Бе убеден, че само по този много труден път би могъл да се намери ключ за прочитането на тяхното писмо и да се разбере езика им.

Той насочи вниманието си главно към коптинския език, който представляваше последна и окончателна фаза на развитието на староегипетския език. Този език бил в употреба чак до XVII век у египетските фелахи и до ден-дневен е ритуален език на коптийската църква. Шамполион го говореше свободно и за да го упражнява писмено, водеше на него дневниците си.

След като проучи всички произведения, посветени на Египет, той придоби толкова широки познания за тази страна, че прочутият по негово време пътешественик из Африка Сомни дьо Мананкур след дълъг разговор с него възкликна:

— Та вие познавате тази страна много, много по-добре от мене!

В Париж Шамполион живееше в мизерия. Квартирата му бе в една мансарда недалеч от Лувър. Често го измъчваше глад и не обичаше да излиза от къщи, понеже се срамуваше да се покаже с изтърканите си дрехи. Промъкваше се тихомълком в библиотеките и прекарваше цял ден наведен над книгите. През зимата се разболя тежко и лежа в незатоплената си, влажна стаичка, без някой да се погрижи за него. Издържаше се от оскъдните средства, които по-големият му брат отделяше от малките си доходи.

Един ден той срещна на улицата свой познат, който му съобщи една ужасна новина: йероглифите били разшифровани! Шамполион побледня и се олюля като пиян. Значи всичките му надежди се разбиваха, цялата му работа отиваше напусто само защото някой го беше изпреварил.

— Кой е направил това? — едва можа да промълви.

— Александр Льоноар. Току-що излезе брошурата му „Ново обяснение“. В нея той твърди, че е разшифровал всички йероглифи. Помисли си само какво голямо значение за науката има това...

— Льоноар ли? — зашита Шамполион изненадан. — Та вчера го срещнах и той не ми каза нито дума за това.

— Нищо чудно, сметнал, че е по-добре да го запази в тайна до излизането на брошурата си.

Шамполион изтича до най-близката книжарница и изпълнен с безпокойство, си купи брошурата, за да я прочете незабавно.

Един час след връщането му в къщи хазайката му, намираща се в кухнята, чу зад вратата необикновено кикотене. Тя скочи и надникна в стаята на наемателя си. Шамполион се търкаляше на дивана в истеричен смях. Брошурата съдържаше куп безсмислици. Той познаваше достатъчно добре този въпрос и схвана веднага, че съдържанието ѝ представляваше сбор от несъстоятелни глупости.

През 1809 г., на 19 години, Шамполион се върна в Гренобъл, за да поеме в тамошния университет катедрата по история. Но скоро полицията започна да го преследва, понеже беше горещ републиканец и не скриваше отрицателното си отношение към деспотизма на Наполеон. Той пишеше злъчни сатири по адрес на императора и публично се обявяваше срещу войнолюбивата му политика.

В едно писмо до брат си цитира следното изречение от свещената книга на персите „Зенд Авеста“: „По-добре да изореш шест акра земя, отколкото да спечелиш 24 войни“. И скоро университетските власти му отнеха научната стипендия.

След падането на Наполеон той заговори злъчно против тиранията на новата монархия. Пишеше театрални пиеси и сатирични песни, които улицата подемаше веднага.

Въпреки финансовите си затруднения през този период, той изработи повече от 1000 страници от своя френско-коптийски речник, за който писа духовито до брат си:

„Моят речник от ден на ден става по-дебел, затова пък самият аз ставам все по-тънък.“

Идва бурният период на „Стоте дни“ на Наполеон. Наполеон е избягал от Елба, дошъл във Франция и веднага прескочил до Гренобъл, където целият гарнизон тозчас преминал на негова страна. Императорът развива трескава

военна и политическа акция, но когато узнава за младия учен, намира време лично да го посети в кабинета му. Без да се смущава от студенината и резервираността на Шамполион, проявява интерес към неговата работа. Посещава го и следния ден и му обещава помощта си за издаването на коптийския речник.

Империята падна втори път, но наполеоновите ветерани в Гренобъл не пожелаха да се поддадат на роялистите и се защитаваха до последна капка кръв. Поради това генерал Латур пристъпи към бомбардиране на града. Шамполион обвиняваше Наполеон, че бе изневерил на републиканските идеали, но истинска омраза изпитваше към роялистите и затова без да се колебае, прекъсна изследванията си и се присъедини към защитниците на града.

Роялистите никога не му простиха това. Като превзеха града, незабавно го лишиха от университетската катедра, а по-късно заведоха срещу него съдебно дело за държавна измяна. Запращаше го гилотина, затова през юли 1821 година той избяга от Гренобъл и се скри в Париж, където човек по-лесно можеше да се укрие.

Не се знае дали от страх да не успее или поради това, че не се бе чувствувал достатъчно подготвен, но дотогава не беше предприемал сериозен опит да разшифрова „камъка от Розет“. Сега обаче (беше 1821 година) той се залови сериозно с тази работа.

Какво беше състоянието на познанията за йероглифите по онова време. Още тогава беше известно, че египетското писмо е преминало през три фази на развитие, намерили отражение в три различни графични типа. В най-старата епоха от своята история египтяните си служили с йероглифи, т.е. знаци, изобразяващи реалистични рисунки на живи същества и мъртви предмети. Тъй като тази система на писане била доста сложна и изисквала не малък рисувачески талант, след известно време йероглифите били опростени и сведени до най-необходимите контури. Това било тъй нареченото хератично писмо, прилагано главно от египетските жреци за надписи по светилища и гробници. През последния период от развитието се появило демотичното, т.е. народното писмо; това било курсив, сведен до чертички, дъгички и колелца, лесен за писане, но в него вече било трудно да се разпознаят първоначалните символи.

От йероглифите живо се интересували древните писатели. Херодот, Страбон и Диодор и особено Хорасион (IV век н.е.), смятани за големи авторитети в тази област, твърдели решително, че йероглифите са пиктографично, т.е. картинно писмо, в което отделните знаци изразяват цели думи, а не срички или букви, или иначе казано, всеки знак отделно определя някакъв конкретен предмет или отделна мисъл.

Изследователите от XIX век до такава степен се бяха поддали на това внушение, че дори не им мина през ума да разшифроват йероглифите, третирайки ги като самостоятелни съставки на картинната система. Под влиянието на това тълкуване всичките им усилия се оказаха напразни, нещо лошо — тези погрешни възгледи неведнъж ги бяха довеждали до съвсем несериозни, ненаучни решения. Единствен английският археолог Томас Ъънг бе изказал предположението, че египетските надписи съдържат не само картини, а и фонетични знаци, но не бе съумял да извлече от това си предположение практически изводи и да намери ключа за разшифроването на йероглифите.

Огромната заслуга на Шамполион беше тази, че скъса с теориите на

Херодот, Страбон, Диодор и Хораполон и смело тръгна по собствени пътища. Той изходи от основното начало, че египетското писмо е изградено от звукови елементи, а не от елементи, които изразяват понятия.

Гръцкият надпис върху „камъка от Розет“ съдържаше имената Птолемей и Клеопатра. Следователно същите имена трябва да фигурират и в двата египетски текста. Но къде да се търсят сред стотиците загадъчни графични знаци? За щастие въпросът беше много по-прост, отколкото би могло да изглежда. Още отдавна се знаеше, че египтяните заграждали имената на царете си в околчести рамки. Шамполион нямаше никакво съмнение, че в двете рамки, открояващи се ясно сред множеството йероглифи, бяха написани споменатите две царски имена.

Сравняването на отделните египетски знаци със съответните гръцки букви потвърди извън всякакво съмнение, че тезата му за фонетичната структура на йероглифите е напълно правилна.

Но Шамполион не се задоволи с това. Чрез съпоставяне на поредни египетски знаци с гръцките букви, от които се състояха имената „Птолемей“ и „Клеопатра“ той разчете три йероглифа, отговарящи на звуците П, О и Л. Известна трудност представляваше фактът, че два други йероглифа, които трябва да бъдат идентични в двете египетски имена, понеже означаваха в едното и в другото име звуците Т и Е, графически изглеждаха другояче. Но Шамполион прие правилната теза, че египтяните в някои случаи употребявали различни знаци, за да изразят един и същ фонетичен звук, също както например гръците, които имали по две букви за обозначаване на звуците Е и О.

Като използва разшифрованите знаци, Шамполион разчете името Александър и имената на няколко римски императори в други текстове. По този начин той увеличи общия брой на прочетените йероглифи.

В някои случаи си послужи с методи, прилагани обикновено при разрешаването на ребуси. Така например, в едната от рамките той намери два йероглифни знака? — колелце с точка в средата, а също така особен знак, напомнящ обърнати тризъби вилици. Като размишляваше върху смисъла на това кръгче, му хрумна, че то представлява символична рисунка на слънцето.

От съчиненията на някои гръцки писатели Шамполион знаеше, че на египетски слънцето се казвало Ра. Тъй като други два йероглифа бяха в заоблена рамка, можеше да се приеме за сигурно, че изразяваха името на фараона Рамзес. Как обаче се изговаряше втората част от името, т.е. споменатите вилички? Отговорът на този въпрос му даде коптийският език. В него съществува думата „meses“, което значи син. Загадката бе изяснена: на египетски царското име звучеше Рамезес, т.е. „син на слънцето“.

За нас, неспециалистите, е трудно да си представим какви огромни умствени усилия трябва да вложат Шамполион и неговите многобройни приемници, за да разшифроват йероглифите. Египетското писмо е по-сложно, отколкото може да се съди от приведените по-горе примери. Достатъчно е да посочим някои други характерни подробности, за да убедим в това читателя.

Египтяните не изписвали изобщо гласните и затова думите се състояли само от съгласни. За да си представим това по-ясно, нека приложим този метод на писане към българския език. Ако срещнем например двете букви „кт“ или „лк“, това би могло да значи „кат“, „кит“ или „лак“, „лик“ и „лук“.

За да се премахнат подобни съмнения, египтяните поставяли на края на думите така наречените детерминативи, т.е. определители, които трябвало да

обясняват за какви именно предмети се касае в дадения случай. Например при съчетанието „лк“ би трябвало да се прибави рисунка на „лак“, „лик“ или „лук“ или някакъв символ, който ги изразява.

Но не само това. Египтяните изразявали отвлечените понятия пак с помощта на конкретни предмети, определяйки техния същински смисъл през разни символични детерминативи. Например съгласните „вр“ означавали или „лястовица“, или прилагателното „голям“. В първия случай египтяните прибавяли рисунка на лястовица, а във втория — рисунка на папирусов свитък. Можем да си представим колко труд и време е трябвало да посвети Шамполион, докато открие загадъчната роля на този папирусов свитък. А подобни ребуси в йероглифните надписи има извънредно много.

Трябва да обясним, че египетският език бил в употреба по-дълго от всички други езици в света, с изключение на китайския. Хората си служили с него най-малко от четвъртото хилядолетие пр.н.е. до XVII век от н.е., т.е. почти 5000 години. Естествено, през този огромен период египетският език се развивал непрекъснато и претърпял много коренни изменения. Ако трима египтяни, единият от 3000 г., другият от 2000 г., а третият от 1000 г. пр.н.е. биха се срещнали на едно място, сигурно не биха могли да се разберат.

Йероглифното писмо също претърпяло постепенни преобразования. Освен графичните изменения, за които споменахме по-горе, протичал и процес на вътрешно развитие. Древните гръцки писатели не грешали, като смятали, че първоначално йероглифите били картинно писмо. Но тези йероглифи още в най-дълбока древност получили звукови функции и рисунките не изразявали цял предмет, а само първата съгласна от неговото име. По този път египтяните образували 24 знака за срички. Трябва да отбележим и това, че не отишли по-нататък и не могли да стигнат до преломното за човечеството изобретяване на азбуката.

Всички тези усложнения създаваха неописуеми трудности за египтолозите. Разшифроването на един йероглифен текст съвсем не правеше възможно да се разчете друг. Но благодарение на гениалното откритие на Шамполион днес няма писмен паметник, който специалистите да не могат да разчетат и разберат.

Много полезни за пресъздаването на египетския език бяха познаването от Шамполион на граматиката и речниковия фонд на коптийския език и фактът, че този език принадлежи към голямата група на семитско-хамитските езици. Благодарение на това той можеше да се съпостави, за сравнителни цели, с познатите вече езици на някои древни народи, обитавали Западна Азия, Арабския полуостров и Североизточна Африка.

Скоро Шамполион си спечели солиден научен авторитет във Франция и лесно успя да получи средства за организиране на експедиция до Египет. През годините 1828–1829 той преброди долината на Нил начело на петнайсетчленна експедиционна група, състояща се от верни му ученици. Навсякъде бе посрещан с ентузиазъм, като човека, „разчел писмото от старите камъни“.

Наистина със своето фантастично облекло групата можеше да предизвика обща сензация. Всичките ѝ членове носеха чалми, аби, обшити със злато, и ботуши от жълта кожа. Самият водач парадирал с автентичен арабски костюм.

Въпреки театралните реквизити експедицията представляваше сериозно научно мероприятие. Шамполион будеше удивление и възхищение с огромната

си ерудиция в областта на египтологията. Обикновено един поглед биваше достатъчен, за да причисли намираните исторически паметници към съответната епоха. Нищо не представляваше изненада за него; всичко, което виждаше, потвърждаваше теоретическите му знания, придобити в продължение на дългогодишен труд в Гренобъл и Париж.

Младите другари на Шамполион се възхищаваха от романтичната красота на египетските развалини. Ето какво си записа един от тях за храма на Дендера:

„И най-сетне се показва храмът, окъпан от лъчите на луната. Пълно спокойствие и тайнствен чар лъхаше от портика и неговите гигантски колони, докато вън всичко бе обляно от необикновените лъчи на лунната светлина. Дивен, прекрасен контраст! Запалихме огън от суха трева сред храма. Нов възторг, нов изблик на ентузиазъм, граничещ с екстаз. Обзеха ни някаква непонятна треска, някаква лудост, някакъв неописуем порив.“

Самият водач на експедицията се изказа по-въздържано за това светилище, но личеше, че и той не бе устоял на неговата красота:

„Дори не се опитвам да опиша впечатлението, което ни направи светилището, и особено неговият портик. Отделни елементи от постройката могат да бъдат описани с цифри и размери, но е напълно невъзможно да се създаде и най-бледата представа за цялото. В храма по най-съвършен начин са свързани красотата и величието. Прекарахме там два часа, като през цялото време бяхме въодушевени. Развеждани от беден, дрипав фелак, ние бродехме из залите и се опитвахме на светлината на луната да прочетем надписите, издълбани на външните стени.“

Три години след като се върна от пътуването си из Египет, Шамполион почина в Париж вследствие на пълно изтощение на организма, дължащо се на свръхчовешки умствен труд.

Долината на царете, свещените бикове и сфинксовете

Книгата на Денон и луксозното албумно издание на Жомар станаха причина в Европа да се появи треска за придобиване на исторически паметници от древен Египет. Всички по-значителни градове започнаха да смятат за въпрос на чест да притежават в музеите си експонати, докарани направо от бреговете на Нил.

Изпращаните за тази цел експедиции се ръководеха по-скоро от подбуди, породени от настъпилата мода, отколкото от честни научни цели. Авантюристи, надушили тлъсти печалби, на своя глава тръгнаха за Египет, купуваха скулптури, свещени бръмбари и дори цели саркофази и мумии, за да ги продадат след това на частни колекционери.

Поради тази конюнктура в Кайро започна да се шири тайна търговия, която не можа да бъде пресечена дори с най-сурови административни наредби. Цели села на египетски фелахи, намиращи се в удобно съседство с развалини и царски гробници, направиха търговията с исторически паметници главен източник на издръжката си. В затънтени улички и по пазарите брадати араби често предлагаха за продан произведенията на египетското изкуство, с които биха се гордеели най-забележителните музеи в света. Дори не може да се изчисли колко непоправими щети бяха причинени тогава на египтологията,

понеже в трескавото търсене на находки най-безогледно биваха ограбвани гробове и храмове, разбивани саркофази, отрязвани глави на статуи, изкъртвани от стените цели плочи с барелефи или надписи.

Сред този хаос много бавно узряваше истински научната египтология. Неин пионер по странно стечение на обстоятелствата стана човек, който нямаше нищо общо с египтологията. Това беше Джовани Баптиста Белцони, роден в 1778 г. в Падуа — извънредно колоритна личност и до известен смисъл авантюрист. Фактически би трябвало да го причислим към категорията на онези обикновени търсачи на съкровища, от каквито по онова време гъмжеше цял Египет и които представляваха истински бич за науката, ако не бяха неговите няколко открития от огромно значение за правещата едва първите си стъпки египтология. По-късните археолози често го упрекваха заради безцеремонните му, непризнаващи нищо свято методи, но въпреки всичко не отричаха безспорните му заслуги.

На младини Белцони искаше да постъпи в манастир, но монашеските изисквания никак не се съчетаваха с характера му. Той бе младеж с мускули на борец, избухлив, винаги готов да се бие и прави скандали. На това отгоре се оплете в някакви политически интриги, а в онова време това бе твърде опасно нещо. Затова, като стана на двадесет и три години, трябваше да бяга от Падуа и скоро се озова в Лондон.

Там започна да си изкарва прехраната по твърде оригинален начин. Излизаше на арените на второстепенни циркове като „най-силния човек в света“. Облечен с розово трико, будеше възхищение с мощните си мускули, вдигаше невероятни тежести, а на края на номера си, с няколко мъже, покачени на него, правеше тържествени обиколки из арената под звуците на оркестъра и шумно аплодиращата го тълпа.

Дълбоко в себе си обаче мечтаеше да направи някакво велико изобретение, което да му донесе голямо богатство. Понеже бе чувал за примитивните методи за напояване на обработваемата земя, прилагани от незапомнени времена в Египет, конструира колело за помпене на вода, четири пъти по-ефективно от тамошните геранила. С последните си пари, събрани от цирковите представления, замина за Кайро и демонстрира своя модел на тогавашния владетел на Египет Мохамед Али. Но претърпя пълен крах. Али, известен с това, че по време на един банкет посякъл четиристотин бея, съвсем не бе склонен да облекчава потиснатия феллах и отговори на демонстрацията на изобретението с равнодушно вдигане на рамене.

Белцони остана без пукнат грош в Кайро. И когато местният английски консул го посети и му предложи да изпълни някаква поръчка срещу добро възнаграждение, той на драго сърце прие. Касаше се да се вземе от Тива огромната статуя на Рамзес II и да се пренесе надолу по Нил с кораб в Александрия, откъдето трябваше да бъде откарана в Британския музей в Лондон.

През юни 1816 г. Белцони се появи в Тива. Развалините на града му направиха дълбоко впечатление и го заразиха с гореща любов към египетските старини. Реши да остане в Египет за постоянно и да се отдаде изцяло на археологически търсения. За първия си досег с развалините пише следното в своите спомени:

„На 22 за първи път видяхме развалините на големия град Тива и спряхме в Луксор. Невъзможно е да се опише картината, която се разкри пред

нашите очи. Имах впечатлението, че съм се озовал в град на великани, в град, който сякаш бил разрушен след многогодишна война... Храмът в Луксор изумява пътника със своята чудесна монументалност. Всичко в него заслужава възхищение: входът (пропилеите) с два обелиска и колосални статуи отпред, групите от огромни колони, различните зали и олтари, разкошните орнаменти, покриващи всяка частица от стените и колоните, баталистичните барелефи на пропилеите. Когато насочим крачките си към северната част на Тива, привлечени от картината на остатъци от огради, издигащи се високо над върховете на палмовите дървета, ще се озовем в същинска гора от храмове, колони, обелиски, статуи-колоси, сфинксове, портици и неизброими други изумителни паметници, които е невъзможно да се опишат.

Дори на западния бряг на Нил пътешественикът ще се озове сред чудеса. Там можем да се възхищаваме от храмове, гигантски статуи с несравнима мощ на израза, от «Долината на царете» с многобройни царски гробове, издълбани в скалите, с техните фрески, саркофази и статуи. Няма човек, който да не се замисли върху съдбата на народа, създал тези блестящи постройки, а след това потънал в мрака на такава заборава, че дори езикът и писмото му станали загадка.“

Белцони нае няколко десетки араби и с помощта на греди, лостове и въжета от палмово влакно натовари статуята на голям сал. Толкова се стараше да изпълни добре тежката задача, че по едно време му потече кръв от носа. Пътуването по течението на Нил продължи пет месеца. По пътя Белцони заболя тежко от някаква очна болест и трябваше през цялото време да стои в една затъмнена каюта, но статуята на Рамзес благополучно стигна в Александрия.

Следните пет години Белцони прекара в Египет, като събираше и изпращаше в Лондон най-различни находки — като се почне от свещени бръмбари и се стигне до огромни монолитни обелиски. Неговата дейност, откровено казано, беше най-обикновен грабеж, но за негово оправдание можем да кажем, че тя не представляваше изключение за своето време. Дори сериозни археолози, без да чувствуват угризения на съвестта, оголваха Египет, като отнасяха ценни исторически паметници в своите страни.

Несъмнена заслуга на Белцони беше това, че сложи начало на археологически търсения в „Долината на царете“, намираща се на западния бряг на Нил срещу Луксор и Карнак — стари египетски градове, днес изпълнени с гигантски развалини. В тази безлюдна котловина, затворена с венец от варовити скали, фараоните от XVI век пр.н.е. заповядали да им бъдат издълбани гробове и да се съхраняват там мумиите им, заобиколени от безбройни съкровища.

Още в древни времена тези гробове били ограбени. И в наши дни така си стояха — опустошени и отворени като входи на пещери. Пълни бяха с чакали и прилепи. Само по стените на гробните крипти имаше запазени странни рисунки и тайнствени йероглифи, които никой не можеше да прочете. Още гръцки и римски пътешественици обичали да посещават тази необикновена долина. Нейните голи, урвести скатове, огромните сипеи в подножието им и преди всичко тайнствената тишина, легнала над безлюдния, сякаш лунен пейзаж, оставяха неизлечимо впечатление.

Египтолозите бяха убедени, че всички гробове в „Долината на царете“ са вече познати и проучени и че не е целесъобразно да започват специални разкопки. Обаче Белцони не се съгласяваше с това мнение. С помощта на няколко фелаха той отстрани огромен куп развалини и се озова пред входа на

една гробница, чието съществуване никой не бе предполагал. Някога сред безценни съкровища там лежал фараон Сетос I, предходник на Рамзес, завоевател на Ливан и Сирия и на царството на хетите, ала гробът му беше напълно ограбен. Бе оцелял само празният саркофаг от алабастър, който Белцони изпрати в Лондон.

Откриването на гробницата предизвика голямо раздвижване, защото от него излизаше, че долината, противно на мнението на учените, крие още много изненади. И оттогава в нея започнаха многогодишни разкопки, увенчани през XX век с откриването на недокоснатата гробница на фараона Тутанкамон, където бяха намерени голям брой изумителни съкровища и произведения на египетското изкуство.

През 1820 г. Белцони се върна в Лондон, където беше посрещнат с ентузиазъм. Още по-голяма слава спечели той, когато в „Египетския салон“ на Пикадили устрои изложба на своите находки, от които най-голямо любопитство будеше алабастровият саркофаг на фараона Сетос I.

Белцони умря няколко години по-късно на борда на един кораб, който заминаваше за Тимбукту. Отиваше да търси нови приключения и преживявания.

* * *

Откривател от коренно противоположен тип беше французинът Огюст Мариет — учен-археолог и специалист от Лувър. Той дойде в Египет в 1850 г., натоварен със задачата да закупи за своя музей папирусови документи.

Кайро със своите кубета и островърхи минарета му направи неотразимо впечатление. Като се разхождаше из улиците на този град, учуден забеляза, че пред джамиите и пред дворците на египетските първенци стоят идентични сфинксове. Загложга го любопитството откъде са се взели. Без съмнение — помисли си той — са били докарани в Кайро от едно и също място, това личи от почти близнашкото сходство на стила и от еднаквите размери.

Тайната на произхода им откри свършено случайно. Веднъж, посещавайки Сакара — селище недалеч от Кайро, — забеляза глава на сфинкс, подаваща се от пустинния пясък. След като разкри тялото, той прочете надписа: „Апис — свещен бик на Мемфис“.

Това го възбуди във висша степен, понеже знаеше малко или много, че култът към свещения бик е съществувал в един храм, свързан с легендарна алея на сфинксовете, която отдавна бе изчезнала от повърхността на земята и никой не знаеше къде да търси следите ѝ. Нима беше закопана в пясъка тук — в Сакара?

Той веднага нае няколко десетки араби и започна да копае в пясъка недалеч от намерената скулптура. Резултатът от тази работа беше необикновен. От двете страни на широкия път се издигаха сто и четиридесет огромни сфинкса, загледани замислено в далечината. По-нататъшното дирене разкри, че алеята свързва два храма, вече напълно разрушени.

Първия ден край единия от тези храмове Мариет откри засипан вход на някакво подземие. Той запали факла и влезе вътре по един стръмен коридор. В светлината на играещия пламък видя незабравима картина. В огромна галерия, издълбана в скалата, стояха в една редица саркофази от полиран чер и червен гранит, тежащи, на око, най-малко по седемдесет тона. По всяка вероятност мястото е било посетено от крадци, понеже капациите на някои от саркофазите

бяха отместени настрана.

Във всеки от тези саркофази имаше мумия на бик, недокосната и добре запазена, макар скъпоценностите, които са били поставени там, да бяха ограбени.

Отдавна беше известно, че египтяните смятали някои животни за божества и ги свързвали с религиозен култ. Но тук Мариет откри веществено доказателство за този странен обичай във вид на цяла гробница от поредни въплъщения на прочутия бик Апис — слуга на бога Пта, в чест на който били издигани храмове и придавани специални групи от жреци.

Животното прекарвало целия си живот в храма или на близкото пасище, а когато идвал краят на това лениво съществуване, жреците го балсамирали при пищни ритуали и скривали трупа му в подземните катакомби.

Египтяните вярвали, че умирала само неговата земна обвивка, а душата се вселявала в тялото на друг бик. След продължителни дълги траурни тържества избрани жреци от храма тръгвали на обиколка из страната, за да намерят сред бикове божествения наследник. Познавали го според само тем известни тайнствени белези на козината. Избраникът, украсен със зеленина, цветя и пъстри ленти, съпроводен от тържествената процесия, бил докарван в храма. По пътя с радостни танци и песни го приветствували цели тълпи верующи.

Интересна подробност било, че култ към отделни животни бил практикуван по области. Затова трябва да предполагаме, че той съществувал още от времето, когато Египет е бил разделен на отделни племенни държавици. В Бубаст и Бени Хасан бе намерено гробище на балсамирани котки, в Омбос — на крокодили, в Ашмунеин на ибиси, а в Елефантин — на овни. Докато в някои области тези животни били смятани за божествени, неприкосновени същества, в други били убивани без никакви скрупули. На това противоречие във вярванията се дължеше например странный факт, че в някои сектори от Нил гъмжи от крокодили, докато в други няма такива, защото били изстребени.

Общо взето, животните играели много важна роля в египетската религия. В най-древни времена египтяните вярвали, че боговете се въплъщават в крава, овен, сокол, ибис, чакал, крокодил, котка, змия и пр. С течение на времето започнали да ги „очовечават“, запазвайки все още главите на животни и чак в последната фаза на развитието придобили напълно човешки образи.

Мариет успя да направи още едно, не по-малко важно за египтологията откритие. Близко до „Алеята на сфинксовете“ откри една издълбана в скалата извънредно стара гробница на велможа и земевладелец на име Ти, живял през периода, когато били градени пирамидите на Хеопс, Хефрен и Микерин. Гробницата беше напълно ограбена, но по стените ѝ имаше запазени фрески, които поради факта, че за първи път даваха възможност за запознаването с начина на живот и общественото устройство на египтяните, имат неоценима научна стойност.

Велможата и богаташ Ти там навсякъде е нарисувана три или четири пъти по-голям от другите хора. Той доминира над тях гордо и властнически. По този начин е изразена класовата пропаст, която разделяла господаря от робите. Виждаме го в беседа със семейството си, на лов сред папируси или изправен на палубата на кораб, наблюдаващ работата на гребците.

Някои фрески изобразяват различни форми на потисничеството. Ето селяни, доведени вързани, предават данък. На друго място — дълги редици

роби, навели покорно глави, а до тях надзирател, размахал бич. Тези рисунки ни запознават с обществените отношения в древен Египет по-добре от много разчетени по-късно надписи.

Също така поучителни са рисунките, изобразяващи хора, упражняващи професиите си. Там виждаме селяни, обработващи лен, косещи, вършеещи, хора, които карат магарета, строители на кораби, дървари, златари, каменари, сарачи, гравьори и скулптори. Тъй като всичко това става в земите на земевладелеца Ти, имаме основание да заключим, че именията на тогавашните велможи представлявали затворени, самозадоволяващи се стопански единици, произвеждащи почти всичко, което им е нужно.

Заслуга на Огюст Мариет беше и основаването в Кайро на Египетски музей. Заемайки длъжността директор на този музей, той се бори успешно срещу нелегалната търговия с исторически паметници. Благодарение на него бе прокаран закон, който уреждаше условията, при които можеха да се извършват разкопки, и запазваше Египет от пълно оголване от ценни паметници на древността. Днес благодарение на неговите усилия само в изключителни случаи е разрешено да се изнасят находки. Археолозите по правило трябва да ги предават в Египетския музей и затова сега в Кайро се намират най-големите колекции, които дават на учените възможност за научни проучвания на историята, културата и обичаите в древен Египет.

Тайните на пирамидите

От археолозите от XIX век званието пионер на египтологията заслужава и английският учен Уилям Матю Флиндърс Петри, който от 1880 г. в продължение на 46 години се занимава с изучаване на пирамидите.

Тези огромни постройки, наречени от арабите „планини на фараоните“, възникнали през царуването на третата и четвъртата династия на фараоните, т.е. преди почти четири и половина хилядолетия. От най-древни времена те представляваха цел на много поколения пътешественици, като будеха възхищение и едва ли не суеверен страх със своите огромни размери и със суровата си архитектура.

За пирамидите се знаеше само това, че някога в тях са съхранявали мумиите на могъщите властелини на Египет. Дори не бяха известни точните им размери и датата на възникването им. За тях се носеха най-различни по-малко или повече фантастични легенди и разкази. В техните форми и пропорции се търсеше отражение на астрономическите познания на жреците и дори на мистични пророчества за бъдещите съдбини на човечеството.

Ако днес притежаваме по-подробни сведения за пирамидите, дължим го в немалка степен на дългогодишния, търпелив труд на Петри. През 1880 г. той за първи път застана пред пирамидата в Гиза. Условията, при които започна да осъществява поставената си задача, изискваха голямо себеотрицание. Тъй като разполагаше с твърде ограничени финансови средства, не можеше да наеме помощници и да построи барака, в която да живее и работи спокойно. Настани се в една празна гробница в скалите, спеше на дюшек, натъпкан със сено, готвеше си храна на спиртник и пишеше бележките си на светлината на мигаща газена лампа.

Щом паднеше нощта и температурата спаднеше малко, той се събличаше

съвсем гол и навлизаше в лабиринта от коридори и помещения в пирамидата. В централната част на постройката царяха тропическа температура и необикновен задух. Човек не можеше да издържи вътре повече от един-два часа. Петри използваше това време, като трескаво рисуваше разположението на коридорите и снемаше преписи от надписите по стените. От подобни акции се връщаше обикновено облян в пот, с главоболие и зачервени от умора очи. Въпреки това веднага сядаше на земята и допълваше недовършените си скици.

Горещите дни прекарваше в своето леговище в сън чак до вечерта, когато прохладата щеше да му позволи да пристъпи отново към работа.

Досега археолозите са регистрирали осемдесет пирамиди, повечето от които твърде разрушени, понеже в продължение на векове служели на околните фелахи като неизчерпаем източник на строителен материал. Фараоните ги издигнали на западния бряг на Нил в близост до най-старата столица на Египет Мемфис, намираща се на границата между Горен и Долен Египет.

Най-прочути са три пирамиди — на Хеопс, на Хефрен и на Микерин. Най-голямата от тях — Хеопсовата — се издига на височина 146 метра, а страната на квадратната ѝ основа е повече от 230 метра. За гигантските ѝ размери ще се получи по-добра представа, ако съобщим, че по височина тя надминава катедралата „Свети Петър“ в Рим. Състои се от 2 300 000 каменни блока със средна тежест 6000 кг всеки.

Херодот твърди, че тази пирамида била строена двадесет години. Само в пренасянето на строителния материал били заети сто хиляди селяни, събирани да работят ежегодно през периода на тримесечното разливане на Нил, когато всякаква полска работа бивала прекратявана. Освен тях, както може да се съди от развалините на бараките, там са работили постоянно около четири хиляди зидари, каменари, скулптори и пр.

Пред пирамидата до ден-дневен стои огромен сфинкс, изсечен от монолит. Той води началото си от царуването на един от наследниците на Хеопс. Фигурата на лежащ лъв с човешко, изразяващо размишление лице трябвало да символизира неограничената мощ на египетските владетели.

Статуята прави силно впечатление дори само с големината си — тя е висока 20 метра и дълга 73 метра.

Пирамидите, издигащи се сред гола, пустинна равнина, днес представляват тягостна картина. Изгладените плочи от гранит или варовик, представляващи облицовката на повърхността, в голямата си част са изкъртени, за да бъдат използвани като строителен материал, а тия, които останали, са посивели и загубили гладкостта си под непрестанните удари на пясъчните бури.

Но да се пренесем във времето на младостта на пирамидите, за да ги видим в друга светлина. Към всяка пирамида, заградена с декоративна стена, обикновено имало красив храм с портик от колони, където жреците извършвали богослужение за добра сполука на починалия фараон и полагали грижи за всекидневните му нужди, поставяйки пред статуята множество съдове с ястия и пития.

Придворните първенци смятали за израз на върховна почит да получат право на покой след смъртта си в близко съседство с пирамидите. По тази причина около пирамидите имало просторни гробища, а в тях — великолепни гробници.

Отвън пирамидите често били украсявани с барелефи и мозайки. По време на големи празници около тях израствала гора от прътове с цветни

хоругви. От надписа в гробната крипта на царица Уебтен узнаваме, че върхът на нейната пирамида бил позлатен; златистият блясък, искрящ под лъчите на слънцето и луната, може би е сочел пътя на скитниците, така както морските фарове светят за корабите.

Като имаха предвид тогавашните примитивни методи на работа, извършвана изключително с физическата сила на човека, изследователите се чудеха как е било възможно да се издигне толкова високо такава огромна маса камъни в безпогрешна геометрическа форма на пирамида и хиляди плочи да се поставят една върху друга така точно, че помежду им да не може да се мушне острие на нож.

За щастие в историческите източници и йероглифните надписи има запазени някои данни, които дават що-годе възможност да пресъздадем хода на целия строеж. Каменните блокове били спускани от близките каменоломни по Нил, след това влачени на плазове по изкуствена наклонена площ, която била издигана все по-високо и удължавана все повече с напредването на строежа. За да се намали търкането, трасето било мокрено с вода, така че шейната лесно се плъзгала по калта. Каменарите редели каменните плочи по такъв начин, че до момента на свързването на блоковете оставяли ивица, на която, висейки над пропастта, могли да опират стъпалата си.

Това било неописуемо изнурителен труд, изискващ много човешки жертви. Човешкият нравунък се трудел под камшика на надзирателите и под убийствено печашото пустинно слънце, за да се осъществи прищявката на един човек — божествения владетел на Горен и Долен Египет.

Ако се замислим за неимоверните усилия, ще стигнем до убеждението, че може би никога в историята на света не е имало подобен факт — всички поданици да бъдат принудени да изпълняват една толкова непроизводителна работа, чиито размери и непосилност днес ни се струват невероятни.

Тези чудовищни постройки, предназначени за съхраняване на царските мумии, били освен това израз на божествеността на фараоните и служели, както се вярвало, за стълба, по която да се върнат на небето. Затова най-старите пирамиди имали стъпаловидна форма и едва по-късно, по необяснени досега причини, строителите започнали да правят стените гладки. Това мистично предназначение на пирамидите се потвърждава от намерените папируси, в един от които пише:

Ние строим за него стъпала, за да може да се изкачи на небето.

За широките маси на потиснатото население тези сурови и бездушни по формите си островърхи постройки трябва да са били нещо напълно чуждо и враждебно, символ на владетелите, чиито надменност и егоизъм нямат мярка. Строенето на пирамидите поглъщало главните икономически ресурси на Египет и увеличавало мизерията. Дори след завършването им продължавали да поглъщат плодовете на труда на земеделците и занаятчиите, понеже ритуалът изисквал към тях да се поддържа група жреци, които да бъдат изключително в служба на покойника. Един от фараоните определил за тази цел данъците, плащани от дванайсет села за вечни времена. Херодот споменавал за потискане на народа през периода на господството на четвъртата династия, а Диодор твърди, че някога населението на страната било вдигнало въстание и изхвърлило от пирамидите телата на царете.

Ако искаме по-точно да разберем какво е подтиквало фараоните да изграждат тези колоси, трябва да припомним, макар накратко, някои характерни черти на египетската религия. Сред плеядата богове с най-дълбока почит се ползвали богът на слънцето Ра и богът на земята Озирис, който господствувал справедливо и научил хората на всички изкуства и занаяти. Неговият брат — бог Сет — бил олицетворение на злото. Завиждайки на Озирис за популярността му сред хората, той го убил, а трупа му сложил в един сандък и хвърлил в морето. Този сандък вълните изхвърлили на брега недалеч от град Библос.

Жената на Озирис — богиня Изиди — го възкресила за нов живот. Възкръсналият Озирис отсега нататък съществувал като господар на царството на умрелите.

Хорус — синът на Озирис — отмъстил за смъртта на баща си, като убил Сет. От този момент Хорус станал олицетворение на синовната обич, а тъй като в борбата с противника загубил едното си око, също и символ на самопожертвувателността.

Египтяните вярвали, че залезът и изгревът на слънцето означава умиране и възкръсване на бога Ра. От тези митове те черпели увереност, че и самите тях ги чака възкресение и щастлив задгробен живот в отвъдния свят.

Според техните вярвания човек се състои от три елемента: физическо тяло, част ка и част ба.

Ка е двойник на човека и негов ангел-хранител. Бил изобразяван като брадат човек с корона на глава. Той бил също и водач на починалия в отвъдния свят, снабдявал го с храна и го водел при бога Ра.

Същинската душа на човека бил ба, изобразяван като птица с човешка глава и горяща пред нея маслена лампа.

Осигуряването на задгробен живот на душата зависело от две основни условия. Тялото на починалия чрез балсамиране трябвало да бъде обезпечено срещу разпадане и запазено от унищожаване от разбойници, а освен това трябвало да бъде снабдено с храна и всички необходими предмети за домашна употреба, за да бъдат задоволени неговите потребности след смъртта. Затова фараоните изграждали пирамиди с много преплетени коридори, слепи преддверия и клопки, които трябвало да направят невъзможно проникването до мумиите и до съкровищата в гробниците.

Като божествени същества след смъртта си фараоните си запазвали привилегиите, от които се ползвали на земята. Тъй като египтяните вярвали, че богът на слънцето Ра извършва всекидневно пътуване по небето с позлатен кораб, смятали, че отначало душата на фараона поемала функцията на негов веслар, а след това дори на кормчия на кораба му. Но колкото по-могъщи властелини ставали египетските царе, толкова повече растели и следсмъртните им претенции. Първоначално фараонът заемал длъжността личен секретар на бога, но по-късно започнал сам да сяди на трон като бог на слънцето. Във връзка с тези вярвания фараоните заповядали в гробовете им да се поставят весла, а понякога и цели лодки, наричани от археолозите „слънчеви лодки“. В 1955 г. в подножието на Хеопсовата пирамида в едно зазидано скривалище бе открита изключително добре запазена лодка с рогозки на седалките и весла.

Пирамидите и гробниците на фараоните представляват отражение на класовите различия, появили се още в най-древни времена в египетското общество. Балсамирането на труповете и построяването на специални гробници

било скъпо нещо, което простосмъртните не могли да си позволяват. Селяните, занаятчиите и чиновниците погребвали своите покойници в пустинния пясък. И ето, по странно стечение на обстоятелствата, докато прекрасните гробници в повечето случаи станали жертва на грабителите, останките на много прости хора избягнали тази съдба и дори са се запазили в мумифицирано състояние вследствие на пълната липса на влага в пустинния пясък.

Като пристигнала в царството на смъртта, на душата на египтянина никак не ѝ било лесно. Преди да достигне пределите на пълното щастие, където „няма наводнения, зърното дава богата реколта и душите плуват в изобилие“, трябвало да преодолее много опасности. Обетованата земя била заобиколена от дълбока вода, а входът се пазел от чудовище, наречено „обърнато лице“. То пускало само тези, които на земята били водили праведен живот. Цели рояци демони, вампири и най-различни други изроди дебнели блуждаещите души, които се стремели да ги победят чрез магии.

Хората имали възможност да помогнат на покойниците чрез заклинания, събрани в „Книга на починалите“. Фараоните не пестели разходи, за да си осигурят завинаги тази човешка помощ. Те издигали, както вече споменахме, храмове при своите гробници и зачислявали към тях група жреци, като предназначавали за тяхната издръжка определени приходи от царските имоти. Тези жреци всекидневенно шепнели ритуални молитви, смятани за необходими на починалия, тъй както хлябът и водата са необходими на живия.

Но фараоните познавали слабостите на човешката природа и затова вземали предвид възможността жреците да занемарят изпълняването на своите задължения и с това да изложат на гибелна опасност душите на покойниците. Затова заповядвали по стените на гробната стая да се изпишат всички предвидени от ритуала молитви и магически заклинания, а на това отгоре в ковчега да се постави свитък от „Книга на умрелите“. Това се дължи на факта, че египтяните вярвали в магическата сила на писаното слово и смятали, че йероглифите имат собствен, самостоятелен живот. Ритуалният текст, написан на стената на гробната крипта, според тяхното вярване бил толкова ефикасен, колкото текстът, произнасян гласно от хора.

За недоверието, което фараоните хранили към жреците, свидетелствува едно откритие, направено случайно от Петри. В 1889 г. той реши да проучи вътрешността на една от пирамидите, по онова време още безименна, защото не се знаеше кой от фараоните бил погребан някога в нея. Въпреки изнурителните търсения по никакъв начин не можа да намери скрития вход, водещ към нейната вътрешност, който в пирамидите обикновено се намира на северната стена.

Изгубил търпение от напразните търсения, Петри реши да издълбае през огромния каменен масив на едната стена тунел до самата гробна стая. Това бе много тежка и продължителна работа. Затова чак след няколко седмици работниците-араби съобщиха, че били пробили последния слой камъни, делиящ ги от криптата.

Петри се вмъкна, пълзейки по корем, и намери в царската крипта два ограбени саркофага със свалени и разбити капаци. Но не можа веднага да установи кому е принадлежала пирамидата, понеже вътрешността ѝ, която в продължение на десетки векове била суха, по неизвестни причини била започнала да се подмокря от подземна вода. Петри събирал тази вода в една кофа и я подавал на арабите, които я изливали въвн. След като с големи мъки

му се удаде да изсуши помещението, той пристъпи към неговото проучване. В единия ъгъл намери алабастрова ваза с надпис, който гласеше, че пирамидата бил построил за себе си и за жена си фараонът Аменемхет III.

Но Петри се интересуваше много повече от един друг въпрос, по какъв начин крадците са проникнали във вътрешността, без да оставят и най-малката следа? Къде се крие входът към вътрешността, който той безуспешно търси? Дали крадците са били толкова добре осведомени за разположението на сградата, че просто отворили вратата и влезли?

Тъй като имаше огромно желание да намери отговора на тази загадка, реши да проучи целия лабиринт от коридори, като се придвижва от гробната стая към изчезналия вход. Тази задача беше извънредно трудна и изпълнението ѝ на места дори опасно за живота. Коридорите бяха изпълнени с купища камъни и пясък, които подземната вода бе превърнала в лепкаво тресавище. В някои участъци Петри беше принуден да се влачи по корем, задущавайки се във вонящия на плесен въздух. Най-сетне, изцапан и изтощен до краен предел, той се добра до входа. Противно на обичайно приетото входът бе на южната стена на пирамидата. И този факт накара археолога да се замисли: откъде крадците са знаели, че входът трябва да се търси на южната стена? Полека-лека у него се зародиха някои подозрения. Ако се окажеха верни, откритието му щеше да бъде истинска сензация.

Той се върна по пътя, по който крадците сигурно са се движели по посока на криптата, като се стремеше да се постави в тяхното положение и да решава какво би направил на тяхно място. Налетя на много препятствия и клопки, които са имали за цел да затруднят нежеланите натрапници да се домогнат до съкровищницата. Неведнъж се принуждаваше да признае, че сам щеше да се чувства безпомощен и изгубен в този лабиринт, ако преди това не се бе запознал с пътя по обратната посока.

Но крадците, както показваха разрозените развалини, са се придвижвали напред с удивителна самоувереност. Когато някое стълбище се прекъсваше в сялапа стая, те са знаели, че по-нататък пътят трябва да се търси на тавана, където Петри откриваше отвор, замаскиран с каменна плоча. По този начин те лесно бяха преодолели три слепи стаи. В един от коридорите пътят бе преграден от купища развалини, стигащи чак до тавана.

За отстраняването на пречките са били необходими много време и усилия. Петри изчисли, че на крадците са трябвали най-малко пет месеца, за да се доберат до царската гробница и откънат намиращите се там съкровища.

Ясно бе, че при тези условия не са могли да извършат това, без да събудят подозрения у жреците и гробната стража. Ако въпреки това в продължение на пет месеца са хазайничели спокойно в пирамидата, без съмнение не са го вършили самостоятелно, а са се числили към голяма шайка, а жреците и началникът на гробната стража били истинските вдъхновители на престъплението.

Следсмъртните грижи на фараоните

Веднъж през 1881 г. в кабинета на един немски египтолог влезе някакъв богат американец. Непознатият посетител се разположи на стола и като извади от чантата си един папирусов свитък, рече:

— Узнах, че можете да разчитате египетски папируси и бих искал да ви помоля да дадете оценка на този документ. Има ли това нещо значителна стойност? Заплатих за него доста висока сума...

Професорът погледна внимателно папируса и се вдълбочи в египетския текст. Колкото повече четеше, толкова по-удивен израз придобиваше лицето му. Едва сдържайки вълнението си, той запита:

— Откъде имате това?

— Защо питате? Да не би стойността му да е изключително голяма?

— Този текст е принадлежал на един фараон, чиято гробница в „Долината на царете“ е празна от незапомнени времена. Тайната се крие в това, че подобни свитъци били поставяни в ковчезите на фараоните. Оттук може да се заключи, че мумията на този цар не е унищожена и е съхранена някъде на друго място. Сигурно разбирате колко важно за науката е да се открие произходът на папируса.

— Не искам да го затайвам — отвърна усмихнат американецът. — Заминах за Кайро с намерение да се снабдя с няколко египетски предмета за колекциите си. Знаех, че е противозаконно и затова се срещах винаги нощем с арабските търговци. Един ден някакъв арабин с огромен ръст ме покани в задната стаичка на дюкянчето си, предложи ми ей този папирус и поиска доста солена сума. След като се попазарихме, аз го купих и веднага напуснах Египет, за да не ме хванат и ми вземат трофея.

Германският египтолог писа по този въпрос писмо до Кайро. Директорът на Египетския музей проф. Гастон Масперо, след като прочете новината за открадването на ценния папирус, се ядоса страшно. През последните години в чужбина бяха изнесени петнайсетина ценни документи и паметници на египетското изкуство и всички досегашни търсения не бяха дали никакъв резултат, с изключение на сведението, че с тях търгувал някакъв анонимен араб, за когото се знаело само, че бил е огромен ръст.

Полицията досега бе напълно безпомощна и затова директорът реши да поеме цялата работа в свои ръце. Задачата да се открие гиганта с чалма на главата той възложи на младия си асистент Емил Бругш, който радостно затърка ръце, доволен от предстоящата си роля на детектив-любител.

Той започна издирванията, като замина за Луксор и се настани в тамошния хотел. Заразказва наляво и надясно, че бил американец и търсел антични предмети. Ден и нощ се влачеше из затънтените кътчета на града, като често купуваше на високи цени някакви предмети.

Първоначално арабите се опитаха да му пробутат подправени боклуци, но като видяха, че младият чужденец само с един поглед разпознава фалшификатите и ги отхвърля с презрително движение на ръката, започнаха да проявяват уважение към него, понеже се убедиха, че нямат насреща си някакъв наивен турист.

Веднъж, като се разхождаше по пазара, асистентът мина край едно от безбройните малки дюкянчета. Седящият на прага арабин, с дълга бяла брада, му кимна с глава, покани го в задната стаичка и му предложи да купи малка статуйка от камък. Като я видя, Бругш едва не извика от удивление. Веднага по стила бе познал, че пред очите му е скулптура най-малко отпреди три хиляди години. Докато се пазареше, уж случайно, обръщаше статуйката в ръце и от издълбания върху ѝ йероглифен надпис заключи, че произхожда от гробницата на един от фараоните от двайсет и първа династия. Тази гробница отдавна зееше

празна в „Долината на царете“. Откъде в такъв случай се бе взела тази скулптура? Разрешението на тази интригуваща загадка би донесло на науката неимоверно големи успехи. Мнимият американец закупи с привидно равнодушно изражение на лицето статуйката и даде на арабина да разбере, че търси и други уникални предмети на египетското изкуство.

Няколко часа по-късно в хотела при него се появи арабин на име Абд ел-Расул от село Ел-Гурна и му предложи различни предмети, произхождащи от епохата на същата династия. Младият учен погледна разсеяно предлаганата стока, но заинтригуван, впи поглед в посетилия го брадат мъж с огромен ръст. Нямаше никакво съмнение — най-сетне се срещаше лице с лице с легендарния търговец, който като неуловима сянка се бе изплъзвал от многото поставяни му капани, и от години бе разстройвал нервите на полицията и археолозите. Асистентът веднага заповяда да го арестуват и затворят.

Следствието, водено от египетските власти, се проточи безкрайно. Нещастникът отричаше всичко, макар че в съответствие с безчовечните методи на тогавашната египетска полиция го биха с пръчки по ходилата. Доведените да свидетелствуват членове на семейството му и други жители на селото се кълнях в алаха, че Абд ел-Расул е почтен човек и никога нямало да се опетни със забранена търговия с исторически паметници. Работата стигна до задънена улица и полицията, ще, не ще, трябваше да го пусне на свобода.

Но за чудо след няколко дни виновникът се върна сам и призна, че е търсеният търговец. Какво го бе накарало да направи това?

Абд ел-Расул бил член на сдружение, в което влизали неговите братя и няколко други селяни. Съгласно споразумението им той получавал една пета част от печалбите, реализирани от нелегалната търговия. Щом се върнал от затвора, веднага поискал да му бъде дадена половината от печалбата като награда за това, че въпреки изтезанията проявил смелост и не издал никого. Това му искане предизвикало бурни спорове и дори бой. Отказът го разгневил до такава степен, че дошъл в полицията и се предал, само и само да отмъсти на своите съдружници.

Директорът на музея Масперо по това време беше в Париж, затова бе извикан асистентът му, който се интересуваше главно от тайнствения източник на пусканите на пазара исторически паметници. И Абд ел-Расул разказа звучащата фантастично история на случайното откритие.

Веднъж, съпровождан от брат си Мохамед и още един жител на родното им село, отишли в една малка долчинка, намираща се недалеч от „Долината на царете“ и разделена от нея с верига от хълмове. Търсейки сред развалините предмети, които биха могли да продадат, неочаквано се натъкнали на проход, издълбан вертикално в скалата. Абд ел-Расул се спуснал долу с въже, обаче веднага извикал да го изтеглят и с ужас в очите закрещял:

— _Африт!_ Там долу е _африт!_

Африт на арабски значи зъл дух и затова тримата другари хукнали да бягат. Вечерта Абд ел-Расул споделил с брат си, че викът му „Африт“ било хитрост — решил да ужаси познатия, за да затаи пред него откритието, което направил долу. Двамата братя се върнали на другия ден и се спуснали на дъното на шахтата. От него започвал коридор, който на края се разширявал в подземна галерия. В нея на трептящата светлина на факлата се разкрила необикновена гледка — дълга редица дървени ковчези... Като вдигнали капациите на няколко от тях, двамата братя се убедили, че съдържат добре запазени мумии. По знака

на змията на челата дори тези селяни разбрали, че това са останки на фараони.

Знаели, че са длъжни да заявят откритието си в Департамента по старините, но предпочели да замълчат, за да извлекат от намерените съкровища колкото се може по-голяма изгода. За изваждане на всички съкровища едновременно не можело да става и дума, появата на пазара на толкова нови находки положително би възбудила подозрението на властите. Затова се уговорили да основат сдружение с останалите членове на семейството си и неколцина познати, за да експлоатират гробницата постепенно. По този начин можели да си осигурят за цял живот добри доходи и прилично съществуване.

Асистентът от музея Емил Бругш веднага се отправи към посочената долина и се спусна на дъното на шахтата.

„Не бях сигурен — пише в своите спомени — дали това, което видях, бе наяве или на сън. Като погледнах единия от ковчезите, прочетох на капака името на цар Сетос I — бащата на Рамзес II. Няколко крачки по-нататък, с ръце кръстосани на гърдите, почиваше в скромен ковчег Рамзес II. Колкото по-дълбоко в залата навлизах, толкова по-големи съкровища откривах. Тук Аменхотеп I, там Ахмес, трима фараона с името Тотмес, царицата Ахмес Нефертари — общо тридесет и седем ковчеза с добре запазени мумии на царе, царици, князе и княгини.“

Някои ковчези бяха още затворени, други отворени и ограбени. Между ковчезите се въргаляха в безпорядък най-различни предмети, като вази, кутии със скъпоценности, предоставени на покойниците за следсмъртните им пътешествия.

По някои черепи още имаше кожа и коса, тук-там в отворените уста се виждаха добре запазени челюсти. Особено силно впечатление правеше починалият на деветдесетгодишна възраст Рамзес II. В черепа на фараон Секенри зееше огромна дупка, дължаща се на смъртоносен удар, нанесен му по време на нахлуването на азиатски племена. В мумиите често можеше да се открие сходство. Така например по чертите на лицата можеше да се познае, че Рамзес II е син на Сетос.

По какъв начин мумиите се бяха озовали в обща катакомба, докато първоначалните им гробници в „Долината на царете“ зееха празни? Загадката се изясняваше от надписите, надраскани набързо по ковчезите. Египетските жреци се стремели да не се допусне объркване при преместването на трупове и затова записали на ковчезите имената на лежащите в тях покойници и поредните места, които им служили за покой преди окончателното им полагане в тази обща подземна крипта. Някои фараони, както произтича от записаното, не намерили покой след смъртта си. Така Рамзес III, както личеше от бележките, бил пренасян три пъти от една гробница в друга.

Като се запитаха за причината на тези странни пренасяния, археолозите се опитаха да пресъздадат във въображението си как е протекло това събитие. От многобройни документи личеше ясно, че кражбите в „Долината на царете“ станали истинска напасть. Грабителите не щадели дори царските мумии, изхвърляли ги от ковчезите и разрязвали превръзките, за да се добират до накитите и амулетите. Всички предохранителни средства се оказали неефикасни, понеже в кражбите на гробовете били замесени пазачите и жреците, на които било поверено да се грижат за покойниците.

Един от фараоните най-сетне изгубил търпение. За да сложи край на това оскверняване, наредил да се издълбае в близката долина сборна крипта и да се

пренесат там всички оцелели мумии на неговите предходници. Тъй като към подземното водел само един вход, шансът да бъде опазено бил по-голям, отколкото в многобройните гробници в „Долината на царете“.

Една нощ жреците се събрали тайно, прехвърлили мумиите в нови ковчези и като образували необикновена процесия, ги занесли на новото място за вечен покой, като минали по една лъкатушеща планинска пътека, която съществува там до ден-днешен. По щастливо стечение на обстоятелствата гробницата някак минала в забрава и напук на историческите превратности оцеляла до наши дни — до момента, в който я откри арабинът Абд ел-Расул.

Беше решено мумиите да се пренесат в Египетския музей в Кайро, за да се положат в отделна зала (там те могат да бъдат разглеждани само със специално разрешение). Натовариха ги на гемии и ги превозиха надолу по течението на Нил.

Вестта за царското „погребение“ се разнесе из Египет с бързината на светкавица. Щом флотилията от гемии наближеше някое крайречно село, населението масово излизаше на брега и се държеше така, сякаш се прощаваше с някой близък. В съответствие с египетските погребални обичаи мъжете от време на време стреляха във въздуха с пушки, а жените поемаха ролята на оплаквачки, жално извисяваха гласове и си скубеха косите.

В подземната галерия не беше намерена мумията на фараона Мернептах. Това предизвика задоволство сред ония, които смятаха Библията за достоверен исторически източник. Именно Мернептах беше фараонът, който бе преследвал евреите по време на бягството им от Египет и за когото се пише, че бил потънал във вълните на Червено море. Липсата на неговата мумия в гробницата тези хора счетоха за потвърждение на посочената библейска версия.

Но 12 години по-късно бе направено много голямо откритие. В „Долината на царете“ бе намерена гробницата на Аменхотеп II заедно с 13 други мумии на фараони. И сред тях бе мумията на библейския Мернептах. От това следваше, че не бил загинал във вълните на морето, а починал от естествена смърт. Наистина, съществуваше предположението, че трупът му бил изхвърлен на брега от морските вълни и след това балсамиран. Но анатомическите изследвания не показаха следи от такъв вид разлагане на тялото, какъвто би трябвало да настъпи вследствие на действието на морската вода.

Първият фараон, който скъсал с традицията да се строят пирамиди, бил Тотмес I (1545–1515 г. пр.н.е.). Към тази стъпка не го склонило желанието да облекчи участта на поданиците си, нито се бил отказал от титлата „Син на слънцето“, а го направил по чисто практични съображения — поради очебийния факт, че пирамидите не били в състояние да запазят нито една мумия от оскверняване.

Археолозите намериха много доказателства, че системно били извършвани кражби. Крадците, след като проникнали в гробницата на жената на фараона Зер, разрязали мумията, за да си присвоят накитите по нея. Но вероятно някой ги изплашил и бягайки в паника, захвърлили откъснатата ръка на царицата. Тя бе намерена в 1909 г., завита в ленен плат, все още с две гривни на нея, украсени с аметисти и тюркоази. В Хеопсовата и в Хефреновата пирамида бяха намерени само празни саркофази, натрошени на дребни парчета. В пирамидата на Микерин изобщо нямаше саркофаг, а по пода на гробната стая лежах в безпорядък остатъци от мумията и от дървения ковчег.

Тотмес I искал да избегне подобна съдба и затова за бъдеща своя гробница избрал едно безлюдно и лесно за пазене място. Това бе известната ни вече „Долина на царете“, където оттогава насетне в продължение на 500 години били погребвани и неговите приемници.

Построяването на тайнствената гробница Тотмес I възложил на своя архитект Инени. Този строител ни съобщава това на стената на собствения си гроб със следните думи:

Аз единствен надзиравах строежа на скалната гробница на негово царско величество. Никой друг не е влизал в този гроб, никой друг не е чувал за него.

Разбира се, не трябва да приемаме дословно неговите твърдения, понеже в строежа са участвували поне 100 работници. Какво е станало с тях в такъв случай? По този въпрос се изказва един от най-добрите познавачи на „Долината на царете“ — английският археолог Хауърд Картър:

„Напълно ясно е, че тези 100 или повече работници, запознати с най-съкровенията тайна на царя, не са били пуснати свободни. Можем да бъдем сигурни, че Инени не се е поколебал нито за миг да им затвори устата завинаги. По всяка вероятност, работата била извършена от роби, които след това били умъртвени.“

Вече знаем, че всички предохранителни мерки и човешки жертви се оказали напразни. В „Долината на царете“ крадците станали дръзки до такава степен, че мумиите на фараоните трябвало да бъдат спасявани чрез пренасяне на друго по-скрито място.

Върху задкулиския механизъм на ограбването на гробовете хвърля интересна светлина един процес, отразен на папируси от периода на царуването на Рамзес IX (20-та династия). Ето как стоял въпросът:

Пезер — градски управител на Тива, намираща се на източния бряг на Нил — узнал чрез своите шпиони, че „Долината на царете“, намираща се на западния бряг на реката, където управител бил някой си Певеро, системно била ограбвана. Двамата градски чиновници се надпреварвали да спечелят благоразположението на губернатора на Тиванската област Хамвезе и ожесточено се клеветели един друг.

Пезер написал донос, в който не само обвинявал Певеро в задкулисно участие в кражбите, но дори посочвал точния брой на окрадените гробници. Според твърденията му било посегнато на десет царски гроба, на четири гроба на жреци и на голям брой гробове на частни лица.

Хамвезе трябвало да реагира на обвинението. Назначил няколкочленна следствена комисия и я изпратил на другия бряг на Нил. Но, както произтича от хода на следствието, членовете на комисията, а може би самият губернатор, навярно са имали пръст в тази работа или в последния момент били подкупени от виновните. Написали цветист рапорт, в който отхвърляли обвинението на Пезер, позовавайки се на смешни и неубедителни аргументи.

Заявили, че твърдението на Пезер за ограбени десет царски и четири жречески гроба било неоснователно.

Жертва били станали само един царски и два жречески гроба. Признали също така, че били ограбени и известен брой частни гробове, но всичко това не представлявало според тях достатъчен повод Певеро да бъде поставен в положение на обвиняем.

Очистен от обвиненията, управителят решил да възтържествува над съперника си. Събрал всички подчинени му работници, инспектори, администратори, служители и пазачи в „Долината на царете“, минал реката и начело на тази тълпа устроил шумна демонстрация пред дома на Пезер.

Пезер кипнал от възмущение. Излязъл на улицата и заплашил, че щял да отнесе този въпрос направо до царя, като прескочи губернатора. Точно това чакал Певеро. Тозчас изтичал при своя началник и му повторил думите на съперника си. Хамвезе погледнал на думите на Пезер като на непростимо нарушение на служебната дисциплина. Изправил го пред съд и успял да получи присъда срещу него за лъжлива клетва, каквато Пезер бил уж допуснал в своето обвинение. Процесуалните документи за съжаление мълчат за по-нататъшната участ на нещастния управител, който се опитал да се противопостави на могъщата анонимна шайка от гробокрадци.

Но осем години по-късно работата взела съвсем друг, неочакван обрат. Полицията заловила осем крадци на гробове, чиито имена и днес са известни. Това били: каменарят Хапий, занаятчията Ирамун, селянинът Аменемхем, носачът на вода Кемвезе, негърът-роб Ехенуфер, Хапир и Сетнахте. След като ги наложили здраво с тояги по ръцете и ходилата, съдиите изтръгнали следното протоколирано признание:

Ние отворихме ковчезите и намерихме в тях достойните мумии на царете. На шиите им имаше по няколко низа с амулети и украшения от злато; главите им бяха покрити със златни маски; достойните мумии на царете целите бяха покрити със злато. Ковчезите бяха обшити отвън и отвътре със златна ламарина, украсена със скъпи камъни. Ние взехме златото от мумиите на тези богове, прибрахме амулетите и скъпоценностите, които бяха на шиите им, и златната обшивка на ковчезите. Намерихме и жената на единия цар и взехме от нея всичко, каквото имаше. След това изгорихме ковчезите на боговете. Откраднахме предметите, които намерихме в гробовете — вази от злато, сребро и бронз. Златото, което намерихме при тези два бога — при техните мумии, — претопихме и заедно с амулетите и скъпоценностите си разделихме на осем части.

Съдът осъдил подсъдимите на смърт и с това напълно реабилитирал Пезер. Обаче в процесуалните документи липсват сведения за съдбата на главните вдъхновители на престъплението — губернатора Хамвезе и управителя Певеро.

Разбунтуваният фараон и жреците-отмъстители

В 1907 г. американският археолог Теодор Дейвис откри в „Долината на царете“ някаква запечатана гробница. От зазидания вход навътре в скалите водеше наклонен коридор, засипан с различни материали. На върха на огромна, стигаща почти до тавана купчина развалини лежеше отворен празен саркофаг от кедрово дърво с надпис, от който личеше, че в него някога бил положен трупът на царица Тейе — жена на Аменхотеп III.

След като отстрани препятствието, Дейвис се озова в гробна стая. Пред очите му се разкри удивителна гледка. Върху поставка, която бе почти напълно

изгнила, лежеше ковчег във формата на човешка фигура, блестящ светлината на фенера с богатата си украса от златни листа, полублагородни камъни и пъстри стъкълца.

Под отместения капак се показва изтлял череп на мумия. Останките на починалия египтянин бяха покрити с тънка златна ламарина, а на челото му блестеше царската емблема — змия от ковано злато. В единия ъгъл на гробната стая в полумрака се виждаха четири алабастрови вази, съдържащи вътрешните органи на покойника.

Като разгледа йероглифните надписи по ковчег, Дейвис попадна на едно загадъчно явление, несрещано досега в египтологията. Всички места в надписите, където трябваше да бъде написано името на покойника, бяха изчовъркани с остър инструмент. Както обикновено, обвитата с превръзки мумия бе опасана с тънки златни ивици, на които беше гравирани молитва към бога на слънцето. Обаче и тук името на покойника беше изтръгнато по такъв начин, сякаш е било изрязано с ножици и се виждаше овален отвор. Всичко това говореше, че някои упорито е държал името на покойника да бъде заличено от паметта на потомците.

Чак след като бе употребено увеличително стъкло на едно не дотам старателно изчегъртано място, можа да бъде прочетено името на фараона — Ехнатон. И тогава пред Дейвис се появи няколко въпроса, на които трябваше да намери убедителен отговор, за да обясни тайната на странната гробница. Кой фактически лежеше в този ковчег: царица Тейе — собственицата на гробницата — или фараон Ехнатон? Ако бе фараонът, в такъв случай какво е станало с мумията на царицата и защо саркофагът е бил извлечен в коридора и изобщо какво се криеше зад това странно преместване на царските останки.

За да получи поне частичен отговор, Дейвис изпрати мумията в Египетския музей в Кайро, за да я проучи проф. Елиът Смит, един от най-големите специалисти в тази област.

Дейвис беше по-скоро склонен да приеме възгледа, че това е трупът на царица Тейе, който по неизвестни причини бил погребан в ковчег, принадлежал първоначално на сина ѝ Ехнатон. В този случай фактът, че името бе премахнато, би бил напълно обясним. Затова Дейвис се изненада извънредно много, като прочете писмото на проф. Смит, в което се казваше:

„Сигурен ли сте, че сте ми изпратили мумия от гробницата на царица Тейе? Защото вместо труп на стара жена аз получих за проучване мумия на млад мъж. Навярно е станало някакво недоразумение.“

По-нататък в писмото си професорът съобщаваше, че покойникът бил на 30 години и че необикновено удълженият му тил говорел, че бил страдал от епилепсия.

Значи все пак мумията бе на Ехнатон! Той бил един от най-интересните, най-обаятелни фараони, възкачвали се на египетския престол. Благодарение на написаната на клинообразно писмо дипломатическа кореспонденция, намерена в развалините на неговата резиденция близо до днешния град Ел-Амар, за него знаем повече, отколкото за който и да е друг фараон. Смелите му реформи революционизирали много вековни египетски обичаи и предизвикали големи и остри конфликти.

Докато повечето от фараоните се нижат пред очите на историците като безплътни сенки, Ехнатон се откроява на фона на миналото като човек от плът и кръв, със силна индивидуалност, чиито мисли, чувства и стремежи можем да

проследим доста точно.

Може би не бихме могли да си обясним драматичната епоха на неговото царуване, ако не го свържем със съответния, макар по необходимост повърхностен, исторически фон. Само от перспективата на дългата история на египетската държава политическите и психологическите мотиви за дейността на Ехнатон придобиват определен смисъл.

Историците са приели удобен, ала схематичен начин да разделят историята на Египет на четири дълги периода, а именно:

Стара държава (I-X династия, 2900–2200 пр.н.е.).

Средна държава (XI-XVII династия, 2200–1600 пр.н.е.).

Нова държава (XVIII-XX династия, 1600–1100 пр.н.е.).

Късна епоха (XXI династия до покоряването от Александър Македонски, 1100–400 пр.н.е.).

Египтяните не използвали в своята история никакъв изходен пункт, както правили например римляните, които изчислявали поредните събития в своята история от основаването на Рим (*_ab urbe condita_*). Те само сочели листата на поредните фараони, периода на царуването им (обикновено неточно) и събитията, свързани с техния живот. Затова историците се натъкнаха на огромни трудности, когато трябваше да установяват датите и хронологията на египетската история.

Днес този проблем може вече да се смята за разрешен. С какви методи беше извършено това удивително дело? Твърде помощни се оказаха преди всичко някои асиро-вавилонски, староеврейски, персийски и други документи, чиито дати се знаеха точно. На много места в тези документи се посочват войни, мирни договори и царуване на определени фараони като факти, съществували едновременно с някои събития от собствената история. Така че чрез сравнителния метод те успяха да установят твърде много дати от египетската история.

Ала по-точни данни ни даде астрономията. Египтяните изработили доста подробен астрономически календар, въз основа на който определяли редуването на годишните времена и периодите на пълноводието на Нил. И затова египтолозите прибегнаха до помощта на математиците и астрономите, като им възложили да проучат стари папируси и преписи от надписи в гробници, в които се казва, че някои исторически събития били свързани с определени небесни явления, като например появата на комети. Въз основа на тези текстове учените успяха да изчислят с точност от 3 до 4 години, че 12-та династия на фараоните започнала да господства в 2000 г. пр.н.е., а 18-та — в 1580 г. пр.н.е. Разполагайки с такава изходна точка, историците успяха да установят предполагаемите дати на господството на останалите династии, понеже имаха запазени регистри на фараоните, в които се посочваше периодът на царуването на всеки един.

Най-нови методи за установяване датата на произхода на археологическите находки и с това и на тяхната история създаде атомистиката. Вследствие действието на космическите лъчи върху живи растителни и животински организми се получава радиоактивен въглерод C_{14} , който се разпада и отделя частици. Изчислено е, че атомите на този вид въглерод съществуват около 8000 години.

От момента на смъртта на организма притокът на частички се прекъсва, а тези, които са се натрупали през периода на живота на организма, постепенно се

разпадат. И затова колкото по-стара е дадена археологическа находка, толкова по-слаба бива радиоактивността ѝ. Интензивността на тази радиоактивност може да се измери с измерителния уред на Гайгер-Мюлер. Опитите за измерване, направени на египетски мумии, чиято възраст беше известна от друг източник, показаха, че с помощта на този метод може да се установяват дати при максимална допустима грешка до 200 години.

Предмет на оживени спорове представлява така нареченото „дълго и кратко летоброене на Египет“. Въпросът никак не е незначителен, понеже се касае за това, дали историята на египетската държава е започнала с повече от 1500 години по-рано или по-късно.

Съвсем опростено изложено, положението е следното: През времето на Втората династия египетските жреци започнали да водят слънчев календар. Тъй като разделяли годината на пълни 365 дни, между слънчевата и календарната година съществувала разлика една четвърт денонощие. За четири години се събирал един ден, а след изтичане на 1460 години — цяла година, т.е. настъпвало ново изравняване на календарната година със слънчевата.

Нова година египтяните започвали от момента, когато разливането на Нил ставало едновременно с изгрева на слънцето и на звездата Сириус. Астрономите и математиците изчислили, че такова явление е имало в началото на календарната година през годините 4339, 2773 и 1317 пр.н.е.

Проблемът почиваше на това, да се избере едно от тези три числа за дата на възникването на египетския календар и с това приблизително да се определи времето, когато царувала Втората династия на фараоните. Годината 1317 трябваше предварително да се отхвърли като твърде късна и спорът се водеше относно избора между първите две години. Те изразяват споменатото от нас „дълго и кратко летоброене“.

Макар че днес все още съществуват изследователи, които упорито държат за 4339 година, мнозинството са приели като безспорна дата 2773 г. Те се позовават главно на археологически находки, намерени край Нил, от които може да се заключи, че през петото хилядолетие преди нашата ера египетското общество било още твърде слабо развито в културно отношение, за да може да създаде слънчев календар. Изхождайки от тази предпоставка, египтологията прие за начало на господството на Първата династия и за обединението на египетската държава 2900 г.

Естествените условия в Египет твърде много напомнят Месопотамия. Благодарение на ежегодното разливане на Нил от най-древни времена страната представлявала необикновено плодороден оазис сред безкрайна пустиня. Археологическите разкопки показаха, че още през каменната епоха там е имало много селища на земеделци, рибари, ловци и пастири.

Херодот нарекъл Египет „дар на реката“. Благодарение на тропическите дъждове в планините в Абисиния водите на Нил излизат от бреговете си и през месеците август, септември и октомври превръщат цялата околност в езеро. Като се приберат в коритото си, оставят черна тиня, която представлява отлична почва. Именно затова египтяните нарекли своята страна „хемит“, т.е. „черна земя“.

Но долината не навсякъде е равна. Срещат се и вълнообразни възвишения и дори хълмове, до които разливащата се вода не може да достигне. Често се случвали и сушави години, когато разливът бил съвсем малък и не нанасял по всички ниви плодородната тиня. Затова още в незапомнени времена

старателните египетски земеделци прорязали долината с гъста мрежа от канали, регулирали напояването с помощта на геранила-черпаци и шлюзове, а за сушави години държали запаси от вода в изкуствени езера и големи съдове.

Изворите на Нил бяха открити едва през втората половина на XIX век. В горното си течение Нил се състои от два ръкава: Бели Нил, изтичащ от езерата на Централна Африка, и Сини Нил, водещ началото си от планините в Абисиния. Чрез тяхното сливане в околностите на днешния Хартум се образува втората по големина река в света, дълга от изворите до устието около 6400 км.

Нил си проправя път най-напред през една тясна клисура, издълбана в гранитните хълмове на старата Нубия, и след като преодолее шест подводни скални препятствия, наречени катаракти (водопади), излиза в широка долина, заобиколена от варовити скали. След като мине Кайро, се разделя на два ръкава (някога били седем) и образува плодороден триъгълник, наречен делта поради подобие си с формата на тая гръцка буква. Страната се разделяла географски и политически на Долен и Горен Египет, граница между които бил първият водопад.

В най-старата епоха преди династиите египтяните живеели в родова общност. Понеже само координирана система от канали, съсредоточена в едни ръце, била в състояние да осигури на населението достатъчно количество храни, най-напред били създадени по-големи териториални общности, които с течение на времето се превърнали в малки княжества начело с независими наследствени владетели. Вследствие на разпадането на родовата общност египетската общественост се разслоила по-рано на класи на богати земевладелци и дребни собственици или безимотни бедни селяни. В селата си селяните дълго още запазили строя на родовата общност, но всъщност били до такава степен заробени икономически, че фактически представлявали безбройна маса роби, заставяни принудително да работят за фараона и аристокрацията. В нивите на богатите същевременно се появили истински роби, в каквито били превръщани военнопленниците.

В по-нататъшното историческо развитие многобройните малки княжества били съединени в две държави — Горен и Долен Египет. Около 2900 г. пр.н.е. фараонът Менес ги обединил в една силна държава и застанал начело на нея като абсолютен монарх с атрибути на божество. За столица си избрал град Мемфис, развалините на който бяха открити при разкопки недалеч от Кайро на западния бряг на Нил.

С качването на престола на Менес започнал периодът на „Старата държава“, който бил период на пирамидите, огромните статуи и прекрасните храмове. Редом с аристокрацията се появява и богатата и влиятелна каста на жреците. Фараоните предприели много завоевателни походи, за да се снабдяват с метали, луксозни предмети и роби, каквито им били все повече нужни за земите и дворците на царя, за аристокрацията и жреците. Трудещото се население не само не се ползвало от тези завоевания, но му били налагани все по-тежки данъци и тегоби. Към края на този период избухнала голяма социална революция, а държавата Горен и Долен Египет отново се разпаднала на малки, воюващи помежду си държавици.

Около 2200 г. пр.н.е. един от тиванските князе отново обединил цялата страна и сложил началото на периода на „Средната държава“ със столица Тива. Това била така наречената класическа епоха на Египет, през която изкуството и литературата достигнали голям разцвет. Фараоните създали голяма световна

империя, като покорили държавите на изток, запад и юг от своята страна, построили нови напоителни канали и установили търговски връзки с Крит и Пелопонес.

Но успоредно с увеличаването на богатствата и силата на управляващите слоеве се засилвали потискането и мизерията на широките маси на народа.

В един папирус четем:

Половината зърно крадат вредните насекоми, хипопотамите поглъщат втората половина, на полето върлуват мишките, идват цели облаци скакалци. И ето на брега спира бирникът, оглежда нивата, помощниците му държат в ръце сопи, а негрите върбови пръчки. Казват: „давай зърно!“ Ако земеделецът няма, бият го... връзват го и го хвърлят в канала... връзват жената и децата му.

Около 1780 г. пр.н.е. страната отново била обхваната от революционни смутове. Този път във въстание се хвърлят не само селските маси, но и занаятчии и войници в градовете, а също така роби в големите чифлици. Революцията била кървава, но завършила с победа. Известно време поробеното население държало кормилото на държавата в свои ръце.

Картини от тази революция са запазени в документи на богаташа Ипувер. Ето някои цитати от тях:

Столицата на царя беше превзета за един час. Бедняците взеха царя в плен. Придворните бяха изпдени от царските домове. Чиновниците бяха избити, документите им бяха отнети.

На друго място четем:

Беднякът стана собственик на богатства и докато по-рано не беше в състояние да си направи сандали, сега е господар на съкровищата. Детето на господарката стана дете на прислужница.

Най-реалистична картина на революцията ни дава третият цитат:

Главите на децата на князете биват разбивани о стените, всички бягат от града... този, който нямаше къде да положи глава, стана собственик на легло; който нямаше лодка, днес е собственик на кораб, който нямаше парче хляб, днес притежава хамбари... Който по-рано спеше без жена поради бедността си, сега лесно си намира дама от благородното съсловие.

Непосредствено след революцията настъпва най-нещастният век в историята на Египет. Отслабената от смутовете страна била нападната от семитското племе хиксози, което я завладяло светкавично. Нашествениците се появили на колесници, запрегнати с коне, каквито никога не били виждани в Египет. При вида на тези галопиращи чудовища египетската пехота изпаднала в ужас и паника и била обърната в бягство.

Завоевателите били недомялани варвари и се отнесли към покорената страна необикновено брутално. Палели градове, събаряли храмове, а на народа гледали като на работен добитък. След сто години такова управление поробените египтяни се вдигнали на въстание и под водачеството на тиванския

княз Амосис I изгонили нашествениците извън границите на своята държава.

От този момент започнал третият велик период от разцвета и мощта на Египет, наречен от историците „Нова държава“. На власт идва 18-та династия, която избрала за своя столица Тива и господствувала през годините 1580–1350 пр.н.е.

Фараоните от тази династия се прочули със завоеванията си и многото грабителски войни. Те подчинили цяла Сирия чак до Ефрат и Северна Палестина. Така Тотмес III предприел седемнайсет военни похода до Сирия, като взел неизброима плячка във вид на говеда, роби, злато и сребро. Тези фараони завоювали и Нубия чак до четвъртия водопад и сложили ръка на тамошните богати златни мини. Хетите, вавилонците и асирийците били принудени да им плащат ежегоден данък.

Обаче военните плячки обогатявали само царя, аристокрацията и жреците. В дворците и храмовете имало нечуван разкош. Славата на това богатство се разнесла по целия тогавашен свят.

Но непрекъснатите войни разорили напълно египетските селяни — те трябвало да плащат постоянно увеличаващи се данъци за издръжката на войската и да осигуряват толкова войници, че най-сетне не останали хора за обработване на земите. Изчерпването на човешките резерви принудило Аменхотеп III да премине към напълно мирна политика. Тридесет и шест годишното му царуване се смята за един от най-благоденствувашите периоди от историята на Египет. Този фараон се оженил за жена от нецарски род — познатата ни вече Тейе, в чийто гроб бе намерена мумията на Ехнатон.

Когато се родил неговият син — по-късно Аменхотеп IV, — политическото положение в държавата било доста напрегнато. Наред с фараона се появила една опасна за него сила в лицето на забогатялата аристокрация и жреческата каста в Тива. Върховният жрец на Тива на основание на своята длъжност заемал и поста заместник на фараона, или с други думи, в ръцете му била фактическата власт над цял Египет. Аменхотеп III и жена му Тейе се опитвали чрез интриги да ограничат неговото влияние, но не могли да си позволят да излязат в открита война срещу му, понеже в държавата освен несигурните за тях маси на трудещите се, още живеещи с революционни традиции, нямало друга сила, на която биха могли да се обленат.

Техният единствен син — бъдещият Аменхотеп IV — не давал надежди, че ще може да изведе до победен край тази борба. Бил слаботелесен, болнав младеж, чувстващ се непривично в дворцовата среда на интриги и непрекъснати тържествени церемонии. Стенописите ни го показват като момче с прекалено голяма за тялото му глава, с тежки, набъбнали клепачи, сантиментални очи и пълни, сякаш женски устни. Тези рисунки ни разказват и това, че много обичал да седи в тихата дворцова градина сред цветя, птички и пеперуди. От медицинския доклад на професор Смит вече знаем за странното устройство на черепа му, доказващо, че момчето имало предразположение към епилепсия.

По съществуващия в египетския двор обичай бил оженен рано за принцеса Нефертити. В развалините на Тел ел-Амарна бе намерена скулптура на нейната глава, изработена от майстора Тотмесес от варовит полихроман камък. Тази прочута глава сега се съхранява в музея във Висбаден. Тя изобразява девойка с нежни черти на лицето, лебедова шия и бадемови очи, пълни с едва доловима замечтаност. Това произведение на изкуството е

изработено с чудно майсторство, и е наситено с дълбока поетическа красота.

Младият Аменхотеп се качил на престола в 1375 г. пр.н.е., когато навършил четиринадесет години. Тъй като до пълнолетието не му достигали две години, в началото царуването му преминало под регентството на аристокрацията и жреците, които сигурно се опитали да го накарат да почувствува политическото им превъзходство.

Затова не е изключено, че през тези две несамостоятелни и тягостни години той започнал да се замисля за причините на това състояние. Навярно се намерили благосклонни към него хора, които въз основа на документи му обяснили по какъв път жреците в Тива и съюзените с тях велможи успели да получат такова силно влияние в държавата.

Първият в историята на Египет религиозен център бил град Хелиополис, където бил извършван култ към бога на слънцето Ра. Още от зората на египетската държава фараоните се смятали за потомци на този бог и с гордост насили титлата „синове на Ра“. Към жреците в Хелиополис било оказвано специално благоволение от фараоните и те станали най-влиятелната жреческа група в Египет.

Положението се изменило през периода на „Новата държава“, когато столицата била пренесена в Тива. Тамошните жреци, борейки се със съперниците си от Хелиополис за първенството в страната, решили да издигнат своя бог Амон на първо място в египетската религия. Това не било лесно, защото Ра минавал за баща на фараоните и от незапомнени времена бил обкръжаван с гореща почит от страна на цялото египетско население.

Жреците в Тива осъществили намерението си, като идентифицирали Амон с Ра и го нарекли Амон-Ра, след което „присвоили“ от негово име всички атрибути и на някогашния бог от Хелиополис.

Така че Амон-Ра първоначално бил само един от многобройните местни богове и едва от няколкостотин години заемал челно място в египетската религия. Като взима това предвид, Аменхотеп IV стигнал до убеждението, че Амон-Ра е узурпатор, а истинският бог е Ра от Хелиополис, чиито потомци и представители били и продължавали да бъдат фараоните.

Не подлежи на съмнение, че да си изясни това историческо и религиозно родословие много му помогнали жреците от Хелиополис, които водели скрита борба срещу жреците от Тива за възвръщане на загубеното си влияние. Младият фараон обаче видял във всичко това възможност да преодолее мощта на жреците от Тива и техните покровители — аристократите. И затова веднага щом навършил пълнолетие, се обявил за вярата в стария бог на слънцето Ра.

От този момент младият фараон, преживял извънредно интересно духовно развитие. Това, което първоначално било чисто политически замисъл, скоро станало дълбок религиозен фермент. Аменхотеп постепенно се превърнал в създател на нова, реформирана религия, която проповядвал със страстта на ясновидец и пророк. В двора достъп до него имали само верните му ученици и само на тях поверявал върховните служби в държавата.

В края на краищата дори старият бог Ра трябвало да отстъпи пред новата, по-висша концепция за абстрактен бог, който фараонът нарекъл „Атон“, т.е. „слънчев щит“. Символ на този бог било изображението на слънцето с лъчи, завършващи с човешки китки. Но в учението на фараона Атон не заемал някое от многото места в политеистична плеяда от божества, а бил единствен във всемира бог, безличен и невидим, сила, която е създала слънцето и била

праизточник на всичко, що живее и расте на земята.

Дотогава хората в Египет си представяли боговете като човешки същества, наистина надарени с безсмъртие, но нелишени от всички човешки слабости. Това по-скоро били сили, които будели страх — отмъстителни и капризни, сили, които трябвало да бъдат омилювани с кървави жертвоприношения.

Необикновената новост в учението на Аменхотеп IV се изразявала в това, че Атон бил лишен от тези земни качества. Отдавана му била почит като на обичащ човечеството отец, чието присъствие трябвало да се търси не в глъчката на битките, нито в кървавите жертви, а в красотата на природата, сред цветята, дърветата и птиците. Атон станал „господар на любовта“, който помага да зачене жената и утешава детето ѝ да не плаче. „Изпълвам двете земи на Египет със своята любов“ — се казва в един от хвалебствените за него химни. Това била религия, наситена с радост и любов към живота. Изповядващите я не треперели пред лицето на Атон, не изпитвали чувство на религиозен страх, а пеели с благодарност: „Цялата земя се радва и празнува благодарение на тебе“.

Религиозните обреди в храмовете се отличавали с простота и скромност. Изразявали се главно в пеене на химни и полагане на жертви — цветя и плодове. Изповядващите новия култ се събирали предимно при зори и привечер, за да пеят молитви, отправяни към изгряващия и залязващия Атон.

Удивителното е това, че Аменхотеп създал монотеистична религия, без да разполага с никакъв исторически образец, на който да се опре. Поради това трябва да го смятаме не само за оригинален религиозен мислител, но и за предтеча на всички по-късни създатели на монотеистични религиозни системи. Мойсей казва, че бил изучил „мъдростта на Египет“ в Хелиополис, следователно не е изключено между религията на евреите и култа към Атон да е съществувала някаква връзка, която между другото се проявява в сходството между един от химните към Атон и 115-ти библейски псалом.

Аменхотеп решително скъсал с миналото, като се отказал от семейното си име и приел името Ехнатон, което значи „щит на Атон“. Същевременно, за да се освободи напълно от влиянието на жреците и да превърне Тива в провинциален град, си построил нова, пищна столица в околностите на днешния град Тел ел-Амарна и я нарекъл „Град на слънчевия хоризонт“.

Ехнатон отишъл там, карайки лично позлатена колесница, „блестяща както слънцето, когато се покаже и озари света със своята милост“. Пустото още поле обиколил галоп, като подвиквал на натруфените коне, и по този начин очертал границите на бъдещата си столица. Това бил град, проектиран с голям размах, изпълнен с площади, храмове, административни сгради, улици и градини.

Като изтекли две години, могъл да се премести в новата си резиденция. Там се отдал напълно на обучаване в своята религия, а свободното си време прекарвал в двореца, сред семейството и приятелите си или на лов египтолозите допускат, че авторството на повечето от химните в чест на Атон трябва да се припише на този владетел.

Ето началните стихове на една от тези вдъхновени поеми:

О, колко е чаровен твой изгрев,
Атоне, живи първоизтоннико на живота.
На хоризонта щом се появиш,

не може никой жив на красотата ти да устои,
защото си лъчист, възвишен и далечен.
Земята, що си сътворил, погалваш с дланите на своя блясък.
О, Ра, ти всички хора си отвел във плен
и си ги оковал във своята обич.
Макар че си непостижим, че обитава небесата,
не се скъпиш, даряваш ни със светлина
и всеки ден от нашия живот
е отпечатана следа от твойта стъпка.
Когато вечер слизаш от небето,
земята наша чезне в тъмнина, догаря
и хората заспиват в своите стаи,
покрити със завивки до носа,
не чуват как изпод възглавието им
крадци отмъкват им парите.
В бърлогите събуждат се страхотни лъвове и змии,
земята тъмна е и онемяла,
защото нейният творец си вече ляга
Ала когато сутрин станеш
и светлина донасяш ни, Атоне,
тозчас се плаши всичко мрачно
от лъчезарния ти облик.
Тогаз и двете ни страни се радват*;
[* Става дума за Горни и Долни Египет — Б.а.]
събудят ли се хората от сънната безпамятност
телата си измиват, дрехите надяват
и боголюбно вдигат си ръцете
към твоя диск прекрасен.
А после... започват ежедневието свое.
Говедата по пасищата си лежат,
дървета, храсти и треви цъфтят
и птички по върбите чуруликат
и пляскат с крилцата си във твоя чест.
Овните весело си скачат
и всичко, що умее да лети, в простора литва,
защото ти със топлината си живот му даваш.
Щом ти изгрееш, по реката лодки тръгват,
шосетата изпълват се с народ,
дори и рибите високо над водата скачат,
когато озариш с лъчите си земята.

Ехнатон обичал много изкуството и бил горещ меценат на млади артисти, които довеждал в новата си столица от най-различни места. Както в религията, в египетското изкуство също повели свежи ветрове. Основа за нови течения в тази област представлявала опозицията срещу тиванските жреци. Скулптурата и живописата дотогава били подчинени на строгите изисквания на църковния ритуал, позволяващ на хората на изкуството да рисуват фараоните само по предписанията на жреците като вдървени, с божествен ореол фигури.

Младите хора на изкуството отхвърлили жреческия традиционализъм и

започнали да се стремят в творбите ти към истина и благородна простота. Ехнатон подкрепял този нов реализъм в изкуството и не забранявал на художниците да изобразяват самия него така, както го виждали. Толерантността му отивала дотам, че позволявал не само да го рисуват като човек от плът и кръв, но дори и с цялата истина за телесната му грозота — с голяма глава, издут корем и рахитични нозе.

Старите фигурни сцени станали пъстри и близки до живота. Никой от предишните фараони не би се съгласил да го рисуват като простосмъртен, лишен от атрибутите на божественото величие. Ехнатон в това отношение нямал никакви изисквания. В отношението му към изкуството ясно проличава дълбочина, смелост и готовност за революционни начинания. Най-добър пример за това са фреските, които ни дават възможност да надникнем в интимния семеен живот на фараона, на жена му и дъщерите му. Виждаме например Ехнатон да гали и целува по устата своята жена, докато в краката му лудуват малките момиченца.

В скалните гробници недалеч от „Града на слънчевия хоризонт“ археолозите откриха редица стенописи, от които можем да си съставим представа как е протичал животът на царското семейство.

На една от фреските е показано ръкополагането на върховния жрец на новата религия на име Мерира. Там виждаме царя, жена му Нефертити и дъщерите как, хванати се за парапета на балкона, гледат събралото се пред двореца население. Картината е празнична, весела и многоцветна. На парапета са сложени възглавници с най-разнообразни цветове, от колоните на двореца се спускат гирлянди от лотосови цветове и пъстри ленти, полюшващи се при повеите на вятъра. Царедворци държат ветрила от щраусови пера, боядисани аленочервено и синьо и прикрепени на дълги върлини. Ехнатон с протегнати напред ръце произнася реч към коленичилиия жрец, поверявайки му високата служба.

Ето Ехнатон прави посещение на храма на слънцето. И тази картина е пълна с живот, движение и красота. На светлината на залязващото слънце фараонът се носи в златиста колесница през улиците на града, държейки в ръка поводите ѝ и пощейки с камшик над породистите галопиращи коне, главите на които са украсени с кичури щраусови пера. Царица Нефертити го следва непосредствено със собствена колесница, а останалата част от шествието е образувана от многобройни колесници, карани от дъщерите на царя и първенци в двореца. Край колесниците тичат воители, въоръжени с щитовете, дълги копия, топори, лъкове и тояги. Сред тях може да се различат брадати азиатци от Сирия, негри от Нубия и дългокоси либийци. Градското население е излязло от домовете си и наблюдава царското шествие. Фараонът се приближил към вратите на храма. Там го чакат коленичили жреци и танцуващи девойки с дайрета в ръце.

На трета стенна картина художникът е изобразил по-нататъшното развитие на това събитие. Този път той ни въвежда вътре в храма. Ехнатон и Нефертити стоят пред олтара, пълен до горе с плодове и цветя, и в горящ огън изливат някаква течност. Царят е разголен до кръста, на тялото си има само пола от фина тъкан, спускаща се на меки дупли до стъпалата му. От пояса му към бедрата се спускат огненочервени платнени ленти.

Царицата е облечена в бели дрехи от толкова прозрачна тъкан, че през нея личат очертанията на моминската ѝ талия. През кръста също е опасана с

аленочервен шарф, чиито краища се влачат по пода на храма. Прави впечатление, че двамата съпрузи не носят никакви украшения. Простотата на дрехите им — свободни и естетични — създава извънредно приятно впечатление.

Двете царски дъщерички стоят зад тях и пеят химн на бога на слънцето Атон, като си акомпанират на малки струнни инструменти. Върховният жрец Мерира се е навел в дълбок поклон пред царя, докато другите жреци палят миризлив тамян. Недалеч стоят седем слепи музиканти — стари, дебели мъже. Възхваляват с песен Атон, акомпанирайки си на седемструнни арфи.

В гробниците бяха намерени и редица семейни картини, говорещи не само за големия разкош в царския двор, но и за нежната привързаност на фараона към неговите най-близки.

Ето — цялото семейство се е събрало в един павилион от дърво, чийто покрив се поддържа от пъстри колонии, опасани от лотос и лози. Капителите на колоните са украсени с барелефи, изобразяващи букети цветя и убит в лов диви патици, висящи на крачката си.

В средата на павилиона се е скупчила група жени, които свирят на арфи, лютни и лири. Царят се е разположил удобно върху възглавниците на стола си. Изморен и тъжен е: възможно е художникът да е усетил измъчващата го болест и почувствувал преждевременната му смърт. Младият монарх държи голяма чаша, а жена му я пълни с вино, което излива от амфора. Трите дъщеря са заобиколили стола му: едната държи голям букет цветя, втората му поднася чиния със сладкиши, а третата го забавлява с разговор.

Ала художественият прелом е изразен особено ярко във втората фреска от този семеен цикъл. Когато една от дъщерите починала, Ехнатон наредил да я погребат в неговата гробница и да изобразят на стената трогателна сцена, изразяваща болката и траура на царското семейство. Около трупа на починалото момиченце, лежащ на постамент, стоят родителите и останалите живи сестрички. Особено трогателен е образът на Нефертити — тя държи най-малкото дете на ръце, а на лицето ѝ е изписано дълбоко страдание. Това произведение е без прецедент в египетското изкуство, защото тук за първи път са изразени чувствата на божественото семейство на фараона така човешки, неподправено.

Борбата на Ехнатон с аристокрацията и жреческата каста понякога придобивала по-остри форми. Фараонът отстранил всички дотогавашни велможи и — както ни съобщава в надпис в гробницата си един от тях — почнал да си избира сътрудници измежду свободните селяни. Друг дворцов сановник казва за себе си:

Бях човек от низш произход по баща и майка, но царят ме изправи на крака. Даде ми възможност да се издигна... бях безимотен човек, а той със своята щедрост ми осигури всекидневна храна — на мене, който някога трябваше да прося за парче хляб.

Опозиционно настроените първенци и жреци устройли заговор срещу живота на фараона. Знаем това от фреска и надпис, намерени в гробницата на началника на полицията. Там той е изобразен как води при великия везир трима заловени заговорници. В надписа великият везир благодари на Атон за помощта за откриването на престъпниците и възхвалява фараона Ехнатон.

Дотогава фараонът провеждал предпазлива политика по отношение на жреците и им позволявал свободно да служат на традиционните богове. Но след разкриването на заговора той станал религиозен фанатик. Затворил много храмове, заповядал да се съборят статуите на местните божества, като особено упорито преследващ таванския Амон. Изпращани от него агенти заличавали името на този бог в храмовете и гробниците, като стигали дори до най-отдалечените краища в пустинята, където премахваели името в надписите, издълбани в скалите. Аристократите били принудени да сменят родовите си имена, ако в етимологията им се съдържало името Амон.

Най-важният смисъл на реформаторските мероприятия на фараона фактически се свеждал до борбата за власт с аристокрацията и жреците. Всъщност дори установяването на монотеизма било израз на стремежа към единовластие. Тъй като реформите на Ехнатон нямали обществен характер и не носели никакви политически и икономически облекчения на широките маси, навсякъде били приемани равнодушно.

Но от момента, когато Ехнатон започнал да преследва местните божества, срещнал пасивната съпротива и недоволството на народните маси. Това били прости, помощни божества, тясно свързани с живота и труда на селяните. Макар лесно да се поддавали на гняв и отмъстителност, макар да бивали свирепи и неумолими, все пак имали човешки черти, разбираеми за простия човек. А Атон — този незрим бог, изразяван със символа на слънчевия диск — бил за тях нещо съвсем непонятно, чуждо и безразлично. И фанатичното сектантство на Ехнатон скоро издълбало непреодолима пропаст между двора му и широките маси на египетския народ, в чието лице той търсел подкрепа и из средата на който подбирал най-близките си сътрудници.

Въвеждайки култа към Атон, младият фараон мечтаел за империалистически завоевания. Знаем вече, че благодарение на завоеванията на прадедите му в пределите на Египет влизали Сирия, Палестина и Нубия. Тъй като повечето от тези покорени народи извършвали под различни форми култ към слънцето, Ехнатон сметнал, че не би било трудно да бъдат спечелени за Атон, който по този начин би станал общ, универсален бог в държавата. Тогава би настъпило второ, вече мирно завоевание на тези земи, което би осигурило на египетската велика държава по-трайни връзки, отколкото въоръжената сила.

Но работата взела съвсем друг обрат. Докато Ехнатон се предавал на удоволствията на семенния живот и съставял химни в чест на Атон, държавата му започнала сериозно да отслабва и да се разпада. Сирийските князе, одързостени от неговото слабо управление, влезли в тайни преговори с враговете на Египет и един след друг се освободили от зависимостта, като избили до крак египетските гарнизони в земите си.

Както знаем от кореспонденцията, намерена в Тел ел-Амарна, египетските вождове и управители в Сирия изпращали куриери до фараона, в които му съобщавали за все нови и нови поражения и то предупреждавали, че страната ще бъде изгубена, ако веднага не бъде пратена помощ. Гарнизоните на градовете Мегидо, Ашкелон и Гезер молели отчаяно за помощ, а комендантът на Ерусалим писал:

Кажи на царя без заобикалки: цялата земя на моя цар и господар я очаква разруха.

Но Ехнатон не давал никакъв отговор и предоставял гарнизоните на собствената им участ. Нещо повече, накрая дори не желаел да бъдат пускани при него куриерите, които изминавали огромни разстояния, съсипвали се от път и се надявали да чуят от фараона утешение и обещание за помощ.

Каква била причината за тази необяснима апатия? Тъй като по този въпрос не са запазени документи, можем само да правим предположения какво е станало. Ехнатон винаги проповядвал, че Атон е мирен бог, а самият той бил може би първият в историята пацифист, порицаващ войната. Цялата му завоевателна политика изхождала от предпоставката завоюваните страни да се спечелят за Египет чрез мирни средства, с помощта на внедряване на култа към Атон — бота на слънцето, любовта и жизнерадостта. Затова можем да допуснем, че ужасните новини от Сирия го изправили пред неприятна дилема: или да потегли на помощ на египетските гарнизони и с това да отрече цялата си идеология, или без съпротива да приеме загубата на разбунтуваните страни. Това бил трагичен, неразрешим конфликт, който парализирал волята му и по всяка вероятност допринесъл за преждевременната му смърт. Когато угаснал на смъртното си легло, Сирия била вече загубена и чак по-късно Сетос и Рамзес отново я завладели и присъединили към Египет.

Ехнатон починал в 1358 г. пр.н.е. на трийсет години. Тялото му било погребано в гробница в скалите, недалеч от „Града на слънчевия хоризонт“. Не ни е известно нищо за съдбата на Нефертити. Тъй като историята мълчи за нея, можем да предположим, че умряла скоро след съпруга си.

Фараонът нямал син и на трона се възкачил Сменхара — съпруг на най-голямата му дъщеря. Но той не царувал дълго. Отстоявайки вярно реформите на своя тъст, се изложил на нападите на аристокрацията и жреците, които си извоювали толкова голяма власт, че го свалили от престола. След него на трона се възкачил Тутанкатон — мъж на третата дъщеря на Ехнатон. Тъй като бил само на дванайсет години, лесно се поддад на волята на истинските господари на Египет. Затова сменил името си на Тутанкамон, отказал се от религията на тъста си и се прехвърлил обратно в Тива под егидата на тамошните жреци.

Разкопките в Тел ел-Амарна неоспоримо доказват, че „Градът на слънчевия хоризонт“ бил изоставен необикновено бързо. В развалините на дворцовите постройки бяха намерени скелети на кучета и крави, по всяка вероятност забравени и изоставени от слугите в двореца и умрели от глад. За голямата бъркотия при пренасянето може би още по-убедително говори обстоятелството, че била забравена архива от клинописни плочки, съдържащи важна дипломатическа кореспонденция.

Великолепните постройки в столицата на бога на слънцето Атон запустели и станали убежище на чакали и прилепи. Живеещите наоколо селяни използвали разрушаващите се стени като неизчерпаем източник на строителен материал. С течение на времето остатъците от храмовете и дворците били засипани от пустинните пясъци и се запазили толкова добре, че днес археолозите могат да пресъздадат напълно точно плана на забравеното седалище на фараона-бунтовник.

Тутанкамон върнал на жреците конфискуваните имоти, отворил отново храмовете им и ги снабдил с пищни ритуални съдове от злато и сребро. С един скален надпис той се хвали така: „Отново напълних с хора Тива, възвърнах добрите закони и укрепих правото.“ Жреческата каста постигнала пълна победа над фараона.

След смъртта на Ехнатон останали много привърженици на неговата религия. Те гледали с болка позорното западане на „Града на слънчевия хоризонт“ и особено изоставянето на царската гробница, изложена на ограбване от крадци.

Затова решили да пренесат тайно останките на царя на по-сигурно място. За построяване на гробница и дума не можело да става. Жреците положително биха узнали това и биха им попречили да осъществят намерението си. Тогава им дошла идеята да пренесат мумията в гробницата на майката на Ехнатон — царица Тейе.

Тутанкамон царувал само шест години и починал на осемнайсетгодишна възраст. Тронът бил зает от върховния жрец в Тива — Ейе, — но той скоро бил свален от главния вожд на египетската армия Хоремхеб, основател на Деветнайсетата фараонова династия.

Хоремхеб бил представител на най-реакционните кръгове на аристокрацията. При неговото царуване контрареволуцията се засилила. Междувременно жреците в Тива започнали ожесточена акция, целяща да се опозори името на Ехнатон. Порицавали го като „престъпник и еретик“ и заповядали да се заличи името му навсякъде, където било написано.

По едно време узнали, че останките на Ехнатон са пренесени в гробницата на царица Тейе и това ги поставило пред деликатна дилема. Не се осмелили да отстранят и унищожат мумията — с това биха извършили светотатство, което хранещият дълбоко вкоренен пиетет към починалите народ би порицал остро. От друга страна, смятали, че присъствието на еретик скверни мумията на царица Тейе. Затова решили да преместят царицата в друга гробница, а Ехнатон да оставят на това място. Но при преместването се разбрало, че кедровият саркофаг мъчно може да мине през тесния коридор на гробницата. Затова вземали мумията и оставили саркофага на средата на пътя върху куп развалини, където след повече от 3300 години го намери археологът Теодор Дейвис.

Но когато отваряли гробницата, жреците от Тива се ръководели от друга цел. Те прегледали обстойно ковчега и навсякъде, където срещнали името Ехнатон, го заличили с остър инструмент. Дори извадили мумията от ковчега и като с ножици изрязали името му, гравирано на няколко места по опасващата го златна лента. На тези места останали овални отвори. След това отново затворили и запечатали гробницата.

Заличаването на името на покойник в гробницата египетските жреци смятали и за най-страшното отмъщение, каквото човек може да си въобрази. Тъй като вярвали в магическата сила на писаното слово, били дълбоко убедени, че душата на умрелия, лишена от име, ставала бездомен скитник, който броди безимен из подземното царство. Тя ставала жертва на проклятието вечно да плаши хората по кръстопътищата, като издава жални стонове, и да задоволява глада си с мръсни отпадъци, изхвърляни на бунището.

На такава кошмарна съдба осъдили жреците от Тива фараона, който се осмелил да откаже да им се покори.

Как беше открита гробницата на Тутанкамон

Лорд Карнарвън бе типичен представител на богатата английска

аристокрация. Времето си прекарваше главно в удоволствия и пътешествия, а след като бе изобретен автомобилът, лордът стана един от първите автомобилисти в Англия. Скоро се прочу с това, че развива по пътищата главоломна за онова време скорост, всявайки паника сред фермерите и коларите. През 1900 г. се случи неминуемата катастрофа — автомобилът му се преобърна, а самият той получи сътресение на мозъка и няколко сериозни рани.

От тази злополука Карнарвън си спечели и една неизлечима астма. Лекарите го посъветваха да замине за Египет. Надяваха се, че тамошният сух и горещ въздух може да облекчи страданията му. Карнарвън ги послуша и като пристигна в Египет, се заинтересова за древните паметници на тази страна. Реши да заживее за постоянно край тях и да посвети цялото си имущество на археологически търсения, като предприеме разкопки на своя глава.

Обаче той скоро разбра, че му липсва необходимата научна подготовка и трябва да потърси помощта на специалист-археолог. По този въпрос се обърна към директора на Египетския музей Масперо — стар сътрудник на Петри и Дейвис.

Теодор Дейвис — откривателят на мумията на Ехнатон и на много царски гробници — от години притежаваше концесията да прави разкопки в „Долината на царете“. През 1914 г. той я отстъпи на Карнарвън като смяташе, че цялата долина е вече преровена. Дори Масперо, като приписваше концесията на новия ѝ собственик, му заяви направо, че смята по-нататъшното търсене там за излишна загуба на пари и време.

Карнарвън се стремеше да получи тази концесия главно по настояване на Хауърд Картър, който противно на това мнение бе убеден, че в долината се крие ненамереният още гроб на Тутанкамон. За съществуването на този гроб говорили според Картър различни находки, които бе събрал при своите археологически дирения. Това беше преди всичко едно фаянсово конче, принадлежащо на този фараон и изкопано в развалините, една счупена дървена кутия, съдържаща златни листа с гравирано неговото име по тях и един голям глинен съд с остатъци от ленени ленти, оставени от хората, които балсамирали тялото му. Особено внимание заслужаваше обстоятелството, че всички принадлежали на Тутанкамон предмети бяха намерени на неголямо разстояние един от друг и можеше да се предполага, че някъде в тяхно съседство трябва да се намира неоткритата още гробница.

Когато Карнарвън и Картър дойдоха в „Долината на царете“, тя не представляваше много насърчителна картина. Скалистото дъно на грамадната котловина беше пълно с купища скални отломъци, оставени там някога от египетските каменари, когато дълбаели царските гробове. По скалистите скатове се виждаха мрачни отвори, водещи към празните гробни помещения.

Къде да се започнат търсенията, с какво да сложат начало на тази непосилна работа? За отстраняване на купищата камъни и пръст от цялото дъно на долината дори не можеше и да се мечтае. Значи трябваше да изберат едно определено място и там да съсредоточат всичките си усилия — друг изход нямаше. Картър избра мястото, където Дейвис бе намерил споменатите вече предмети, принадлежали на Тутанкамон. То представляваше триъгълник, образуван от мислените прави линии, свързващи гробниците на Рамзес II, Мернептах и Рамзес VI.

През 1917 г. беше наета една бригада работници-араби и търсенията започнаха. Поради убийствените горещини през летните месеци работеше се

само през зимата. Отстраняването на грамадните купища камъни и пръст продължи шест зимни сезона. Още първата година Картър се натъкна в подножието на скалата, на около метър под гроба на Рамзес VI, на остатъци от неизвестни стени. След по-обстойно проучване се оказа, че това бяха останки от бараките, в които някога живеели каменарите, които изграждали една от царските гробници. Тези стени не започваха от нивото на долината, а бяха издигнати върху слой насипани материали, дебели метър и произхождащи от издълбания гроб на Рамзес VI.

Картър реши засега да не пипа стените, понеже това би барикадирало намиращата се по-горе гробница, посещавана от много туристи и учени. Но тъй като след отстраняването на всички камъни и пръст от набелязания триъгълник не намери следа от гроб, реши да разруши остатъците от някогашните бараки и да проучи терена под слоя каменни отломъци, представляващ тяхна основа. Това беше последната надежда след шест години скъпи и трудни търсения.

Картър пише следното по този въпрос в своя дневник:

„Това щеше да бъде последната ни зима в долината. В продължение на шест зимни сезона правихме разкопки, цели месеци се трудихме неуморно, без да намерим нищо. Само археолог може да си представи колко угнетяващо е това. Вече бяхме готови да признаем, че сме претърпели поражение и се готвехме да напуснем долината...“

На 3 ноември 1922 година Картър за последен път пристъпи към търсене. Работниците започнаха да отстраняват развалините на бараките и лежащите под тях развалини. Рано сутринта на другия ден Картър забеляза, че работниците внезапно са прекратили работата и с напрегнати лица се вглеждат в току-що разкопаната яма. Той изтича при тях и се спря като закован. Под скалните отломки се виждаше стълбище, изсечено в скалите. Сега всички започнаха да работят с удвоена бързина. Под развалините се разкриваха стъпало след стъпало, а когато най-сетне стигнаха края на стълбището, се показа врата, запечатана с печат и покрита със защитна мазилка.

„Запечатана врата! — пише Картър в дневника си. — Значи имаме право! Всички тези години на търпелива работа бяха възнаградени. Струва ми се, че първото чувство, което изпитах, беше радостта, че вратата ми в долината е била обоснована.“

Разтреперан от вълнение, Картър се вгледа в печата на вратата. Резултатът надмина и най-смелите му очаквания. Това беше недокоснат печат, поставен от царските надзорници на гробниците. На него бяха изобразени чакал и девет военнопленника. Това доказваше, че вратата е на царска гробница. Можеше да се предполага, че гробницата не е станала жертва на крадци. За това говореше мястото, където бе намерена. Работниците, които издълбали в скалите гробницата на Рамзес IV, хвърляли отломъците надолу по ската и засипали входа на намиращата се по-ниско гробница на Тутанкамон. По такъв начин над гробницата бил натрупан дебел слой отломъци.

Скоро тя била забравена, а по-късно над нея били построени бараки за работниците и тези бараки я скрили завинаги от очите на крадците.

В горната част на вратата Картър проби малък отвор и светейки си с електрическо фенерче, надникна вътре. Видя тесен коридор, целия изпълнен с камъни и скални отломки. Карнарвън по това време беше в Англия, а Картър не искаше да отвори гробницата в негово отсъствие. Изпрати телеграма и зачака идването на лорда. Чака три седмици. Можем да си представим колко е бил

нетърпелив.

„Това бе момент — пише, — който би могъл да накара всеки археолог да се разтрепери. След дълги години безплодни търсения бях на прага на едно може би колосално откритие. Всичко, буквално всичко, можеше да се крие на края на този коридор. И само с големи усилия можах да се овладее да не изкъртя вратата и веднага да продължа работата.“

Най-сетне Карнарвън пристигна с дъщеря си и веднага бе пристъпено към отварянето на тайнствената врата. Тя беше изсидана от старателно наредени необработени камъни, покрити със слой мазилка. Но преди да я разруши, Картър забеляза долу друг печат, който го зарадва не по-малко, понеже на него бе гравирано името Тутанкамон. Значи намерили бяха гробницата, която с толкова усилия бяха търсили шест години.

След като отвориха входа, целия следващ ден работниците изхвърляха остатъците от строителните материали, изпълващи тесния наклонен коридор. На около десет метра от входа се показва втора врата, на която също имаше печат на Тутанкамон. Сега настъпи решителният момент. Картър проби отвор и внесе в него запалена свещ, за да се убеди, че няма отровни газове. След това светна с електрическо фенерче и погледна вътре, докато другарите му напрегнато чакаха резултата.

Първоначално не можа да види нищо, но постепенно в полумрака започнаха да се очертават подробности: причудливи животни, статуи, колета, сандъци, вази и преди всичко злато, където да погледне човек — злато, блестящо с непомрачена чистота, искрящо на светлината на фенерчето. Картър онемя от възмущение и когато нетърпеливият Карнарвън го запитва вижда ли нещо, едва успя да промълви: „Да, разбира се, чудни неща“.

Към свалянето на вратата пристъпиха много предпазливо, за да не повредят някой от намиращите се зад нея ценни предмети. Когато Картър и Карнарвън най-сетне влязоха в първата гробна стая, обзе ги силно възмущение, защото бяха минали повече от 3000 години, откакто тук за последен път бе стъпил човешки крак. Това, което видяха, едва не ги зашемети. Стаята беше претъпкана от безброй неподредени предмети с изключителна красота. Щом очите им свикнаха с този хаос, започнаха да различават една след друга по-големите находки.

До стената стояха три позлатени легла, рамките на които неизвестният майстор бе изваял във формата на сплескани животни с глави на лъв, крава или на някакви фантастични същества, напомнящи хипопотами и крокодили. Край стените имаше куп части от разглобени колесници — четири на брой, целите обковани със златна ламарина и украсени с фигурни орнаменти. Дори колелетата и осите бяха обковани със злато.

Но най-голямо впечатление им направиха две фигури в естествена човешка големина, стоящи като че ли на стража от двете страни на друг зазидан вход. Тези дървени фигури, по всяка вероятност изобразяващи Тутанкамон, държаха в ръце дълги прътове и бяха облечени с ленени дрехи, златни престилки и златни сандали. На челата си имаха знака на царското достойнство — змия, изкована от тежко злато. С израза си на величие и непристъпност те будеха безпокойство и суеверно уважение.

На една от страничните стени Картър откри друг замаскиран вход. След като го отвориха, се озоваха в по-малка стая, също пълна с най-различни неща. Бяха в такъв безпорядък, сякаш ги бе разхвърлило някакво земетресение. Тук

без съмнение някога били проникнали крадци, но били прогонени или заловени на местопрестъплението.

Само изброяването на намерените произведения на изкуството би изпълнило цяла книга. Достатъчно е да кажем, че направеният списък съдържаше 700 точки. Принудени сме да се ограничим с кратко описание само на най-ценните находки.

В гробницата преди всичко имаше голям брой най-различни сандъци, майсторски изработени от злато, сребро, слонова кост, алабастр, абанос и кедър. Това бяха истински шедеври на златарското и гравьорското изкуство, богато украсени със скъпоценни камъни, седеф и рисунки, изобразяващи ловни и батални сцени. Тези сандъци съдържаха царски дрехи, обшити със злато и синци, златни сандали, снежнобяло бельо, диадеми, украсени лъкове, стрели и колчани, жречески одеяния от леопардова кожа, обшити със златни и сребърни кантове, и огромно количество други предмети.

Неоценима стойност имаха и големите чаши от алабастр, злато и бронз, вазите, съдържащи храна, като например печени патици, а също свещниците от злато и бронз, в които още се бяха запазили фитилите от ленени влакна. Имаше легла от абаносово дърво, златист балдахин, параклисчета във формата на шкафчета с фигури от лято злато вътре, свещени бръмбари, инкрустирани с цветно стъкло, голямо количество накити от злато и фаянс; там бе и скиптърът на фараона от масивно злато с камъни от лазурит.

Отделно трябва да разкажем за многобройните прекрасни столове и съгъваеми столчета, представляващи истински шедевър на гравьорското изкуство, украсени със злато, слонова кост, сребро и цветно стъкло, със седалки, майсторски тапицирани с кожа.

Сред тези столове с разкоша си блестеше тронът на Тутанкамон, инкрустиран от горе до долу със злато, сребро, цветно стъкло, фаянс и полублагородни камъни, поддържано на лъвски лапи, с облегало, изваяно във формата на крилат змей. Възхитително, извънредно изящно произведение на египетското изкуство, каквото изобщо е намирано някога, представлява облегалото на трона. На него виждаме гравирани в злато дворцова зала с колони, опасани от гирлянди. В светлината на слънчевите лъчи, падащи от отвора на тавана, Тутанкамон седи свободно и естествено на послания с възглавници трон, опрял се с една ръка о страничното облегало. Пред него стои с девическата си фигура царицата и маже съпруга си с благовонни масла. Това е сцена, изработена с инкрустационна техника, с цветове в много нежна гама. Телата на съпрузите са изработени от ръждиворозово стъкло, покривалата на главите им — от фаянс, с меко тюркоазен цвят, а дрехите им от сребро, което времето бе покрило с благородна възгъмна патина. Царските накити блестят от злато или трептят с преливащите тонове на цветния фаянс.

Картър си даваше сметка каква невъобразимо голяма и тежка работа му предстоеше, ако държи тези приказни съкровища да бъдат запазени както трябва. Отделните предмети трябваше най-напред да се фотографират, прерисуват и измерят на място, да се провери издръжливостта им на докосване, да се изнесат извънредно предпазливо от гробницата, да се пакетират и изпратят в лабораторията в Кайро, където да бъдат подложени на незабавни химически консерваторски манипулации. Той трябваше да има огромен щаб помощници — научни работници, египтолози, историци на изкуството, химици, грамадно количество сандъци, химикали, автомобили и опаковъчни материали. Затова

той затвори гробницата и замина за Кайро да организира лаборатория и намери сътрудници за изпълнението на тази огромна задача.

Между това новината за откритието се разнесе из света с бързината на светкавица. Печатът съобщаваше с кресливи заглавия за намирането на гроба на Тутанкамон, развиваше сензационни предположения на тази тема и разпространяваше фантастични измислици. Като скакалци в „Долината на царете“ нахлуха туристи, репортери и археолози, които досаждаха на Картър и го измъчваха.

Работата по изваждането на съкровищата от преддверието и страничната стая продължи повече от седем седмици. За щастие, при пренасянето не бе повреден нито един предмет, което Картър гордо подчертава в отчета си като изключителна заслуга на своите сътрудници и на работниците-араби. Най-сетне дойде ред да се отвори главната стая, съдържаща най-голямата тайна на гробницата. За този исторически момент Картър покани най-изтъкнатите учени от цял свят и представители на египетското правителство. Докато те седяха в тържествено настроение на столове, наредени край стените на преддверието, Картър лично започна да пробива зазидания вход.

Когато бе направен първият отвор, присъстващите останаха крайно изумени. На разстояние, по-малко от метър, блесна златиста стена, покрита с изпъкнал орнамент и украшения от светлосин фаянс.

След малко входът бе отворен напълно и тайната на тази приказна стена от злато се изясни. Това беше огромен сандък, приличащ на параван с покрив. В него бе поставен саркофагът на починалия фараон. Картър влезе предпазливо в средата на стаята. Сандъкът се оказа толкова голям, че между него и скалната стена на криптата оставаше тесен проход, през който човек трудно можеше да премине, още повече, че там имаше най-различни погребални дарове: съдове за вино, свещници, вази, големи чаши от алабастр и други ритуални съдове. Стените на стаята бяха покрити с фигурни изображения и йероглифи.

От едната страна на сандъка се намираше двукрила врата, незапечатана и залостена с клин от абанос. Картър я отвори и надникна вътре. Оказа се, че вътре имаше втори подобен сандък. Неговата врата беше снабдена с царския печат, което извънредно много зарадва Картър, понеже бе гаранция, че крадци не бяха се добирали до саркофага на фараона. Значи от всичките двадесет й осем фараона, погребани в „Долината на царете“, единствен гробът на Тутанкамон бе останал недокоснат в продължение на повече от 33 века.

Картър притвори вратата и се огледа в тесния коридор. В едната от стените забеляза незазидан вход, водещ към друга стая. Като прекрачи прага, убеди се, че това е съкровищница — хранилище, пълно догоре с безкрайно ценни за археологията предмети.

Срещу му имаше параклисче във формата на шкаф, цялото обшито със златна ламарина и украсено със свещени змии от злато. Около него стояха четири богини-пазителки е покровителствено прострени ръце, сякаш охраняваха малкото светилище от нежелани натрапници. Лицата им бяха естествени и живи, пълни със съчувствие и нежност. Параклисчето — както археологът се убеди — служеше за съхранение на мозъка и вътрешностите на покойника, извадени при балсамирането на останките му.

Върху позлатена носилка, с плазове отдолу, лежеше, сякаш потънал в сън, богът-чакал Анупис, облечен с дрехи от ленена тъкан. Под стените имаше много сандъци от слонова кост, алабастр и дърво, инкрустирани със злато и

син фаянс. Наред с многото предмети за всекидневна употреба те съдържаха и няколко статуйки от чисто злато, изобразяващи Тутанкамон, а също едно ветрило от щраусови пера, удивително добре запазено. В стаята имаше още една колесница и няколко модела на платноходки. За разлика от останалите стаи тук нямаше следи от грабеж — предметите си стояха на местата, на които са ги оставили египетските жреци при погребалната церемония.

Чак след дълга подготвителна работа бе пристъпено към отваряне на златистите гробни сандъци. След като откъсна царските печати, Картър отвори първата и втората врата. И тук го чакаше нова изненада: вътре имаше още два по-малки сандъка, не по-малко красиви от външните два. След като отвори последователно и тях, най-сетне се озова пред царския саркофаг, който извънредно силно възхити и дълбоко развълнува археолога. Саркофагът, издялан от жълт кварц, лежеше върху дебела алабастрова плоча и бе покрит с капак от розов гранит. На четирите ръба бяха поставени скулптури на богини с разперени криле и грижовно протегнати ръце.

Преди отварянето на саркофага трябваше да се отстранят четирите сандъка-паравани. Това отне почти три месеца, понеже сандъците се състояха от осемдесет тежки, трошливи части, свързани помежду си чрез кукички и ушички. За да може да ги изнесе от гробницата, Картър трябваше да срути цялата стена, разделяща главната крипта и преддверието. При това бяха открити може би най-старите в историята на човечеството следи от некачествена работа. Въпреки че отделните части бяха номерирани, египетските работници ги бяха свързали в погрешен ред и те не пасваха както трябва едни с други. На това отгоре работниците бяха повредили на няколко места позлатата и орнамента, а край саркофага оставили купчина стърготини и парчета дърво.

Тежкия саркофаг беше вдигнат с помощта на въжета и макари. Ковчегът лежеше под саван от ленено платно, на което времето бе придало ръждивокафяв цвят. Когато саванът бе отстранен, се откри поразителна във всяко отношение гледка. Ковчегът, издялан във формата на мумията, бе дървен и покрит със златни листа, а главата и ръцете на Тутанкамон древният художник бе изковал от дебела златна ламарина. Спокойната красота на главата, загадъчното, пълно с размисъл лице, очите от вулканично стъкло, веждите и клепачите от глазура с цвят на тюркоаз, създаваха силно вълнуващо и дълбоко впечатление. Върху челото блестеше в мозайка от цветове белегът за царско достойнство — змия и лешояд, символизиращи Долен и Горен Египет.

Но вниманието на Картър беше привлечено от една дребна на пръв поглед подробност. „Ала това — пише в спомените си, — което правеше най-силно впечатление сред ослепителното богатство, беше вълнуващото сърцето венче от полски цветя, сложено върху ковчега от младата вдовица. Целият царски блясък, цялото царско великолепие бледнееха в сравнение с тези повехнали стръкове още запазили следи от някогашните си свежи цветове. С неотразимо красноречие те ни напомняха колко кратки са хилядолетията.“

След като бе отместен капакът, се показва втори ковчег, изобразяващ фараона като бога Озирис. Стените на този ковчег просто заслепяваха очите с позлата и украшения от яспис, лазурит и тюркоазна глазура. Това беше произведение на много особено гравьорско и златарско изкуство и имаше неоценима художествена стойност.

Но най-голяма изненада очакваше Картър след отварянето на втория капак. Под него се намираше трети ковчег във форма на човешко тяло, целият

изработен от дебела златна ламарина и толкова тежък, че осем работника едва успяха да го вдигнат. Самият метал, употребен за неговото изработване, имаше грамадна стойност. Ковчегът беше украсен с полублагородни камъни, а образът на фараона с огърлица от червени, жълти, сини и златни синци. Лесно можем да си представим какви съкровища са се криели в останалите царски гробници, щом един млад и незначителен фараон е бил „снабден“ така богато.

Почиващата в ковчега мумия беше овъглена и заляна с някаква ароматична маса, напомняща борова смола. Но главата и ръцете на мумията бяха покрити със златна маска, изобразяваща тъжното и замислено лице на младия фараон. Китките, също моделирани от злато, бяха кръстосани пред гърдите. След като маската бе отстранена, а превръзките развити, се показва истинското лице на мумията. И тогава стана ясно, че всички маски, скулптури и рисунки, намерени в гробницата, приличаха напълно на лицето на фараона, което доказваше, че египетските художници са се стремили да пресъздават реалистично образа на починалите царе.

Анатомът доктор Дери веднага пристъпи към преглед на царския труп. При развиването на бандажите бяха открити сто четиридесет и три предмета с неочаквана художествена стойност: диадеми, кинжали, амулети, огърлици, нарамници и пръстени. Пръстите на нозете и ръцете почиваха на златни втулки с издълбани с резец места за ноктите. Обаче най-голямо оживление предизвикаха два предмета от желязо — кинжал и възглавие, — понеже представляваха най-старо доказателство, че желязото е било познато на египтяните. Доктор Дери констатира, че Тутанкамон е починал на осемнайсет или деветнайсет години, но не можа да установи причините за смъртта му.

Тези открития предизвикаха сензационни и нелепи писания в булевардния печат. Твърдеше се, че хората, свързани по един или друг начин с разпечатването на гроба, уж били станали жертва на проклятието на фараона. Под кресливи заглавия като „Отмъщението на фараона“, или „Нова жертва на проклятието на фараона“ репортерите съобщаваха за смъртта на все нови и нови сътрудници на Картър.

Суеверните слухове се засилиха отново, когато през 1923 г. лорд Карнарвън неочаквано почина, ухапан от москито. Ето какво съобщаваше печатът през следващите години: „Седемдесет и осемгодишният лорд Уестбъри се самоуби, а синът му — бивш секретар на Картър — почина от неизвестна болест. Арчибълд Рейд падна мъртъв, осветявайки с рентгенови лъчи някаква египетска мумия. Починаха също сътрудниците на Картър — египтологът Артър Уайгъл и А. Г. Мейс“. Но печатът отмина с мълчание факта, че последният страдаше от неизлечима болест още по време на работата си около гроба на Тутанкамон. Клюката придоби неимоверни размери, когато доведеният брат на Карнарвън се самоуби, а дъщеря му почина, ухапана от непознато насекомо.

Когато печатът най-сетне съобщи, че и Картър бил паднал жертва на проклятието, археологът протестира публично и изобличи този слух като недостойна за интелигентни хора глупост, подчертавайки, че в египетския ритуал не е съществувало изобщо понятието проклятие и че египтяните само са се молили за успехи на покойния в подземното царство. Смъртта на няколко свои сътрудници, починали за кратко време, Картър приписваше на случайно стечение на обстоятелствата, като в много случаи тя можеше да бъде обяснена с напредналата им възраст или отдавнашно боледуване. Своя пълен с огорчение

протест той завършваше със следното изречение:

В областта на морала човечеството е постигнало по-малък прогрес, отколкото изобщо си представяме.

Вестникарската измислица бе окончателно изобличена от германския египтолог професор Щайнхоф. В брошурата си, издадена в 1933 г., той разглежда всички отделни смъртни случаи и доказва, че мнозина от споменатите от печата лица не са имали нищо общо с гроба на Тутанкамон. И заключава, че твърденията са лъжи, изсмукани от пръстите на преследващите евтини сензации журналисти от булевардния печат.

В люлката на егейския свят

Човекът, който остана верен на мечтите от младостта си

През XIX век археологията още не беше наука, която притежава собствени прецизни методи. Тогава тя правеше първите си, несигурни стъпки. Повечето от най-изтъкнатите ѝ служители често пъти нямаха висше специално образование и в търсенията си не си служеха с научни методи, нещо повече, случваше се дори изобщо да нямат образование.

И въпреки това направиха преломни открития. Благодарение на тях от забравеното минало бяха изтръгнати богати някога култури, погребани градове, развалини на храмове и дворци, скрити от човешкото око произведения на изкуството, за които само в преданията, легендите и поезията се бяха запазили някакви неясни факти: и към които повечето историци се отнасяха като към приказки, лишени от реална основа.

Какво бе тласнало тези хора по пътя на археологическите търсения? Сред тях, разбира се, имаше обикновени авантюристи, които преследваха твърде прозаични цели — да си осигурят лек живот благодарение на намерените съкровища. Повечето от тях преживяваха разочарования, но дори да направеха някакви открития, те оставаха неизвестни, понеже ги криеха, за да не излезе наяве кражбата им. Но имаше и фантасти-мечтатели, които бяха тласкани от откривателски дух. Веднъж завладени от някаква велика идея, с несломимо упорство се стремяха да я осъществят, макар това на пръв поглед да изглеждаше фантастично. Оставаха глухи за подигравките и за опитите на околните да ги склонят да се откажат. В повечето случаи всичко, което повечето хора смятаха за наивно и глупаво увлечение, се оказваше безпогрешен инстинкт, водещ към необикновени открития. Тези хора, смятани за неуки, всъщност бяха необикновени люде, надарени с жив, творчески ум, пък и освен това се отличаваха не само със силни, буйни характери, но и с пословично трудолюбие и непоклатима вяра в правотата на своите идеи и намерения.

Представител на този тип откриватели беше Хайнрих Шлиман (1822–1890) — един от най-изтъкнатите археолози на XIX век. Неговата биография е сякаш извадена от фантастичен приключенски роман. Ако някой писател измислеше това, което този човек беше преживял, хората положително щяха да го упрекват, че имал прекалено буйно въображение.

Бащата на Шлиман беше беден протестантски пастор в малкото градче Мекленбург. Впрочем за бедността си отчасти сам си бе виновен — обичаше твърде често да си попейва. На това отгоре бе вдовец с шест деца. Домашните условия, при които Хайнрих преживя първите години от живота си, не благоприятствуваха твърде за неговото развитие.

Но старият Шлиман имаше една рядко срещана положителна черта, която го отличаваше сред сивото му обкръжение — беше фанатичен почитател на Омир и с тази си любов зарази Хайнрих от най-ранната му младост. Сред врявата на дечурлигата и песничките на винаги пийналия пастор имената на Агамемнон, Ахил, Одисей и Менелай там се повтаряха като имена на най-близки познати на семейството.

През 1829 година седемгодишният Хайнрих получи за Коледа „Обща история“ от Йерер — прекрасна книга, украсена с репродукции на гравюри, заемащи цели страници. Главичката на момчето с буйна, несресана коса се наведе съсредоточено над картината, изобразяваща горящата Троя, от която се отдалечаваше Еней с немощния си баща Анхизей на гърба. Нека чуем как самият Хайнрих си спомня този момент в своята книга „Илион“.

— Татко — пита момчето, — нали самият ти ми казваше, че Троя била изравнена със земята?

— Така е...

— И че от нея не останало нищо?

— Абсолютно нищо...

— Но Йерер трябва да е виждал Троя, защото иначе как би могъл да я нарисова?

— Хайнрих, та тази картина е нарисувана по въображение.

Момчето се позамисли, а след малко запита отново:

— Татко, имала ли е Троя такива грамадни стени, каквито се виждат на картината?

— Вероятно е имала.

— В такъв случай — извика момчето триумфално — те не биха могли да изчезнат безследно. Остатъци от тях трябва да се намират някъде скрити под земята. О, как бих искал да ги извадя на повърхността! Татко, някой ден ще отида там и ще ги намеря.

Старият Шлиман, уморен от въпросите на детето, измънка:

— Съвсем, съвсем не би ме учудило... Но сега стой мирен, иска ми се да подремна.

Малкият Хайнрих беше усърден в учението, но пианството на баща му стана причина мизерията да бъде постоянен гост на дома им. И на четиринайсетгодишна възраст той е принуден да напусне училището и да стане продавач в един колониален магазин в градчето Фюрстенберг.

Там работи повече от пет години, като продаваше херинги, ракия, мляко и сол, метеше магазина и вдигаше тежести свръх силите си.

„Работех като вол — пише в спомените си — от пет сутринта до единайсет вечерта и няхах нито миг свободно време да науча нещо.“

Веднъж, когато момчето беше само в магазина, влезе един олюляващ се, пийнал здравата посетител — известният в градчето оригинал Нидерхоф, по професия мелничар. Някога той бе пастор, но заради пианство църковните власти го бяха лишили от духовен сан.

Направил няколко неуверени крачки, пийналият клиент застана като

актьор в героична роля и задекламира Омир на гръцки. Хайнрих не разбираше нищо, но напевната каденца на хекзаметрите му въздействуваше като упояваща, екзотична музика. Той я слушаше с горящи очи, не можейки да се насити на вълшебния ритъм на непознатия му език. Щом декламаторът понечеше да спре да рецитира, Хайнрих с трепереща ръка изгребваше от джоба си последните грошове и за да поощри посетителя, го черпеше с ракия. На тези очарователни мигове сложи край собственикът на магазина, който се появи изневиделица и веднага изхвърли пияницата през вратата.

— Оттогава насетне — пише Шлиман — не престанах да се моля на бога да ме озари с щастието да науча гръцки език.

Момчето вече мечтаеше само за Омир. На връстниците си говореше само за Троя и за намеренията си да тръгне някога да търси развалините ѝ. Стигна се дотам, че всички младежи и девойки от градчето започнаха да смятат Шлиман за чуждак и да му се подиграват. Само дъщерята на техния съсед-селянин Мина Майнке гледеше сериозно на неговите намерения и слушаше внимателно мечтателските му признания.

Скоро младите се заклеха във вечна любов и си обещаха да се оженят, като пораснат. Свободното си време прекарваха главно в разходки до средновековния замък Анкерсхаген, където според преданието рицарят-разбойник Хенинг фон Холщайн бил закопал огромни съкровища, ограбени по кръстопътищата от пътуващи търговци. Хайнрих реши да открие тези съкровища и с получените пари да тръгне да търси троянските руини.

Междувременно семейните отношения се влошиха до такава степен, че той не можеше повече да остане в къщи. Замина за Хамбург и постъпи на работа у някакъв търговец на колониални стоки. Но задълженията на продавач в магазин този път се оказаха още по-непосилни за него. Веднъж, като вдигна тежка бъчва с херинги, от гърлото му бликна кръв и той реши да си потърси друго занятие.

Случаят поиска по това време от Хамбург да потегли за Венецуела малкият търговски платноходен кораб „Доротей“. Без много да се колебае, Шлиман отиде при капитана и си издействува длъжността юнга. Но в открито море корабът бе изненадан от силна буря и започна да потъва. Хайнрих заедно с осмина другари се озова в спасителната лодка. Разбушуваните вълни си играха с лодката девет часа и най-сетне я изхвърлиха на холандския бряг. Изнемошелите корабокрушенци бяха настанени в болницата в Амстердам.

Дошъл криво-ляво след няколко дни на себе си, Хайнрих започна да се озърта за работа. След дълги търсения, без никакви средства за живот и без покрив над главата си, най-сетне бе приет като момче за поръчки у един холандски арматор*. Този път той реши да си разпредели времето по-удачно и през свободните минути започна да изучава чужди езици. Половината от мизерния си доход харчеше за учебници. Заживя в една мансардна стаичка, където зиме мръзнеше, а лете припаднаше от горещина.

[* Арматор — притежател или управител-наемател на търговски кораб — Б.ред.]

Особено учение бе това. Той просто четеше на глас извадки от книги или разговорник дотогава, докато ги научеше наизуст. Заради тези занимания имаше доста неприятности със съседите, които се оплакаха от него пред собственика на къщата и той на два пъти го предупреждава, че щял да го изгони.

Скоро се оказа, че Хайнрих има необикновена способност за изучаване на езици. Да научи един език му бяха нужни не повече от шест седмици. След една година той говореше безупречно и пишеше на английски, френски, холандски, испански, португалски и италиански.

Когато веднъж посети арматорската фирма на Шрьодер и помоли да го назначат на счетоводителска длъжност, шефът на фирмата е изумление констатира, че този блед, несмел, с обикновена външност младеж владее свободно седем езика и веднага го ангажира.

На новата си длъжност Шлиман прояви и други дарби: оказа се, че е много ловък и сръчен търговец, умеещ да сключва твърде изгодни и сложни търговски сделки.

На 24-годишна възраст той научи руски език така добре, че можеше свободно да разговаря с руските търговци, които идваха в Амстердам да купуват търсената на пазара синя боя, наречена индиго. Отличното владение от Хайнрих на руски език накара Шрьодер да го изпрати като свой представител в Петербург.

След още една година Шлиман стана самостоятелен и откри собствена търговска фирма. Неочаквано му провървя. Изнасяйки индиго на руския пазар, за кратко време спечели доста голямо състояние.

В повечето случаи хората бързо забравят младежките си мечти или ако си спомнят за тях, правят го със снизходителна усмивка и гледат на тях като на наивни детски фантазии. Но Хайнрих Шлиман беше замесен от друго тесто. Веднага щом се видя с повече пари в ръцете, писа до приятелката си от детските години Мина и ѝ предложи брак. Отговорът го разтърси до дъното на душата му — практичната германка се беше омъжила, без да чака несигурното завръщане на своя малко чудат приятел.

Разочарован от това, но не отчаян от живота, Шлиман започва да пътува из Европа. Посети Берлин, Париж, Лондон и трупаше все по-големи капитали. На трийсет и три годишна възраст знаеше вече петнайсет езика. Освен посочените седем овладял беше и полски, чешки, шведски, норвежки, датски, латински, старогръцки и новогръцки. Даваше си сметка за празнотите в образованието си и всяка свободна минута посвещаваше на учене, особено в областта на историята.

„Липсва ми школа и системно образование, никога не ще стана учен“ — написал в дневника си в момент на униние.

Мечтите от младежките години не го напускаха, въпреки че до уши бе затънал в търговската работа и правеше обороти за милиони. На всичко това гледаше като на средство към целта, то бе важно за него само дотолкова, доколкото го приближаваше към онова, което си бе предначертал. В свободните си минути превеждаше Софокъл на съвременен гръцки език и учеше наизуст целия Омир, като вникваше в най-дребните, незабелязани или недооценени от критиците подробности. Въпреки че най-големите съвременни историци смятаха „Илиада“ и „Одисея“ за произведение на поетическата фантазия и поддържаха, че Троя не е съществувала в действителност, Шлиман никога не се оставяше да бъде разколебан в своите убеждения.

Той знаеше, че големите гръцки историци начело с Херодот и Тукидит не са се съмнявали, че Троянската война е исторически факт, макар че в поемата на Омир се говори често за богове, които помагат на хората, и се случват свръхестествени неща.

На фантастичната нишка той противопоставяше реалистичните сцени от „Илиада“ и „Одисея“. Та описанията на всекидневния живот на дворците, на бедните къщи, като например на колибата на свинаря в „Одисея“, на земеделието и корабоплаването, на оръжията, на домашната работа на жените, на облеклото и украшенията у Омир бяха така точни, че просто би било невъзможно всичко това да е плод само на въображението на поета. Също и данните на Омир за земите и островите на Средиземно море бяха точни. И макар тук-там поетът да се оставя да го понесат крилете на фантазията му и да навлиза в царството на приказките — било в описанието на острова на Цирцея, или страната на циклопите, или Хадес — това не изменя факта, че Омир се е ориентирал отлично в топографията.

Но времето на осъществяване на мечти още не бе дошло: Шлиман засега беше погълнат от друго нещо. През 1848 г. в Калифорния беше открито злато. Скоро за там тръгна като за Обетована земя най-голямата след кръстоносните войни маса от преселници. Неудържимият човешки поток се придвижваше през Съединените щати, пробиваше си път през прерии, пустини и гори, минаваше през реки и тресавища, изкачваше се на превалите на Скалистите планини и Сиера Невада. Треската за злато обзе не само американците, но и много европейци. Калифорния беше залята от шумна, готова да се бие и да пие тълпа от бедняци, скитници и авантюристи, стремящи се към лесно забогатяване. В безлюдни досега области бързо изникнаха сковани от дъски селища с кръчми и къщи за хазартни игри, където лесно ставаха скандали и убийства.

За човек като Шлиман всичко това представляваше силно изкушение. Той замина за Калифорния и там в една дървена колиба откри кантора и започна да купува с голяма печалба златен пясък от златотърсачите, които бързаха да получат пари за гуляи и хазартни игри. Дори когато се разболя от тифус, не се отказа от търговията си. Нареди да поставят леглото му в задната стаичка на кантората и оттам лично ръководеше сделките.

След като умножи по този начин имуществото си, напусна Калифорния и се отправи най-напред за Кайро, а след това за Ерусалим и Трансйордания. При тези пътувания научи арабски. Овладея го така добре, че по говора му самите араби не можеха да познаят, че е чужденец. Дори извърши нечувано дръзко за онези времена действие: преоблече се в арабски дрехи, за по-сигурно накара да го обрежат и отиде в Мека, забранена за посещение от неверници под заплахата със смъртно наказание.

И най-сетне потегли за Гърция — мечтаната страна на неговата младост. Когато пристигна на бреговете на Итака, родината на Одисей мореплавателя, го обзе силно вълнение. След дългогодишно скитане по света, след разнообразни приключения му се струваше, че подобно на Одисей най-сетне си е дошъл в родината. Той коленичи и просълзен целуна земята. Островитяните с удивление гледаха непознатия, чието поведение беше толкова странно.

В Итака той започна първите си археологически търсения. Направи пробни разкопки на мястото, където според традицията трябва да е бил дворецът на Одисей. Там Шлиман намери човешки кости, жертвен нож, статуйки на божества от теракота и други дребни неща. От Итака се отправи за Пелопонес, а след това мина през Дарданелите и прекоси равнината, където трябва да се е намирала Троя.

Реши отсега нататък да се посвети изцяло на археологически търсения. Върна се в Америка, където сложи край на своите сделки. Всичко, за което бе

мечтал през младостта си, сега възнамеряваше да изпълни в най-големи подробности и затова трябваше да си намери спътница в живота, с която заедно да правят открития. Тъй като Мина беше измамила очакванията му, реши да си потърси друга жена, предана и любяща, добра помощница в бъдещите му трудни занимания.

Както обикновено, и в този случай избра особен, да не кажем направо ексцентричен път. Писа писмо до един свой приятел — гръцкия архиепископ Вимпос — и го помоли да му представи някоя кандидатка. Желаше бъдещата му жена да бъде гъркиня. Макар вече да не беше млад — четиридесет и шест годишен, — изискванията му бяха твърде високи. Тя трябваше да бъде бедна, но образована девойка, поклонничка на Омир и боркиня за независимостта на Гърция, брюнетка, с типично гръцки черти на лицето, по възможност красива, но преди всичко с добро сърце.

Архиепископът му изпрати снимка на племенницата си — шестнайсетгодишната София Енгастроменос. Шлиман я гледаше като хипнотизиран. Тя беше красавица с класическа хубост, с нежни и правилни, сякаш изрязани в камей черти на лицето. При това леката усмивка, която играеше на устните ѝ, придаваше неуловимия чар, характерен за жените от Изтока.

Шлиман незабавно се отправи за Атина, срещна се там с девойката и в същия миг се влюби лудо в нея. Завладя го не само класическата ѝ красота, но преди всичко добрият ѝ, благ характер, скромността ѝ, погледът ѝ, изпълнен с мъдра снизходителност.

Но Шлиман реши да не се поддава безкритично на красотата ѝ, а, както си бе запланирал, да проведе суров изпит. Зададе ѝ безброй най-различни въпроси, на които девойката отговори задоволително. Например запита я в коя година император Адриан посетил Атина или кои откъси от Омировите произведения знае наизуст. Всичко се очертаваше от хубаво по-хубаво. Накрая ѝ подметна:

— Защо си дала съгласието си да се омъжиш за мене?

— Защото мама и татко ми казаха, че сте богат човек.

Като чу този отговор, Шлиман скочи на крака и излетя от стаята като куршум. Откровеността на момичето причини силна болка на стареещия ухажор. Но вече беше късно, той разбра, че вече бе станал роб на чувствата си. Затова се върна посрамен и поиска ръката ѝ.

Сватбата се състоя веднага, защото той никога не обичаше да отлага нещо, което вече е решил.

Но скоро се убеди, че жена му е предана и любяща съпруга.

„София е отлична съпруга — пише в спомените си, — обича ме страстно, като истинска гъркиня, а аз също горещо я обичам. Разговаряме само на гръцки — най-хубавия език в света.“

А трябва да имаме предвид, че съвместният живот с Шлиман съвсем не беше лесен. Това узнаваме от спомените на дъщеря му Андромаха.

„Бедната жена — пише тя за майка си, — разказваше ми, че през сватбеното си пътешествие трябвало да посещава с татко всички музеи в Италия и Франция. Накарал я и да учи чужди езици, като ѝ налагал почти драконски методи. Не разговарял на никакъв друг език с нея освен на френски дотогава, докато го усвоила напълно. Но щом започнала що-годе да си служи с него, той веднага преминал към английски.

През първите години на брака животът с този поривист, неуморим и пълен с енергия, почти гениален човек, представлявал не малко изпитание за младата жена. Също и за мене той не беше лесно нещо. Когато бях малко дете, ме будеше зиме в пет часа сутринта и правехме дълга разходка с коне до Фалерон, където се къпехме в зимните морски вълни.

За здравето ни се полагаха просто фанатични грижи. Когато в присъствието на много поканени гости трябваше да бъде кръстено моето братче Агамемнон, татко ни в клин, ни в ръкав извади от джоба си термометър и измери температурата на светената вода.

Впрочем строгостта на характера му не му пречеше да бъде любвеобилен и безкрайно щедър. Беше по свой начин старомоден и не понасяше снобите... Към цветята и животните изпитваше едва ли не набожна любов.“

Градът на Приам

В 1870 г. Хайнрих Шлиман замина заедно с жена си за Мала Азия и на брега на Хелеспонт предприе първите си запланирани в широк мащаб археологически търсения. За радост на наблюдаващата го тълпа пристъпи към тая работа по твърде особен начин. С „Илиада“ в ръка, подобно на земемер с топографска карта, започна да мери разстоянията, за да установи къде най-вероятно е могла да се намира Троя, която дружините на Агамемнон след деветгодишна обсада превзели с хитрост и превърнали в пух и прах.

Но поведението му в действителност не беше толкова наивно, колкото би могло да изглежда на пръв поглед. Зад него стоеше цял арсенал от веществени и убедителни аргументи, правещи чест на уменията на Шлиман да разсъждава. Нека тръгнем по пътя на разсъжденията му, поне най-малкото за да се убедим до каква степен откритията, направени уж случайно, често са плод на много проницателни умозаклучения.

Малкото на брой историци, които допускаха възможността Троя да е съществувала исторически, смятаха, че се е намирала близо до малкото турско село Бунарбаши, където се издигаше малък хълм. Основание за техните предположения беше 22-рата песен на „Илиада“, в която Омир споменава, че близо до града на Приам течали два извора, единият с топла, а другият със студена вода. А се говореше, че точно в Бунарбаши имало два такива извора.

Шлиман реши лично да провери тези предположения. Нае един гръцки водач и двамата на коне заминаха за Бунарбаши. Но още по пътя у него се появиха съмнения. Селцето беше отдалечено от морето на три часа път на кон, а ако вярваме на Омир, гръцките герои минавали разстоянието между брега на морето и стените на троянската крепост три пъти дневно, което при такова положение би им отнемало осемнайсет часа. Значи или Омир е сгрешил, или развалините на Троя не са в Бунарбаши. Друго положение не би могло да съществува.

Като пристигна в селото, Шлиман се вгледа внимателно в хълма — предполагаемото местонахождение на развалините. Това беше достатъчно да се засилят съмненията му. Хълмът беше прекалено малък, за да може да „побере“ огромния дворец на цар Приам с 62 стаи и зали, с отбранителни стени и с могъщите Скейски порти. Той слезе от коня и се изкачи на хребета на възвишението. Тук-там той проби пробни шахти, за да намери поне малки следи

от развалини. Навсякъде имаше само земя и пясък, не се появи нито едно парче дялан камък или тухла — с една дума нищо не показваше, че тук някога е имало каквато и да е постройка. И Шлиман стигна до убеждението, че възвишението не се дължи на наличност в неговата вътрешност на развалини от разрушен град, че това просто е дело на природата, а не на човешки ръце.

Но той беше прецизен човек и искаше да изясни въпроса за двата извора, за които с такава увереност говореха историците. И тук той се натъкна на забавна изненада, защото се оказа, че в околността на Бунарбаши бликат не два, а четиридесет извора. Оттам идваше и името на тези места „Кърк гъоз“, което значи „четридесет очи“. За да се увери напълно в неправилността на съществуващата хипотеза, Шлиман обиколи всички извори и измери температурата на водата им.

Отсега нататък хълмът край Бунарбаши престана да го интересува. Но в такъв случай къде да търси Троя. Беше безпомощен, липсваше каквото и да е указание, на което да може да се опре. Кръстосваше надлъж и шир Хелеспонтската равнина, търсейки слепешком изчезналия град. Изведнъж вниманието му беше привлечено от турското име на един голям хълм, намиращ се на юг от Бунарбаши на около пет километра от морето. Това им беше Хисарлък, което значи дворец. Шлиман знаеше, че често названията на селищата, също както легендите, съдържат отзвуци от събития, станали в далечното минало. По такъв начин народите предават от поколение на поколение своята история, своята мъдрост и своя опит. С течение на времето първоначалният смисъл на названията се заличава подобно на цвета на избелял килим. Остават само думите, привидно необясними, но представляващи следи, които могат да наведат към източниците на истината. Защо в такъв случай в Хисарлъка да не се крият някакви развалини, които някога населението да е наричало „дворец“? Мъчно можем да си представим, без никаква причина такова име е дадено на планина, която дори по формите си не напомня никаква постройка, а камо ли дворец.

Встъпителните проучвания като че ли потвърдиха тезата на Шлиман. Планината имаше почти квадратна форма и сплескан връх, което говореше, че произходът ѝ може би беше изкуствен. И наистина още с първия удар на кирката на повърхността се показаха отломъци от тухли и глинени съдове, доказващи, че вътре има остатъци от големи зидове. Тръпка на необикновено щастие прониза Шлиман, защото беше сигурен, че ще се озове на мястото на „свещения Илион“, напоен от кръвта потта на троянските и гръцките герои.

Впрочем древните историци споменават, че на това място в стари времена се е издигал гръцкият, а след това римският град _Новум Илиум_, който според преданието бил изграден върху развалините на Троя. Херодот споменава, че персийският владетел Ксеркс бил спрял в този град, за да погледа развалините на Приамовия град и да принесе в жертва на Минерва Илионска хиляда глави добитък. Според Ксенофонт по същите причини _Новум Илиум_ бил посетен от лакедемонския вожд Миндарос, а гръцкият историк от II век от н.е. Арианос пише, че Александър Македонски, след като принесъл жертва, изкопал от развалините някакъв древен меч и наредил на телохранителите си да го носят постоянно, вярвайки, че ще му донесе щастие в похода му срещу персите. Императорът полагал специални грижи за града и го подпомагал финансово, смятайки се за пряк потомък на троянците.

Единственото нещо, което безпокоеше Шлиман, беше, че в близката

околност на Хисарлъка липсваха споменатите два извора. Но и това съмнение скоро беше разрешено. От околните селяни той узна, че от време на време там бликвали горещи извори и след известно време пресъхвали, за да се появят отново на друго място. Но докато той прави своите изследвания, в Хисарлъка не бликна нито един извор.

През 1871 г. Шлиман нае осем работника и пристъпи към системни разкопки. Според Омир на най-високата част на града се е издигал храм на Атина, от което трябваше да се предполага, че развалините му се намират точно в средата на хълма. Шлиман заповяда да се изкопае там дълъг ров с дълбочина десет метра. При извършването на тази работа, лопатите изхвърляха на повърхността парчета от оръжия, вази и други предмети за ежедневна употреба — сигурно доказателство, че там някога е съществувал богат и многолюден град.

През зимата работата бе спряна, но още през пролетта на следната година Шлиман се върна с жена си, построи дървени бараки за жилища и складове, нае сто работника и отново пристъпи към търсения.

От зори до залез-слънце работеше заедно с жена си на разкопките, а нощем на слабата светлина на фенерите преглеждаше, почистваше и систематизираше извадените от земята предмети. В сравнение с вложения труд това бяха екземпляри с малка стойност и затова Шлиман трябваше да прояви много упоритост и търпение, за да не се обезкуражи.

На това отгоре ги измъчваше и нездравият климат.

Лятото беше горещо, дъжделиво. Всевъзможни насекоми, особено москити, не ги оставяха нощем да спят. Шлиман се разболя от малария и дълго не можа да възстанови силите си. През зимата от север задухаха ледени вихрушки, вятърът проникваше в бараките през неплътните стени и правеше невъзможно да се запалят фенерите. При тези условия, въпреки че огънят в печката непрекъснато гореше, понякога температурата падаше до 9 градуса под нулата.

През 1873 г. — третата година от започването на търсенията — хълмът Хисарлък беше прорязан надлъж и шир от дълбоки ровове. Бяха отстранени вече около дващест тона пръст и развалини. Колкото по-дълбоко отиваше, толкова по-разнообразни руини откриваше Шлиман. Това бяха остатъци от стари градове и селища, натрупани на няколко слоя. Тези градове произхождаха от различни епохи — след кратки периоди на възход ставали жертва или на пожар, или на нашественици. В горния слой лежеше Новум Илиум, а на дъното — съвсем бедно селище от епохата на изглаждания камък.

В изкопа Шлиман различи седем, лежащи едно върху друго, селища. Кое от тях бе Троя на Омир? При тогавашното състояние на археологията това бе труден за разрешаване проблем. За съвременния археолог верен указател за епохата са керамичните отломъци. Поредните поколения при украсяването на глинени съдове са си служили със собствен стил и тематика, това изкуство с течение на вековете минало през всички фази на развитието — от най-примитивните, несръчни още опити, до най-високото съвършенство на керамичната техника.

Ако някой определен тип глинени съдове се явява в много селища в слоя от една и съща култура, а липсва в по-долните или по-горните слоеве, тогава напълно сигурно може да се каже, че този тип съдове, а също и култура, принадлежат към една и съща епоха.

Но по какъв начин може да се установи датата на отделните видове съдове? За това съществуват много начини, но ние няма да се впускаме подробно в тях, понеже са твърде специални и сложни проблеми. За илюстрация ще приведем само факта, че в микенската крепост Тиринт беше установена датата на един слой култура само благодарение на това, че там бяха намерени съдове от същия стил, от които бяха откритите в гробницата на египетския фараон Тотмес III от 1600 г. пр.н.е.

Шлиман, разбира се, още не беше запознат с тези методи. Орнаментиката на глинени парчета не му говореше нищо и затова дори отчасти не можеше да направи каквото и да е заключение за хронологията на седемте слоя. Само допускаше, че горните слоеве трябва да са „по-млади“ от по-долните и че поради това Троя на Омир трябва да бъде на най-ниското ниво. Наистина, възхищаваше се от масивността на стените в по-горните слоеве, смяташе, че те могат да произхождат най-много от III век преди нашата ера, т.е. от периода на господството по тези места на приемника на Александър Македонски и един от неговите пълководци — Лизимах.

Въз основа на подобни разсъждения той стигна до убеждението, че търсената Троя на Омир е третото от долу на горе селище. Това му убеждение бе затвърдено от опушените руини, говорещи явно за голям пожар, който унищожил града. Ала това селище в никой случай не напомняше прекрасния Илион, описан от Омир. Малкото опушено замъче беше съвсем скромна постройка, докато големият палат на цар Приам е имал — според Омир — 62 зали и стаи. Слабите отбранителни стени, мизерните къщички и примитивната керамика говореха за ниско културно развитие на жителите.

И тук Шлиман за пръв път не се довери на Омир. Досега бе вярвал в неговата правдивост, но този път под влиянието на убеждението си реши, че Омир си е послужил с поетическо преувеличение, като е описвал замъка и крепостта на Троя.

Макар на моменти Шлиман да преживяваше сериозни съмнения, това не го накара да се откаже от веднъж приетата теза.

„Това мизерно градче — пише за третото от долу на горе селище — е имало най-много три хиляди жители... нима то може да се отъждестви с великия Илион, покрит с безсмъртна слава, с града, който в продължение на 10 години е героични усилия е устоявал на сто и десет хилядната гръцка армия?“

Мъчно можем да си обясним защо Шлиман, който досега не беше излъган от инстинкта и способността си умело да извлича заключения, в този случай се придържаше тъй упорито о една теза, почиваща на предпоставки, за които е малко да се каже, че бяха нестабилни. Той скоро съобщи публично, че бил открил двореца на цар Приам. Тази новина вдигна голям шум в цяла Европа. Учените го атакуваха остро, обвиниха го в невежество и жажда за сензация. Подиграха му се, че открил град, който никога не бил съществувал.

Острата критика обезсърчи Шлиман. Той реши да прекрати по-нататъшните разкопки. И затова излезе със следното съобщение:

„Ние копахме тук в продължение на три години със 150 работника, извадихме 250 хиляди кубически метра развалини и пръст и измъкнахме от руините на Илион прекрасна колекция от много интересни художествени предмети. Обаче сега сме уморени и тъй като постигнахме целта си и осъществихме идеала на своя живот, прекратяваме по-нататъшните си търсения в Троя от 15 юни т.г.“

На 14 юни 1873 г. в навечерието на напускането от Шлиман стана на хълма Хисарлък той заедно с жена си още от 5 часа сутринта стоеше в един голям изкоп и следеше работата на работниците. Работеха до една стена, представляваща част от сградата, която Шлиман бе нарекъл Двореца на Приам. Изведнъж Шлиман учуден впи поглед в една точка, дето сред развалините и пясъка се подаваше някакъв предмет от злато и хвърляше подобни на огньове отблясъци срещу косите лъчи на утринното слънце.

Той веднага се обърна към жена си и заповяда полугласно, за да не го чуят ония от работниците, които се намираха наблизко:

— Тичай бързо при работниците и изкомандувай „пайдос“! (Пайдос на гръцки значи почивка след работа).

— Сега, в 7 часа сутринта? — запита изненадана София.

— Да, веднага... Кажете им каквото искате... Аха, ето какво — обясни им, че днес имам рожден ден, че съм забравил това и им давам свободен ден, като ще получат пълните си надници. Донеси и червения си шал...

София не зададе повече въпроси. Точно изпълни предаденото поръчение. Като се върна, Шлиман бе коленичил в изкопа и с трепереща ръка изгребваше нещо от земята — джобното си ножче, без да обръща внимание на надвисналият над него зид, който всеки миг можеше да се срути върху му. София просна шала си на земята, а Шлиман започна да слага на него златните и сребърните скъпоценности, които бе извадил. Бяха толкова много, че едва се събраха в шала. Дватама се промъкнаха тихо в бараката си, заключиха вратата силно развълнувани, наредиха на масата чудните съкровища, като ги вземаха парче по парче деликатно и предпазливо.

Особен възторг будеха две златни диадеми. Едната представляваше нежна кована верижка, от която висяха тридесет по-малки верижчици, завършващи с миниатюрни сърчица. И другата имаше за украса подобни висулки, но лентата ѝ представляваше дебела ивица от лято злато.

След подреждането на скъпоценностите се оказа, че изваденото съкровище се състои от: 2 диадеми, 24 огърлици, 6 гривни, 8700 пръстена, 60 обици, 4066 брошки, златна чаша, тежка 600 грама, златно шише, няколко вази от сребро и мед и оръжия, изработени от бронз.

Шлиман беше твърдо убеден, че е намерил съкровището на цар Приам, а може би дори украшенията на самата Елена, отвлечена от Парис.

„Тъй като — пише в дневника си — намерих тези предмети, събрани наедно под зида на сградата, построена в чест на Нептун или Аполон, както твърди Омир, предполагам, че първоначално са били в дървения сандък, за който Омир споменава в «Илиада», че се намирал в двореца на Приам.“

Шлиман пресъздаде във въображението си хода на драматичните събития, благодарение на които се беше запазило това съкровище. Ето, дружините на Агамемнон са нахлули в Троя. Домашната прислуга на Приам прибрала на бърза ръка царското съкровище в един сандък с намерение да го закопае под стената на двореца. Но по пътя прислужниците биват убити. Сандъкът, преди да го забележи неприятелят, бил затрупан от срутващите се стени. След това изгнил, но съкровището се е запазило напълно. Открил го чак през XIX век един ентузиаст на Омир — Шлиман, дошъл от далечния Север.

По времето, когато намери съкровището, Шлиман бе на 52 години. Но той се радваше като дете, щастлив, че се бяха сбъднали мечтите на неговата младост. Вземаше в ръце едно след друго всяко украшение, радваше му се,

разглеждаше го с лупа. Изведнъж погледът му падна върху жена му, върху нейните красиви, типично гръцки черти. С тържествено изражение на лицето той постави на главата ѝ диадемата, след това ѝ надяна една огърлица, сложи ѝ обици, брошка и няколко пръстена, после седна на един стол и с възхищение загледа необикновената картина. Представи си, че пред него стои Елена с царствен блясък на скъпоценностите си, с облак къдрава коса около нежното, красиво лице.

Дълго се колеба какво да прави. След като беше получил разрешително от турските власти да прави археологически разкопки, се бе задължил да предава на турското правителство всички находки, които намери в Хисарлъка. Но сега, когато държеше в ръцете си прекрасните съкровища, това му се струваше невероятно. Боеше се, че алчният султан не ще прояви пиетизъм към тези безценни шедьоври на праисторическото златарско изкуство, че дори може да пожелае да ги претопи. И затова една нощ ги откара тайно в Гърция и ги раздаде за съхранение на разни роднини и сватове на жена си. Новината за голямото откритие предизвика небивала сензация в цял свят. Спорът за Троя се разпали отново, ала този път името Шлиман се изговаряше с почит без нотка на снизходителна подигравка, с каквато досега се бяха отнасяли към него. Тежки укори по негов адрес отправи само турското правителство, което го окачестви публично като вулгарен контрабандист.

Златното лице на Агамемнон

Вождът на троянския поход, „царят на царете“ Агамемнон, бил син на Атрей, цар на Микена. Техният род бил прокълнат от боговете заради извършени престъпления.

Престъпление бе извършил бащата на Агамемнон — Атрей, отмъщавайки си по отвратителен начин на родния си брат Тиест за това, че уж бил прелъстил жена му. Един ден го поканил на разговор и го нагостил с печено месо. Веднага след пиршеството му казал, че месото, което е изял, било от телата на двамата му убити сина.

От жестокостта на чичото се спасил третият син на Тиест — Егист, Момчето се заклело да отмъсти на целия род на Атрей. Агамемнон не се досещал какво става в душата на братовчед му и заминавайки за Троя начело на обединените гръцки дружини, го оставил в Микена с жена си Клитемнестра.

От третата песен на „Одисея“ узнаваме какво станало през време на отсъствието му:

Докато бяхме при Троя и вършехме подвизи много,
той си седеше спокойно на конехранителний Аргос,
и прелъстяваше с думи съпругата на Агамемнон.
Първо наистина тя бе отблъсквала срамното дело —
таз Клитемнестра божествени, че бе в сърцето си честна.
Па и певецът при нея бил, що му Агамемнон бе заръчал
като заминавал за Троя, съпругата да му нагледва.
Ала когато съдбата на бози го в примка заплела,
в остров пустинен тогава завел е певеца Егист и
там го оставил; на птици пища и плячка да стане.

Тя пожелаала това, що желал, и в къщи завел я.
(Превод на Николай Вранчев, 1942 г.)

Невярната двойка, боейки се от последиците на своето вероломство, се готвела да убие Агамемнон веднага щом се завърне от Троя. По какъв начин осъществила своето намерение Омир ни разказва с думите на царя на Спарта Менелай в четвъртата песен на „Одисея“:

Вятърът тогаз боговете промениха и той си пристигна
в суша далечна; там някога Тиест живеел в дворците си,
а в това време живееше тамо Егист, син Тиестов;
с радост пристъпяше по земята на своите прадеди,
милваше той и целуваше тамо земята си родна,
сълзи горчиви проливаше, че я обичана видя пак.
Ала от своито сгледилище го забеляза съгледник,
него коварний Егист бе поставил там и два таланта
злато бе му обещал, та да варди там цяла година,
да не пропусне да мине Агамемнон за подвиг юначен.
Туй да обади, отиде в дома на пастиря народен.
Тутакси хитрост коварна тогава Егист му измисли;
двайсет мъже най-отбрани взе от народа в града си
и ги постави в засада; каза и пир там да приготвят.
После отиде самин при пастири народен с коне и
със колесници, та него покани с помисъл лоши.
И го заведе без царят да знае, че гибел го чака,
па на пира закла го, тъй както над ясла вол колят.
А и другарите що бяха с него загинаха всички,
па и мъжете Егистови, в къщи умряха те всички.
(Превод на Николай Вранчев, 1942 г.)

В трагедията на Есхил „Агамемнон“ главен извършител на убийството е Клитемнестра. Тя убива не само от страх, че ще бъде наказана за изневяратата, но по-скоро тласкана от демона на ненавистта и отмъщението. Все още тя не може да прости на Агамемнон, че тръгвайки за Троя, дал за пренасяне в жертва тяхната дъщеря Ифигения, за да бъде измолен от боговете благоприятен вятър, който да надуе платната. От трагедията узнаваме освен това, че заедно с Агамемнон в Микена загинала и неговата пленница Касандра, дъщеря на цар Приам. Тя била оракулката, която предрекла гибелта на Троя.

Ето монологът на Клитемнестра непосредствено след извършването на злодеянието:

Тук аз стоя где удара нанесох — закъсняло дело.
И как го аз премахнах ще разкажа, и нищо
не ще отричам. Широко дълго палто,
разкошно изтъкано като голяма мрежа на тялото му
хвърлям, и ни да бяга, ни удара ми да отблъсне
той не може. И удрям го два пъти... два пъти
извика — и безсилен стана. А като легна, ударих го
аз трети път — дар благодарствен за Зевса наши —

подземния, що в царството на мъртвите господствува...
Падна той и духа си през уста отворени
избълва в струя кръв и тази прясна кръв
тъй силно прясна, че чак поля ме като дъжд.

Осем години по-късно в Микена пристигнал синът на Агамемнон Орест и отмъстил за смъртта на баща си. Убил не само Егист, но и майка си. Дълго време майкоубиецът бил преследван от ериниите — трите ужасни сестри, олицетворение на остри и неотстъпни гризения на съвестта, докато най-сетне след дълги мъки получил прощение от атинския ареопаг и се възкачил на окървавения престол на Атридите.

За разлика от Троя руините на Микена не са били изравнени със земята. В Арголида — североизточния кран на Пелопонес, до ден-днешен може да се видят мрачните стени на Агамемноновата крепост, издигаща се на една стръмна стена. Те се състоят от огромни, идеално пасващи си блокове, несвързани с мазилка. Към крепостта води прочутата „Лъвска порта“, през която Агамемнон минал някога, връщайки се от Троя. На върха и се надигат два лъва, изсечени от монолитна скала, с откъртени от незапомнени времена глави. В развалините още се намира една стара подземна щерна и досега пълнена с вода от извора на Персей чрез теракотов тръбопровод.

Извън зидовете по скатове на околните хълмове се издигат седем монументални куполести гробници, наречени толоси. Всяка от тях е построена във формата на кошер. Това са монументални сгради, говорещи за могъществото на микенските владетели и за високото ниво на тогавашното строителство. Били ограбени още в древността.

Най-величествен паметник представлява така нареченият „Гроб на Агамемнон“, прославен от полския поет Словацки в неговата поема под същото заглавие. В мрачната гробница се влиза през порта, висока 5 метра, построена от каменни блокове, всеки от които тежи няколко десетки тона. Когато човек застане в средата на сградата, тя изглежда като огромен кошер, изграден от 33 каменни пръстена, постепенно стесняващи се нагоре и затворени на върха с един блок, имащ форма на полукръг. Симетрично разположените отвори говорят, че стените някога били украсени с розетки от бронз. От тази огромна зала, напояща римския Пантеон, води коридор към стая, изсечена в скалата, където по всяка вероятност почивали останките на убития цар.

Гръцките митове за трагичния род на Атридите, прославен от Омир и Есхил, както и суровата простота на руините, са направили Микена да бъде в древността цел на много гръцки и римски пътешественици. Според тях тези зидове не са могли да бъдат построени от обикновени хора и затова вярвали, че били резултат на свръхчовешките усилия на гиганти-циклопи.

Около 170 г. н.е. Микена била посетена от гръцкия писател и пътешественик Паузаний. Ето как описал впечатленията си той:

Части от зидовете са още запазени, запазена е и портата, на която има два лъва. В развалините на Микена се намира изворът на Персей и подземната сграда на Атрей; освен това там са и гробовете на онези, които Егист избил при пиршеството, като се върнали от Троя. Там е гробът на Агамемнон, на коларите на колесници Евримеден, Теледам и Пелопс. Казват също така, че Касандра била родила на Агамемнон близнаци и че и тези две малки деца Егист умъртвил

заедно с родителите им. Клитемнестра и Егист са погребани извън очертанията на зида, понеже не били смятани за достойни да почиват откъм вътрешната стена на зида, където лежали Агамемнон и хората, които загинали заедно с него.

Този текст изигра особена роля за археологическите търсения през XIX век. Разни археолози, основавайки се на тези сведения, започнаха частични разкопки в Микена, но ги прекратяваха, без да постигнат нещо.

Причина за техния неуспех беше своеобразният начин, по който тълкуваха писаното от Паузаний. Гръцкият пътешественик недвусмислено съобщаваше, че Агамемнон заедно с другарите си бил погребан вътре в стените, но всички мислеха, че пътешественикът не е имал предвид мощните стени на същинската крепост. Трябва да обясним, че Микена, както можеше да се разбере от разкопките, била заобиколена от още един значително по-слаб зид, обхващащ по-широко пространство, на който се намирали споменатите вече гробници-кошери. Всички археолози смятаха, че Паузаний видял и описал именно тези гробове.

Още две други обстоятелства станаха причина да се създаде това мнение. Дворът на истинската крепост обхващаше много малко пространство и затова беше трудно да се повярва, че там би могло да има гробища. Освен това пробиви, правени със сонди, доказаха, че основите на двора, засипани с огромна купчина развалини представляват твърда скала, която е негодна за погребване на мъртъвци.

След големите си успехи, постигнати на хълма Хисарлък, Шлиман не възнамеряваше да заспи на лаврите си. Търсейки нови археологически обекти, той си спомни, че Омир винаги, когато споменава Микена, използва такива епитети като „богата със злато“, „златна“ или „заможна“. Със самоувереност, която, както в случая с Троя на пръв поглед беше наивна, той заключаваше, че в Микена трябва да се крият много златни предмети.

При разсъжденията си той преди всичко отхвърли теорията на предшествениците си, смятайки я за напълно погрешна. Срещу техните аргументи намери удивително прост отговор, толкова прост, че трябва да се учудим как не са стигнали до него археолозите, които познавали добре разположението на Микенската крепост.

Като разсъждаваше върху писаното от Паузаний, Шлиман стигна до извода, че той е имал предвид циклопния зид на същинската крепост. Нали Паузаний изрично подчертава, че в него се намирала порта с лъвове, водеща към двора. А що се касае за външния зид, то в никой случай гръцкият пътешественик не е могъл да го види, понеже този зид бил разрушен при нахлуването на Аргивите през 468 г. пр.н.е., т.е. 638 години преди посещението му в Микена. Оттук — единственият извод, че Паузаний е описал гробовете в двора на крепостта, а не — както дотогава смятаха археолозите — големите гробници-кошери, построени по скатовете на околните хълмове.

Нима е мислимо неголям двор, който същевременно бил агора, т.е. място за публични събрания, да представлява гробища? Шлиман намери отговор на този въпрос пак у Паузаний. На друго място в своите спомени той пише:

Тук построили площад за събрания по такъв начин, че гробовете на героите се намирали в средата му.

Това доказваше, че у древните гърци съществувал обичаят изтъкнати хора да се погребват на публични площади.

За да пристъпи към археологическа работа, Шлиман трябваше да получи концесия от Гръцкото археологическо дружество в Атина. Но гърците помнеха шумната афера с троянските съкровища и не му се доверяваха. Преговорите се проточиха повече от две години и, изглежда, щяха да свършат безуспешно, ако Шлиман не беше обещал да се ограничи в разкопките си само с двора на крепостта. Управлението на дружеството най-сетне му даде концесия само затова, защото според неговото убеждение дворът не представлявал никаква археологическа стойност и там освен глинени отломъци и камъни нищо не можело да се намери. Но управлението поиска от него да предаде троянските находки с изключение на няколко по-дребни предмета, които можеше да запази у себе си, докато е жив. Освен това за всеки случай към него бе аташиран като постоянен контролър гръцкият археолог Стаматокис.

Шлиман пристигна в Микена заедно с жена си на 7 август 1876 година. Чак като дойде на мястото, той си даде сметка колко огромно бе начинанието му. Дворът лежеше под грамадна камара развалини, тежки най-малко няколко хиляди тона. Той нае от околните села 125 работника и енергично пристъпи към отстраняване на пречката. Работата започна на няколко метра от Лъвската порта. Едни работници разслабваха камъните с кирки, други ги товареха на колички и извозваха извън двора. Шлиман току вадеше от развалините различни находки: части от фризове, изписани вази, фигурки от теракота, каменни форми за отливане на метални украшения, синци и полублагородни камъни.

За четири месеца беше изкопан огромен ров. Когато се приближиха до същинското равнище на двора, Шлиман направи първото откритие, което го много окуражи. На скалистата основа, наредени в широк кръг, той намери големи каменни плочи, а в средата кръгъл олтар с издълбана плоскост и улейче, по което изтичала кръвта на жертвените животни. По всяка вероятност плочите бяха надгробни. На някои от тях още можеха да се видят незаличени барелефи, представляващи бойци на колесници и разни ловни сцени.

Шлиман беше почти сигурен в успеха см. Образите на плочите живо напомняха героите на Омировия епос.

Но най-силно впечатление му направи олтарът с улейчето. В древността съществувал обичаят на гробовете на умрелите герои да се колят жертвени животни, така че кръвта на убитото животно да изтече в гроба. И затова наличността на олтара на микенската агора доказваше, че търсените гробове трябва да са някъде наблизо.

Шлиман не чака много да се потвърди тезата му. Когато на едно място беше премахнат последният слой развалини, пред погледа му се показва четириъгълна шахта, издълбана в скалите и запълнена догоре с пръст. Шлиман веднага нареди на работниците да спрат работата. Тъй като той бе твърде едър човек, с отгребването на пръстта се залови жена му София. С малка лопатка и нож извънредно предпазливо тя започна да отгребва пръстта от шахтата, пресявайки всяко зрънце през пръстите си.

На дълбочина около пет метра тя намери първия предмет, предвещаващ голямо откритие — един златен пръстен с герб.

Това, което откриха на дъното на шахтата, надмина и най-смелите им очаквания. Там почиваха трима гръцки бойци с блестящи доспехи. Главите им

бяха покрити с посмъртни маски, изковани от златна ламарина. Те реалистично изобразяваха строгите лица на брадати мъже. Гърдите бяха покрити със златни брони, богато украсени с орнаменти. Отстрана лежеше голямо количество оръжие — кинжали, мечове и щитове.

След като бяха свалени маските, черепите на двата трупа тутакси се разсипаха на прах, но затова пък третият череп се бе запазил в напълно добро състояние. На него още личаха следи от кожата, а здравите зъби в отворената челюст говореха, че покойният е бил мъж на възраст около 35 години.

Шлиман се зарадва извънредно много, понеже бе сигурен, че е открил останките на Агамемнон и неговите най-близки другари по оръжие. Със сълзи на очи клекна на земята и тържествено целуна маската. След това изпрати до гръцкия крал телеграма със следното съдържание:

Видях Агамемнон в лицето!

В резултат на по-нататъшните търсения бяха открити общо пет гроба. В тях лежаха деветима мъже, осем жени и две малки деца. Всички мъже имаха златни маски и ризници, освен това край тях бе сложено голямо количество оръжие, златни и сребърни чаши и много други предмети за ежедневна употреба. Повечето жени имаха златни диадеми във формата на лента, опасваща главата, украсена със спирални орнаменти и розетки. Край останките им бяха поставени златни и сребърни тоалетни кутии, пълни с накити. Телата бяха покрити със стотици тенекийки от злато, на които бяха гравирани пчели, риби, рози и спирали. Тези тенекийки някога са украсявали дрехите им, от които, разбира се, не бе останало и следа.

Намерените предмети са доказателство за високата култура на вече зрялата микенска цивилизация. Особено внимание заслужава оръжието. Мечовете, кинжалите и щитовете от бронз бяха украсени със златни и сребърни инкрустации, изобразяващи най-различни фигурни сцени. На един от кинжалите имаше гравиран лъв, преследван от група ловци; те носят големи щитове, закриващи целите им фигури. На друг, произхождащ от Египет, незнайният гравьор бе издълбал Нил с котки, промъкващи се през папирусова горичка, над която летят диви патици. Върху острието на един бронзов меч се носи в галоп стадо коне, предадено с удивително чувство за форма и динамика.

Освен чашите, гривните, карфиците за залавяне на дрехи и диадемите Шлиман намери още много пръстени с ясписи, аметисти, ахати и други цветни камъни. Благодарение на тези находки днес знаем как са се обличали жените в някогашна Гърция. Върху полублагородните камъни на пръстените имаше изобразени жени с фризиран коси, с голи бюстове и поли във формата на кринолини. Издълбаните образи бяха така дребни, че не можеха да се различат без увеличително стъкло, но въпреки това някогашните миниатюристи ги бяха изработили с идеална точност, която днес буди искрено възхищение.

Редица съвпадения, които мъчно могат да бъдат определени изключително като дело на случая, затвърдиха у Шлиман убеждението, че намерените останки са на Агамемнон и близките му. За това говореше преди всичко фактът, че в микенския двор имаше пет гроба — точно толкова, за колкото говори и Паузаний.

Но най-убедителен аргумент представляваше гробът на децата на Касандра. Както знаем от цитирания текст на Паузаний, жертва на клането

станали и близнаците, които тя родила на Агамемнон. И ето по съвпадение в единия от гробовете Шлиман откри две малки деца, покрити със златна ламарина.

Нещо повече — идентичната форма на гробовете, близкото им разположение, а също така еднаквият стил на украшенията и оръжието убедиха Шлиман, че някога в Микена било извършено масово погребение едновременно на деветнайсет жертви на кръвожадността на Егист и Клитемнестра.

Необикновеният успех на Шлиман, който за втори път, ръководейки се само от интуицията си, направи необикновено откритие, предизвика огромно раздвижване в цял свят. Първоначално никой не се осмели да оспори неговата теза, толкова повече че тези съкровища на пръв поглед говореха наистина за удивително сходство със света, описан от Омир.

Какво беше това сходство? Учените се учудваха например от факта, че бойците у Омир носят дълги щитове, докато според историческите данни гърците си служили изключително с къси щитове. А на рисунките по кинжалите и по камъните на пръстените в Микена ловците и бойците бяха изобразени въоръжени именно с такива големи щитове. Това доказваше, че находките произхождат от епохата, в която бяха живеели Агамемнон, Одисей и Менелай.

Оживена дискусия предизвика и една голяма чаша, намерена в микенските гробове. Тя имаше краче и дръжки от двете страни, а на тях два големи гълъба с човки една срещу друга. От подобна чаша според Омир пиели вино Нестор и Менелай.

Но най-поразителна беше третата аналогия. В десетата песен на „Илиада“ Омир споменава някакъв особен шлем, украсен със зъби на глиган, несрещани никога в историческа Гърция. И затова можете да си представите радостта на Шлиман, когато в един от гробовете намери 60 свободно лежащи зъба на глигана, от едната страна загладени с пили, което говореше, че някога може би са украсявали шлемовете на някои от погребаните бойци.

През 1876 и 1884 година Шлиман прави археологически разкопки в Тиринт. Това бе друга гръцка крепост, намираща се югоизточно от Микена, недалеч от град Аргос. Древните смятали нейните мощни стени, построени от неизгладени скали, за едно от чудесата на света, а Паузаний ги поставял на равна нога с пирамидите в Египет.

Наистина там Шлиман не намери никакви съкровища, но след като отстрани стотици тонове пръст, откри изумително замислени защитни съоръжения, състоящи се от насипи, клопки и тайнствени коридори, скрити между дебелите стени. Едно от най-ценните открития, направени в Тиринт, бяха стените на дворец, подобен на двореца на Одисей. Главната му част представляваше така наречения мегарон, т.е. колонна зала, където около едно открито огнище се събирали знатните гръцки мъже. Мегаронът в Тиринт беше с четири колони, а стените му бяха украсени с цветни картини, изобразяващи ловни и военни сцени. Дневната светлина е прониквала само през вратата, а димът от огнището излизал през един отвор в тавана. Затова в мегарона вечно царувал полумрак, което ни обяснява защо Омир го нарича „сенчест“. Намерените в развалините вази и фигурки от теракота говорят, че Тиринт трябва да отнесем към същата културна общност, към която принадлежали Микена и другите селища в Пелопонес.

Благодарение на приказните открития в Троя и в самата Гърция Шлиман стана прочут човек. Но най-голяма чест му бе оказана през 1877 г., когато

тридесет научни дружества го поканиха в Англия. Той обиколи много градове, изнасяйки лекции, възторжено посрещан от публиката, обсипван с отличия под формата на дипломи и паметни медали. В това триумфално пътуване го съпровождаше София, която събуждаше огромен интерес със своята класическа красота, достойно държание и солидни познания върху археологическите открития на своя мъж.

Оттогава минаха тринайсет години. През 1890 г., след едно от многобройните си пребивавания в Англия, Шлиман се връщаше в Атина, където си бе построил къща и се бе установил за постоянно със семейството си. По пътя се разболя от остро възпаление на ухото, но въпреки съветите на лекарите не прекрати пътуването си, понеже държеше да стигне у дома си за коледните празници.

На Бъдни вечер загуби съзнание и падна на един площад в Неапол. Състрадателни минавачи занесоха непознатия им човек в най-близката болница. Но тъй като Шлиман, както си му е било обичай, беше облечен много бедно, управата на болницата отказа да го приеме, понеже го сметна за сиромас, който не ще бъде в състояние да заплати разходите по лечението си.

Пренесоха го в близкия полицейски участък. Там в джоба му намериха адреса на местния лекар, при когото се бе лекувал. Извикан, този лекар нареди веднага да се ангажира файтон, за да бъде откаран в хотела падналият в безсъзнание болен. В този хотел случайно пребиваваше Хенрик Сенкевич. В едно от писмата си от Италия той съобщава, че бил свидетел как бил изнесен загубилият съзнание Шлиман. Полицаят проявил загриженост кой ще покрие разходите по превоза, на което лекарят отговорил: „Та той е много богат човек!“ — и за доказателство извадил от джоба му шепа златни монети.

Шлиман почина същия ден от мозъчно възпаление, далеч от жена си, дъщеря си Андромаха и сина си Агамемнон, далеч от своите любими находки. При такива обстоятелства свърши живота си бившето момче за поръчки, богат търговец и най-сетне един от най-големите археолози в света.

В лабиринта на минотавъра

През 1882 г. в Атина се появи тридесет и две годишният англичанин Артър Евънс. Той беше запален колекционер на старинни предмети, археолог и нумизматик. Цели дни прекарваше в магазините с антични стоки, където се ровеше из вехтории, разглеждаше пръстени и монети и когато му попаднеше нещо по вкуса, купуваше го, без много да се пазари.

Младият чужденец беше много късоглед и поради това никога не се разделяше със своя дебел, чепат бастун.

Този недостатък беше причина всички да го смятат за типичен книжен плъх, който не вижда света извън науката. Никой не допускаше, че този слаботелесен учен си е вече спечелил в Англия репутацията на смел до дързост човек, на човек, който държи в напрежение читателите на вестниците с авантюристичните си постъпки, а отгоре на това проповядва радикални, предизвикващи възмущение политически възгледи.

Това беше толкова по-странно, като се има предвид, че Артър Евънс произхождаше от заможно, уважавано семейство на учени и професори, от поколения свързани с Оксфордския университет и с работата на Кралското

научно дружество в Лондон. Баща му беше известен геолог и колекционер на исторически паметници, занимаваше се странично с антропология и археология.

Следователно можеше да се каже, че младостта на Артър е била постлана с рози. Още в детството си той обикнал науката и се вслушвал в горещите спорове, които водели в къщи събиращите се там колеги на баща му. Умът му беше много възприемчив, той бързо свърши университет и получи уважавания пост преподавател по история в Оксфорд.

Изглеждаше, че младият Артър ще тръгне по пътя на дядо си и баща си и подобно на тях ще стане солиден университетски професор. Но неговата натура беше буйна, той бе твърдоглав и жаден за романтични приключения. Скоро с държанието си спечели омразата на университетските власти, понеже критикуваше техния гнил консерватизъм и проповядваше възгледи, които според тях не бяха съвместими с достойнството на един преподавател в такова прославлено научно заведение като Оксфорд.

На всичко отгоре свободното си време и ваканциите прекарваше, най-мекото казано, по неподходящ за професор начин. Мяташе на гърба си раница и започваше да скита пеш или на кон из Англия или Европа, ношувайки по кръчмите, в селски колиби или хамбари. Така постепенно той обиколи Румъния, Норвегия, Швеция, Финландия и дори мразовитите тундри на Лапландия.

През 1875 г. за първи път се озова на Балканите и веднага ги обикна. Всичко там грабна неговото младо, пълно с ентусиазъм сърце: пейзажите на Далмация, островите, полуостровите и заливите на модрия Адриатик, богатата история, римските, византийските, венецианските и мюсюлманските развалини и особено смелите сърби и хървати, героично борещи се за своята свобода.

По времето, когато Артър Евънс беше на Балканите, в Босна и Херцеговина избухна въстание против турците, които още от 1526 г. държаха тези страни под жестоко робство. Евънс веднага стана страстен привърженик на въстаниците. По цели дни прекарваше в техния лагер, вземаше участие в партизански походи и дори веднъж, преоблечен, се прехвърли в райони, заети от турски войски, за да установи връзка с тамошното славянско население.

За бурните събития на Балканите пишеше кореспонденции в английския печат. Възхваляваше героизма на въстаниците, гневно нападнаше правителството на Великобритания и пасивното му, опортюнистично становище по въпроса за освобождението на южните славяни.

Дейността му не се харесваше на местния английски консул. За да противодействува на пропагандата на Евънс, той обнародва в Англия правителствена декларация, в която отричаше, че турците вършели жестокости спрямо славянското население.

Възмутен от това, стремящ се да събере неоспорими доказателства за кървавия турски терор, Евънс се хвърли в ледената река, придошла от дъждовете и топящия се сняг, и с плуване стигна до главния лагер на въстаниците. Скоро английският печат и главно либералният вестник „Манчестър Гардиън“ публикува вълнуващи разкази за изгорени села, масови кланета, конфискации на имоти и за неволята на изгонените от родните им селища. Английският консул беше компрометиран.

Веднъж Евънс попадна в ръцете на турците и само паспортът му на английски гражданин го спаси от бесилото. Но беше принуден да напусне Балканите и да се върне в Англия, където будеше сензация с дрехите си на балкански въстаник, с обгорялото си кафяво лице и с пламенната пропаганда в

полза на южните славяни. За да въздействува на съвестта на англичаните, издаде повечето от статиите си в отделна книжка, а освен това събираше пари и облекло за нещастното население, чийто съдба го бе така дълбоко трогнала.

Той преживя болезнено факта, че поради играта на великите сили Босна и Херцеговина не получиха свобода, а се намериха под господството на Австрия.

Евънс се ожени и се установи за постоянно в Дубровник, където си купи къща. Занимаваше се с история, археология и политика, разкопаваше стари могили, събираше гръцки и римски монети, пишеше трудове върху венецианските исторически паметници в Далмация. Беше обичан от всички и се радваше на голяма популярност сред жителите на града.

Изглеждаше, че животът му вече щеше да тече спокойно. Но в 1878 г. избухна въстание против Австрия. Без много да му мисли, Евънс заряза научната си работа и предложи на въстаниците своята помощ. Дълго прекара в техния лагер, откъдето пак изпращаше кореспонденции в Англия, но сега описваше героизма на въстаниците и пораженията на австрийските войски. Къщата му стана място на тайни събрания и убежище за преследвани от полицията патриоти. Но скоро австрийското разузнаване надуши какво става в дома му. На Евънс бе връчена заповед незабавно да напусне пределите на Австрия.

В английските университетски кръгове той продължаваше да минава за безотговорен, несериозен човек, способен на всякакви лудории. И затова, когато кандидатствуваше за длъжността директор на един от по-малките лондонски музеи, срещна остри възражения. Войнствената му натура заговори отново. В поредица статии той изобличи скандалната немарливост в този музей и резултатът бе, че въпреки възраженията, го назначиха за директор. Такъв остана до края на живота си и коренно реорганизира подчинената му институция.

Ала всички свободни мигове посвещаваше на пътешествия. При едно от тях, както споменахме в началото на тази глава, през 1882 г., той се озова в Атина. Като се ровеше из магазините с антични предмети, вниманието му бе привлечено от някои не много ефектни, но доста особени предмети, които антикварите едва ли не пренебрегваха. Това бяха плоски кръгчета от пъстри камъни с пробита на крайчеца дупка — нещо като медалчета или амулети на връвчица или верижка. На всяко от тези каменни медальончета се виждаха издълбани тайнствени букви, неприличащи нито на египетски йероглифи, нито на клинописа на асирийците. Запитвани от Евънс, търговците твърдяха, че ги получавали от Крит, където селяните ги събирали по прясно изораната земя.

Евънс не се съмняваше, че тези амулети бяха много стари, че произхождат още от онзи период на критската история, когато там процъфтявала буйна, непозната култура и е била в употреба неразшифрована досега писменост. За тази култура освен митовите и легендите по него време не се знаеше нищо. Попадналите в ръцете на Евънс кръгчета станаха за него дияра, която трябваше да го доведе до необикновени археологически открития. И той купуваше тези медалчета навсякъде, където ги намереше, размишляваше върху чудатите им знаци и реши да се отправи за остров Крит, за да направи лични издирвания.

Като пристигна в Атина, не отмина, разбира се, дома на великия откривател на Троя и Микена Хайнрих Шлиман. Носеше препоръчително писмо от баща си и веднага след пристигането си отиде да посети Шлиман. От първия

миг на запознаването си двамата, въпреки голямата разлика във възрастта, си допаднаха. Цели дни и дори нощи прекарваха заедно в оживени спорове. Шлиман живееше под обаянието на златните съкровища в Троя и Микена, а англичанинът с търпеливо упорство се взираше в микенските пръстени, като грижливо изучаваше гравиранията на камъните им женски фигури.

Любопитство будеха у него преди всичко дрехите на тези кокетки, техните бухнали, кринолинови или силно вталени поли. Вглеждайки се в облеклото на тези непознати придворни дами, удивително наподобяващи роклите в стил рококо от времето на Людовик XV, той почувствува, че влиза в съприкосновение с културата на остров Крит. От подобни дрехи се бе възхищавал по-рано, когато бе разглеждал парчета от глинени съдове, произхождащи от Крит и изложени за продажба в дюкянчетата на атинските антиквари.

Евънс засега трябваше да се върне в Англия, но наблюденията му, говорещи за някаква загадъчна връзка между микенската и критската културна, направиха силно впечатление на Шлиман, който след като бе приключил работата си в Микена, се стремеше да намери нов обект за търсене.

Впрочем тайната на Крит не му даваше мира вече от няколко години. Не само легендите и митовете за Тезей и Дедал, в които той предполагаше, че има зърно историческа истина, но и съчиненията на такива древни историци като Херодот и Тукидид говореха за голямата културна и политическа роля, която този остров изиграл в праисторическо време в басейна на Егейско море.

Всички още от детството си знаем тези красиви легенди, но не ще бъде излишно да ги припомним накратко тук.

Столицата на критския цар Минос била Кносос. Минос бил могъщ владетел, но в личния си живот му се случило нещо срамно. Жена му Пазифая родила Минотавър — ужасно чудовище получовек-полубик. За да скрие от очите на хората този позор в своя живот, Минос възложил на архитекта Дедал да построи за Минотавъра дворец във формата на лабиринт с криволичещи стаи и коридори.

Един ден синът на Минос Андрогей, едър и ловък във всички видове спорт младеж, отишъл в Атина с намерение да се бори за лаврите в лекоатлетическите игри в Гърция. Тъй като във всички състезания недостижимо превъзхождал атиняните, царят на Атина Егей, подтикнат от завистта, заповядал да го умъртвят по издайнически начин. За да отмъсти за сина си, Минос потеглил към Гърция с голяма военна флота, превзел Атина и принудил Егей да плаща годишна дан, изразяваща се в изпращане на седем девойки и седем младежа, предназначени за кървавия Минотавър.

Ужасния данък атиняните плащали две години поред. Третата към подбраните за жертва младежи доброволно се присъединил Тезей, синът на Егей, за да победи Минотавъра и по този начин да сложи край на мъките на своите сънародници.

Преди да тръгне в това опасно пътуване, той се уговорил с баща си, че когато се връща, ако баща му види на хоризонта черни платна, значи, че синът му е загинал, а ако види бели — това ще известява радостната новина, че е постигнал победа.

В Крит на Тезей му провървяло, понеже в него се влюбила Ариадна — дъщерята на Минос. Тайно от баща си тя му дала меч и кълбо конци, като му поръчала да завърже конеца на входа на лабиринта, а като влиза навътре да

развива кълбото. Тезей убил Минотавъра и благодарение на конците на Ариадна успял заедно с другарите си да намери обратния път през лабиринта.

Корабът на Тезей напуснал тайно Крит и отплавал за Атина. Но поради голямата си радост от постигнатата победа Тезей забравил да вдигне бели платна. Цар Егей седял на висока скала и с нетърпение чакал връщането на сина си. Като забелязал приближаващия кораб с черни платна, не могъл да преживее предполагаемата загуба и се хвърлил в морето, което по-късно в негова памет било наречено Егейско море.

Междувременно Дедал, който бил родом от Атина, се затъжил за родината си и настойчиво молел Минос да го освободи от служба. Но владетелят на Крит не искал да се лиши от Дедал — талантлив строител, художник и изобретател, с когото не можел да се сравни нито един от съвременниците му. Именно той построил пристанището, лабиринта и прекрасния царски дворец, изобретил свредела, кросното, водопроводите и зидарската терезия, много нужна в строителството.

След като не получил съгласието на царя, Дедал решил тайно да напусне Крит. За тази цел изработил за себе си и за сина си Икар крила от птичи пера, слепени с восък. Преди да отлетят, заръчал на Икар да не се издига много високо в небесата, понеже горещите лъчи на слънцето могат да стопят восъка. Когато двамата подобно на орли се извисили в лазурния безкрай, Икар забравил предупреждението на баща си. Тласкан от радостен възторг, че лети като свободна птица, се издигал все по-нагоре към златния диск на слънцето, докато по едно време восъкът в крилата се стопил и той полетял като камък към морските бездни.

Безутешен от скръб, Дедал долетял в Сицилия и поискал закрила от тамошния цар, който му оказал гостоприемство. Но Минос не се признал за загубил. Доплавал до Сицилия със своята военна флота и настоял да му бъде предаден беглецът. Царят на Сицилия се престорил, че се радва на неговото пристигане и както подобава на гостоприемен домакин, наредил да му приготвят баня. В момента, когато Минос се канел да се къпе, трите царски дъщери го блъснали изненадващо в басейна с вряла вода и по този начин спасили Дедал от тиранското робство.

Атиняните не смятали разказа на Тезей за легенда. Вярвали, че бил историческа личност. Гробницата му била обект на всеобща почит и се намирала в самия център на Атина. Годишнината от победоносното връщане на Тезей от Крит била тържествено чествувана в деня на празника на ософориите. За спомен от спасяването на атинските заложници от Тезей девойките и младежите, накичени със зеленина и цветя, крачели в радостно шествие по улиците на града.

Шлиман стигна до извода, че легендата за Тезей доказва хегемонията, която някога Крит, благодарение на могъщата си военна флота, имал над целия басейн на Егейско море. Ако този извод е правилен — разсъждаваше Шлиман, — то някога наистина трябва да е царувал някакъв могъщ цар Минос, който завладял Атина, или пък, както твърди Омир, царете на Крит от тогавашната династия се наричали миноси, така както владетелите на Египет се наричали фараони. В XIX песен на „Одисея“, представяйки се за внук на Минос, Одисей казва:

Сред винобагро море се намира там нейде земя Крит,

хубава, тучна, отвред вода я облива, живеят
в нея безброен брой люде, в деветдесет са те града...
а между тях е и Кносос, голям град, где цар бе Минос,
кой на Зевса великий през девет години другар бе.
(Превод на Николай Вранчев)

По-точни сведения могат да се намерят у Тукидит. В първата книга на произведението му „Пелопонеската война“ четем следното:

Защото, както чуваме, пръв имаше флота Минос. Той господствуваше над преобладаващата част от морето, наречено днес Хеленско, упражняваше власт и над Цикладските острови; по-голямата част от тях пръв колонизира, като изпревари Карите и своите синове определи за господари. Разбира се, според възможностите си изстребваше и пиратите по море, за да идват по-сигурно при него всички придобивки.

Шлиман реши да обясни тайната на критската култура. През 1886 г. потегли за Крит, за да я опознае по-отблизо. В една планинска котловина, отстояща на няколко километра от град Хераклион, се издига хълм, наречен Кефала, където според преданията някога бил разположен град Кносос. Около девет години преди Шлиман да пристигне в Крит, прокопал пробен изкоп тамошният испански консул и разбрал, че там се крие огромна сграда, намираща се на голяма дълбочина.

За да се извършват системни разкопки, трябваше най-напред да се купи хълмът от неговия собственик. Но хитрият критянин поиска заедно с хълма да бъде купено цялото му стопанство с постройките, лозята и маслинените градини на сумата сто хиляди франка. Това беше толкова висока цена, че Шлиман не се съгласи и се върна разгневен в Атина.

Критският селянин, като видя, че е прекалил с исканията си, изпрати телеграма до Атина, в която съобщаваше, че намалява цената на четиридесет хиляди франка, но при условие, че Шлиман ще изплати тази сума веднага по неговата сметка в една атинска банка.

Ала ненапразно Шлиман в продължение на дълги години беше търговец: в припряността на селянина той надуши някаква хитрост. Затова замина за Крит и за неописуемо свое възмущение разбра, че в действителност на хълма има с 1612 маслинови дървета по-малко от броя, посочен от собственика.

Ядосан от това мошеничество, Шлиман махна с ръка на всичко и се отказа от покупката. Шлиман-търговецът този път възтържествува над Шлиман-археолога. Поради маслиновите дървета, които нямаха за него особена стойност, се отказа от третото, може би най-голямо откритие в живота си.

Четири години след смъртта на Шлиман за Крит замина Артър Евънс. Островът от пръв поглед го очарова. Накъдето погледнеше, виждаше историята на острова в цялото ѝ великолепие. Гърци, римляни, франки, венецианци и турци бяха оставили едни след други отпечатък от своето господство. В Хераклион той се възхищаваше от Лъва на Свети Марко, изваян на старата венецианска цитадела. Над скупчените къщички стърчаха заоблените куполи на джамиите и стреловидните камбанарии на католическите църкви. Харесваше му и пейзажът на острова, разкъсаните варовити хълмове, сенчестите долища, зелените котловини, облени от слънчевите лъчи, сребристите плажове и морето

с ултрамаринов цвят.

Но първите му опити да започне разкопки удариха на камък. Турция, която бе окупираа острова, не бе забравила симпатиите на Евънс към балканските въстаници. Правени му бяха всевъзможни трудности. Затова той замина за Англия и се върна чак след пет години, когато Крит бе присъединен към Гърция. И тогава с парите, които бе получил от баща си, купи хълма Кефала, построи си къща и започна системни разкопки.

Още първите копки го убедиха, че е открил някаква непозната цивилизация, много по-стара от Микена. На площ два и половина хектара под земята се простираше огромен площад, или по-скоро цял комплекс от постройки с такава архитектура, каквато е могла да възникне само в една замощна и богата държава с многовековни традиции.

Съразмерно с напредването на работите изпод земята излизаха амфилади от неизброими стаи и салони, коридори, тайнствени проходи, портици, стълби и дворчета, така преплетени, че наистина напомняха лабиринт.

„Вече не може да има никакво съмнение — писа Евънс, — че огромната постройка, която наричаме Дворец на Минос, е идентична с митичния лабиринт. Хоризонталният план с дългите зали и слепи коридори, с объркани проходи и сложна система от малки стаички наистина има всички характерни черти на неразгадаем хаос.“

След като мина един месец, Евънс направи откритие, което има широк отзвук в целия свят. На една от стените се бе запазила картина с удивително свежи цветове. Това беше за първи път видян в естествен ръст от съвременен човек представител на онзи загадъчен народ, който в далечното минало стигнал високо ниво на културно развитие. На пьстрата фреска беше изобразен младеж, държащ с две ръце голяма ваза с конусообразна форма, наречена ритон. Младежът беше снажен, изгорял до кафяво, с пояс на ханшовете. Благородният профил, пълните устни и черните бадемови очи говореха за до известна степен женствена красота, за упадъчна изтънченост.

Образът на критянина предизвика раздвижване, особено сред египтолозите. Изясни се загадката кои бяха мъжете от тайнствения народ, наричан от египтяните кефтию, чиито образи често се срещаха по стените на египетските гробници. Познаваха се по пояса със синкавозлатист цвят и по характерните ритони, с които носеха на фараоните дарове и данъци.

В йероглифните надписи по гробовете тези странно облечени мъже са наричани пратеници на „хората от острова“ или на „народа от голямото зелено море“. Откритието на Евънс потвърди това, което се предполагаше отдавна — че под името кефтию се крият жителите на Крит. През разни периоди фараоните или водили войни с критяните, или се намирали в оживени търговски отношения с тях. Например в историята се споменава, че по поръчка на фараоните критските кораби превозвали от Ливан за Египет кедрово дърво.

Евънс посвети на разкопаването на двореца на Минос повече от тридесет години от своя живот и цялото имуществво, което бе наследил от баща си. Чак след няколкогодишни разкопки, за които бе нужен огромен труд, и след старателно реконструиране величието и разкошът на двореца станаха достъпни за човека. Привидният хаос постепенно се превръщаше в разумен архитектурен ред, доказващ голямото майсторство на критските строители.

Около големия павиран двор имаше комплекс от сгради с най-различно предназначение. Помещения за представителни приеми, отделни стаи за царя и

царицата, за придворните господа и дами, за слугите и робите и широки стопански постройките, където са се помещавали работилниците на царските занаятчии. Дворецът се състоеше от няколко етажа, свързани помежду си с монументално стълбище, носено от колони в особена форма, които за разлика от гръцките се стесняваха надолу.

В подземията на двореца Евънс намери големи складове, съдържащи високи по три метра амфори от печена глина, в които били съхранявани хранителни продукти, предимно вино и маслиново масло, главните артикули, произвеждани на острова. Изчислено беше, че във всички намерени амфори може да се поберат около 35 хиляди литра вино и масло. Това говореше за необикновеното изобилие в царския двор. В подовата настилка на склада бяха открити зазидани скривалища. Предназначението им дълго не можа да бъде обяснено, докато в тях не бяха намерени микроскопични следи от злато. Тогава стана ясно, че цар Минос е държал там съкровищата си, завоювани във войни или получени от търговия.

Интересно помещение в двореца представлява тронната зала, много добре запазена. Опрян о една от стените, там още стои царският трон, изработен от калцит. Той напомня стол от готическия период. Това е най-старият трон в света, запазен изцяло до наше време. Отлично полираният калцит прилича по-скоро на карарски бял мрамор.

На стената, от двете страни на трона, се виждат два стилизирани грифа, т.е. крилати лъвове с глави на птици, нарисувани в ръждив тон на бледосин фон. По протежението на двете насрещни стени са поставени каменни пейки, предназначени за дворцовите първенци.

Но най-интересното е изключителният комфорт на двореца. Всички етажи са снабдени с водопровод и канализация и будят удивление у днешните специалисти. Обитателите на двореца са имали на разположение бани, басейни за миене на крака и клозети, изплаквани с вода. Във всички стаи прониквали чист въздух и слънчева светлина през вратата или през отвори в таваните, а също през специално за тази цел направени светлинници.

В сравнение с постройките в Микена и Тиринт дворецът в Кносос изглежда така, както версайският дворец, сравнен със замъците на средновековните барони. Критските царе не са се страхували от нахлувания и затова не ставало нужда да обграждат градовете си с отбранителни стени. Сигурността на Крит зависела не само от разположението на острова, отдалечен от континента, но се дължала преди всичко на това, че той притежавал най-могъщата, ако ли не единствената, по него време военна флота, защитаваща бреговете по-ефикасно от каквато и да било крепост.

Дворецът в Кносос със своята лека, открита и разклонена архитектура напомня дворците от периода на Ренесанса.

Пред очите на мореплавателите, които посещавали критските пристанища, се появявала възхитителна гледка. На фона на слънчевото южно небе изплавал ансамбъл от блестящи с белотата си постройките, тераси, стълбища, колони, портици. Това трябва да е било наистина прекрасна и същевременно вълнуваща гледка, затова никак не е чудно, че мореплавателите разпространявали небивали работи за него.

От първите разкопки мъчно можеше да се разбере от какъв етнически произход е бил този народ на артисти, строители и морски търговци, народ, който с буйната си, цветуща култура упражнил огромно влияние върху

културата на другите народи, живеещи на заобикалящите го земи и острови на Средиземно море. Евънс намери в развалините на двореца стотици глинени плочи, покрити със загадъчното писмо, което той бе вече срещал в Атина. Разбира се, тези плочи положително биха обяснили тайнствения произход на критяните. Но въпреки усилията на мнозина учени в продължение на повече от половин век досега все още никой не е успял да ги разшифрова.

За опознаването на живота и обичаите на някогашните обитатели на Крит помогна обстоятелството, че стените на дворцовите стаи, портиците и коридорите бяха украсени с многобройни картини, отразяващи различни сцени от живота на този народ. Критските художници са създали в тези фрески един цял радостен свят от цветове, с които възпяват красотата на живота с тънкия усет на опитни в професията си майстори на изкуството. За щастие тези фрески не са напълно унищожени и до ден-дневен будят възхищение със своя сочен, богат колорит, в който преобладават сините, зелените и пурпурните нюанси.

Наистина фигурните композиции тук са леко стилизирани, понеже са служели главно за декоративни цели, но в тези чисти, пълни с очарование линии художниците рядко са се отдалечавали от принципите на здравия реализъм.

Като гледаме днес тези незаличени още картини, сякаш влизаме в друг свят, в свят, където пред очите ни с вълшебна бързина се показва животът на критяните. Но това е само животът в двореца, изпълнен с условности — живот на изтънчени хора, предали се на житейски удоволствия и радости. Какъв контраст съществува между тези картини и фреските в Микена, главните мотиви на които са предимно войната и ловът. Картините в Кносос говорят преди всичко, че в двора на цар Минос имало нечуван разкош и лукс, атмосфера на култура, обдъхана от квиетизъм* и упадъчност. Такъв двор би могъл да съществува само при строй, който осигурява експлоатация на народните маси и робовладичество.

[* Пасивно отношение към окръжаващата действителност.]

Ето девойки и младежи, потънали до колена в лилави ливади, борци и боксьори, подскачащи танцьорки и цели шествия от жреци, принасящи жертва на олтар. На една от картините виждаме четирима роби с лектика*, в която седи нагиздена дама от двора. По стените на египетските гробници са нарисувани неподвижни, конвенционални фигури, облечени с колосани ленени дрехи, а тук — в Кносос — всички образи са раздвижени и живи, т.е. човешки, близки нам, разбираеми за нас.

[* Покрита носилка.]

Наред с фигурните сцени по стените на Кносос виждаме изобилни мотиви от критската природа. Ето ливади, пълни с лилии, минзухари и теменуги, яребици, скрити сред камъни, глигани, преследващи заек, котки, дебнещи петли, разярени бикове и разцъфтяващи маслинови клончета. Проява на близкото общуване с морето са често срещашите се по фрески стилизирани октоподи, риби, морски звезди и миди. Както се вижда от тези картини, критяните се отличавали с голяма отзивчивост към красотата на природата, което ги отличава основно от съвременните им народи на Месопотамия, Египет и дори Гърция.

Една от най-красивите картини е фреска, изобразяваща млад критски цар. На цинобъров фон виждаме млад мъж, обгорял от слънцето, крачещ през ливада, обраснала с лилии. Сложил си е ръката на сърцето, през всичкото време е леко наведен назад. Широките мускулести плещи и неестествено тънката

талия придават на тялото му очарователна грация и същевременно лъчезарна сила на млад бог. Облеклото му се състои само от бяло-син пояс; главата му е украсена с красива синя корона от паунови пера, изпод която на рамената му падат къдрави кичури коса. Профилът на лицето му напомня по скоро профил на девойка, което говори, че този изтънчен младеж е израсъл в парниковите условия на двореца — далеч от шума на битките, които така са обичали суровите бойци на Микена.

Но най-пълна представа за живота в двореца в Кносос ни дават три фрески, изобразяващи критски дами. Групи докарани жени седят на пейки и следят някакви игри; за това говори екипираната тълпа зрители зад гърбовете им. Жените имат майсторски направени фризури и дълбоко деколтирани рокли, обшити със сини, червени, черни и бели волани. Главите, раменете и шиите им са украсени с много накити от сребро и злато.

Изненадва острото чувство за хумор, с което критският художник е нарисувал тези жени. Съдейки по ръцете и по наведените глави, те си разказват дискретни и малко неприлични дворцови клюкички и така са погълнати от разговора си, че съвсем не обръщат внимание на това, което става на арената. В тези фрески може би за първи път в историята на живописата съществува съзнателно изразена тенденция към карикатура.

Предмет на още неразрешени спорове е така наречената „Фреска на тореадорите“. На нея виждаме разбеснял се атакуващ бик в момента, когато над гърба му младеж прави салтомортале. Отзад стои с протегнати ръце акробатка, за да го задържи, докато нейната другарка хваща бика за рогата с намерение да направи също такава главоломна акробация. Това сигурно е било национален спорт, понеже подобни сцени се срещат често на керамични съдове и по печати, изработени на различни места в Крит.

Тази сцена извънредно много заинтересува Евънс. Нямаше съмнение, че подобна еквилибристика изисква светкавична ориентация и свръхчовешка сръчност и смелост. Но дали все пак се побираше в границите на физическите възможности на човека? Запитани за това, особено испанските тореадори и американските каубои, отговориха отрицателно. Скоростта на атакуващия бик според тях е така страхотно голяма, че няма човек, който да съумее в миг да го хване за рогата, да се издигне на ръце, да се превърти и застане изправен зад задницата му.

И все пак тази сцена не е могла да бъде само фантазия на критските художници. На друго място те изобразяват нещастията, които несъмнено често са ставали при подобни случаи. На една ваза виждаме бик, промушващ с рога брадат мъж, който е закъснял с частица от секундата, а на един печат — как разбеснялото животно гази и бодне с рога младеж, съборен на земята. Така че загадката на тази необикновена акробатика до ден-днешен остава необяснена.

В двореца на Минос тук-там (между другото в тронната зала) се среща нарисувана брадва с двойно острие. Изследвачите първоначално не знаеха за какво е била използвана тя, но изглеждаше безспорно, че представлява някакъв важен символ за Крит. Едни я смятаха за емблема на царската власт, която напомня бравата със сноп пръчки, които ликторите са носели пред римските консули, а други — за емблема, свързана с религиозния култ на критяните. Въпросът беше обяснен окончателно чрез откритието, направено в една пещера, която според легендите била мястото, където се родил Зевс. В пукнатините между сталактитите и сталагмитите бяха намерени извънредно много

миниатюрни брадви с двойно острие, оставени там преди векове от набожни люде в знак за религиозен обет.

Брадва с двойно острие на гръцки се казва лабрис. Явява се предположението, че от този корен произлиза името лабиринт и че първоначално то било използвано за назоваване на двореца на цар Минос, понеже там почти на всяка крачка се срещала характерната емблема — брадва с двойно острие.

Постепенно думата лабиринт била отъждествена със сложното вътрешно устройство на двореца и най-сетне във въображението на народа се обособила като отделна сграда, където легендарното чудовище Минотавър изяждало заблудилите се в неговите коридори човешки жертви.

Възможно е дори в митовите за Тезей и Минотавър: да се крият далечни отзвуци от действителни събития, защото не е изключено критските царе най-напред да са затваряли атинските заложенници в своя дворец, а след това да са ги принуждавали да участвуват в игри и да правят главоломни акробации с бикове-минотаври. Тези акробации в повечето случаи свършвали със смъртта на бореца, причинена от роговете на разбеснялото се животно.

Така че предположението на Артър Евънс, че откритият от него в Кносос дворец е идентичен с лабиринта, за който се говори в гръцките митове и легенди, не е лишено от реална основа.

Необятно поле за историята

Доказателствата, които натрупа Шлиман, за да потвърди тезата си, че в микенските гробове-шахти „бил видял в лицето Агамемнон“, бяха остро разкритикувани още докато той бе жив. Някои изследвани, а между тях и най-близкият му сътрудник, известният археолог Вилхелм Дьорпфелд, обърнаха внимание на несolidността на аргументите на Шлиман и изказаха възгледа, че микенските гробове хронологически предшествували времето на Агамемнон най-малко с четиристотин години. Приели годината 1180 пр.н.е. за дата на приключването на Троянската война, те смятаха, че тези гробове водели началото си от първите години на XVI век пр.н.е.

Новата хипотеза би трябвало да бъде приемлива за Шлиман. Смисълът ѝ се свеждаше така или иначе до това, че откритието, направено в Микена, е имало за историята по-преломно значение, отколкото самият той е предполагал.

Преди разкопаването на гробовете историята на Гърция започваше от първата Олимпиада в 776 г. пр.н.е. Всичко, което е било преди това, се причисляваше към легендите и митовите, лишени от историческа документираност. Шлиман смяташе, че в резултат на направените разкопки в Микена е върнал гръцката история назад с четиристотин години, а според разбиранията на неговите критици човешките познания се бяха обогатили благодарение на него с повече от осемстотин години история — с периода на зората на древна Гърция.

Но Шлиман твърде много бе свикнал с мисълта, че е открил гроба на Агамемнон. Не призна новата хипотеза и се противопоставяше на всички уговорки и съмнения. В това отношение той твърде много напомняше Колумб, който до края на живота си твърдял, че бил открил нов морски път за Индия, макар в действителност заслугата му да беше с цяло небе по-голяма, понеже бе

открил цял нов континент.

Не му е тук мястото подробно да изброяваме всички аргументи в тая полемика. Ще се ограничим само да съпоставим няколко основни аргумента на Шлиман (посочени вече накратко в главата „Златното лице на Агамемнон“) и критичните бележки, които неговите полемисти правеха, за да оборят теорията му за идентичността на микенските останки и дружината на Агамемнон.

Първи аргумент: Дългите щитове, чашата с двойна дръжка и зъбите на глигана, служещи за украса, доказват, че микенските бойци били герои от Троянската война.

Отговор: Наистина тези съвпадения карат човек да се замисли. Но не бива да се подценяват разликите, които са по-важни от тези съвпадения. От разкопките произтича, че микенците погребвали останките на покойниците, докато воините на Омир ги изгаряли на клада. В гробовете-шахти бе намерено оръжие изключително от бронз, докато героите на „Илиада“ вече са имали щитове и мечове от желязо. Изводът от това може да бъде само един: микенците са живеели в епохата на бронза, която предшествувала желязната ера, към която са принадлежали Агамемнон и другарите му от Троянската война.

Втори аргумент: Паузаний пише, че бил видял в двора на микенската крепост петте гроба на Агамемнон и неговите другари. Шлиман откри там именно пет гроба, т.е. толкова, за колкото пише гръцкият пътешественик.

Отговор: Разбира се, първоначално този аргумент имаше реални основи, но това бе временно: малко по-късно гръцкият археолог Стаматокис откри в двора шести гроб, което направи този аргумент безпочвен. Значи в последна сметка следва да се приеме, че Паузаний трябва да е видял някакви други гробове, а не тези, които разкопал Шлиман.

Това впрочем се потвърди от допълнителното проучване на терена. Оказа се, че огромният куп развалини покриващ двора на микенската крепост, си е бил там още по времето на Паузаний, та затова скритите дълбоко под развалините гробове тогава не са могли да бъдат видени. На това обстоятелство впрочем дължим факта — необикновено щастлив и рядък в археологията, че царските гробове, пълни със златни съкровища, не са били ограбени от многобройните нашественици, нахлували през различни периоди в Пелопонеския полуостров.

Трети аргумент: Намерените в гробовете останки са били погребани едновременно при групово погребение. Значи в Микена било извършено престъпление, жертва на което станали деветнайсет души, принадлежащи към царската династия и аристокрацията. Какво друго престъпление е могло да бъде това освен кървавата сеч — дело на Егист и Клитемнестра?

Че останките били погребани едновременно, доказват две обстоятелства. Първо: гробовете били запълнени с пръст и камъни, което е неоспоримо доказателство за еднократното им използване. Родови гробове, използвани през продължителни периоди от време за погребване на починали от естествена смърт членове на царска династия, обикновено биват покривани с каменни плочи и не биха били засипани с пръст. Второ: стилът и тематиката на украсните мотиви върху оръжието, накитите и печатите във всички гробове са еднакви и следователно произхождат от един и същ период.

Отговор: Цялата тази аргументация почива на недоразумение, произтичащо от недостатъчно точно проучване на археологическия материал. Тя беше оборена вече от споменатия Дьорпфелд. Претърсвайки развалините,

извадени от гробовете, той откри сред тях разтрошени каменни плочи, с които са били покрити гробовете. Значи противно на предположенията на Шлиман, издълбаните в скалите гробове-шахти са били гробници, в които в продължение на дълго време били погребвани членове на рода. Тези покривни плочи под тежестта на развалините на крепостта не издържали, строшили се и паднали в гробовете-шахти заедно с развалини и пръст. И това създадо впечатлението, че гробовете били засипани с пръст едновременно.

Също и вторият аргумент се оказа погрешен, понеже по приборите, принадлежали на отделните покойници, имаше незабележими веднага, но несъмнени различия в стила на декоративните мотиви. Тези нюанси на стила отразяваха поредните фази от развитието на микенската култура в продължение на стотина или двеста години и представляваха доказателство, че всеки от поклонниците е бил погребан в гробовете-шахти отделно, а не заедно с други при групово погребение. Тези покойници са представлявали няколко поколения от непознатата в историята царска династия, господствувала в Микена няколкостотин години преди Артей, Агамемнон и Орест.

В този спор за Агамемнон има нещо очарователно. Той представлява типичен пример за методите, с които си служи археологията в тълкуването на историческите находки и в търсенето на историческата истина. Това фактически са методи, достойни за един Шерлок Холмс. Като се опираха на едва забележими несъответстващи подробности, изплъзнали се от вниманието на Шлиман, Дьорпфелд и други археолози по пътя на дедукцията стигнаха до съвсем неочаквани резултати: откриха непозната епоха в гръцката история и нещо повече — поиска им се да установят нейната дата.

Удивителната точност на техните разсъждения бе напълно потвърдена от разкопките, правени в Крит вече след смъртта на Шлиман. След разкриването на двореца на Минос в Кносос Артър Евънс установи, че намерените от него развалини не произхождат от една и съща епоха: всяко критско поколение издигало върху основите на вече разрушили се стени нови сгради — все по-разклонени и по-красиви. Благодарение на това са останали следи от тяхното строителство през различни периоди във формата на ясно очертани отделни културни слоеве. Най-долу Евънс намери дебел слой от епохата на гладения камък, което доказваше много стария произход на селището.

Главната задача на Евънс бе да се опита да изработи схема за структурата на слоевете, с други думи, да проучи и определи точно епохите на отделните слоеве, понеже само по този път би могло да се хвърли някаква светлина върху историята на Крит.

При обикновени условия тази задача би била трудна за реализиране. За щастие жителите на Крит от прастари времена са поддържали оживени отношения с Египет, хронологията на които се знаеше много точно благодарение на разчитането на йероглифните надписи по стените на гробниците.

В един от откритите в Кносос слоеве Евънс намери египетска статуйка от диорит, произхождаща от 2000–1790 г. пр.н.е., т.е. от периода на „Средната египетска държава“. Естествено, всички други находки, извадени от същия слой, особено керамичните парчета с еднакъв стил на орнаментите, не са могли да възникнат по-рано от 2000 г. пр.н.е. Тъй като Евънс намери както в долните, така и в по-горните наслоени руини предмети от египетски произход, постепенно успя сравнително точно да пресъздаде историята на възникването

на двореца на Минос.

В тази трудна работа му помогнаха египтолозите. В гробниците на фараоните често се срещаха художествени предмети, имащи форма и орнаменти, непознати в Египет. На археолозите бе ясно, че това не бяха египетски изделия, ала не можеха да определят от коя страна са били докарани. Тепърва разкопките в Кносос позволиха да се установи, че са произхождали от Крит. Но най-важното бе, че благодарение на разчетените йероглифи можа да се разбере точно кога са били докарани в Египет. И чрез сравняване на критските предмети от египетските гробове с подобни находки в самия Крит Евънс определи хронологията на отделните слоеве на двореца.

По какъв начин с помощта на този метод бе уточнена епохата, в която са били създадени гробовете-шахти в Микена? Знаем, че Евънс още когато бе при Шлиман, обърна внимание на сходството на женските дрехи в Микена и Крит. Разкопките в Кносос не само потвърдиха откритието му, но и доказаха, че влиянието на критската култура върху микенската е било по-голямо, отколкото се предполагаше първоначално. Голяма част от оръжията, накитите и съдовете в гробовете-шахти извън всякакво съмнение или произхождали от Крит, или били изработени в Микена от занаятчии, дошли от Крит.

Чрез „слоевия метод“ на изследвания, приложен от Евънс в Крит и проверен от египтолозите при египетските разкопки, не бе трудно да се установи откога произхождат предметите, намерени в микенските гробове. И ето — резултатите от тези изследвания съвпаднаха с онова, което критиците на Шлиман бяха извели само по пътя на дедукцията: гробовете-шахти в Микена водят началото си още от XVI век пр.н.е. и следователно не са могли да съдържат останките на Агамемнон и неговите другари, които живеели през XII век пр.н.е.

Тъй като археологическите изследвания показаха, че влиянието на критската култура е стигало и до Троя, по същия метод можа да се изправи и другата, не по-маловажна грешка на Шлиман. Той бе забелязал, както вече казахме, че развалините на този град се състоят от няколко натрупани едно над друго селища, които в продължение на десетки векове били унищожавани едно след друго. По-сетнешните археолози наброиха девет такива слоя, а напоследък се установи, че са дванайсет. Шлиман бе приел, че третото от долу на горе селище е градът на цар Приам, въпреки че неговите слаби стени противоречаха на твърденията на Омир, че Троя била могъща крепост. Въз основа на находки от критски произход скоро беше установено, че Троя на Омир е седмото от долу селище. Това се потвърждаваше от грамадните отбранителни стени и от развалините на двореца, от които можеше да се заключи, че се е издигал в красив и величествен град, способен да издържи десет години обсада от многохилядните, закалени в боевете гръцки воини.

Откритието на Шлиман и Евънс, допълвано с все нови и нови данни, доставяни от археолозите, дава възможност да се пресъздаде един дълъг, непознат досега период. Това е история, изпълнена с изненади и драматични събития. През този период се раждали, разцъфтявали и загивали едни след други различни народи и техните култури.

Най-долният културен слой, открит в Кносос, говори, че през периода между четвъртото и третото хилядолетие пр.н.е. в Крит се появили племена от епохата на неолита, живеещи в устройство на родовата общност и служещи си с оръжия от изглаждан камък. Те били не само смели рибари, земеделци,

скотовъдци, но и опитни мореплаватели, предприемащи далечни морски експедиции.

По онова време Крит плувал в изобилие от всички блага на природата. Равнините били засети с пшеница, ечемик и лен, а планинските скатове — с лозя и маслинови горички. В закътаните котловини се зеленеели тучни пасища, по които пасели говеда, даващи месо и мляко. Отглеждан бил също шафран, служещ за оцветяване на ленени тъкани. Селските дворове гъмжали от патици, кокошки, гълъби и лебеди. Къщите били заобиколени със зеленчукови градини и лехи с ириси, лилии, лалета, хиацинти и други цветя. Гъсти кипарисови гори покривали голите днес хълмове, така че имало в изобилие материал за строеж на къщи и кораби.

Но най-голямото богатство за критяните било географското положение на острова им, намиращ се между Европа, Азия и Африка. Благодарение на него населението бързо забогатявало, като се занимавало с търговия с тези континенти.

Това благоденствие скоро довело до дълбоки обществени преобразования. През третото хилядолетие пр.н.е. родовата общност постепенно се разпаднала. Избираният по-рано старейшина с течение на времето станал наследствен и взел в ръцете си властта и възможността да се извличат печалби от морската търговия. По този начин направил зависими свободните дотогава селяни и въвел робството. Постепенно обществото се разслоило. Извършило се разделение на аристократи, придворни чиновници, търговци, селяни и многобройни занаятчии, които се установили в градовете, където се занимавали с производство на художествени предмети, предназначени за двора и за износ в отвъдморските земи.

Критските търговски кораби, снабдени с платна или движени при безветрие от весла, достигали до най-отдалечените крайчета на Средиземно море. Изделия на критските занаятчии археолозите намирали в Египет, Либия, Мала Азия, Финикия, Цикладските острови, Гърция, Южна Италия, Сардиния, Испания, Малта, Балеарските острови. Предполага се, че критяните търгували не само с предмети за разкош, но и с роби. Срещу стоките си получавали злато, сребро, слонова кост, благородни видове дърво, изделия от стъкло и фаянс, хранителни артикули. В развалините на Кносос бяха намерени например зърна от един сорт фасул, който расте само в Египет.

В началото на второто хилядолетие пр.н.е. камъкът бива окончателно изтласкан от бронза. Тогава Крит станал силна държава, разполагаща с могъща военна флота, която ѝ осигурила хегемония в Егейско море. На острова възникват четири търговски центъра — в Кносос, във Фаистос, в Хагия Триада и в Малиа, управлявани от независими един от друг царе, живеещи в разкошни дворци. Това са вече ясно оформени държави на робовладелци начело с немногочислена аристократическа каста, държаща в подчинение останалите обществени класи.

Около 1700 г. пр.н.е. Крит бил сполетян от някакво голямо бедствие. Откъде знаем за него? В произхождащите от тая епоха развалини на дворците в Кносос, Фаистос, Хагия Триада и Малиа Евънс и други археолози откриха разкошни статуи, овъглено дърво и пепелища — последица на страхотен пожар. Няма съмнение, че именно тогава били унищожени дворците на отделните царе.

За причината на тази катастрофа съществуват различни хипотези. Едни смятат, че Крит станал жертва на нашествие на отвъдморски племена, други

предполагат, че на земетресение, каквито и сега твърде често разтърсват Крит.

Но напоследък блюдото на везните се наклони в полза на трета теория. Нейните привърженици твърдят, че в Крит между отделните царе избухнала гражданска война за хегемония на острова. Това били някогашните главатари на племената, които запазили политическата си независимост, но с течение на времето все повече започнала да ги застрашава растящата мощ на владетеля от Кносос. Те се съюзили помежду си и го нападнали с въоръжените си сили.

В полза на тази теория говорят редица обстоятелства, които ни карат да се замислим. Така всички дворци в Кносос, Фаистос, Хагия Триада, Малиа и други селища преди катастрофата не се различавали нито по размерите, нито по хубостта на устройството си. Това по всяка вероятност са били резиденции на самостоятелни князе, поддържащи помежду си дипломатически отношения на равни с равни. Но след войната положението се коренно изменило. В Кносос бил построен нов огромен, пълен с великолепие дворец, представляващ същевременно седалище на централизираната администрация, а в останалите градове били издигнати малки дворци, в които, ако се съди по скромните им размери, живеели вече само провинциални наместници. От това би могло да се предполага, че царят на Кносос излязъл победител в тази война и станал деспотичен монарх на целия остров.

Впрочем не можем да се съмняваме, че чуждо нахлуване, което би превърнало целия остров в пух и прах, би нанесло смъртоносен удар на критската култура. Но станало друго. Градовете и дворците бързо се възправили от развалините и обединената критска държава навлязла в периода на своя най-голям разцвет и мощ. Благодарение на военната си флота царят на Крит успял да подчини Цикладите, Пелопонес и някои градове по брега на Мала Азия. Там възникнали търговски колонии, подчинени на критската държава. Това бил прословутият златен век на цар Минос — век на богатство и висока художествена култура, век, за който останал спомен в легендите за атинските заложници Тезей и Дедал, а също за Минотавъра.

Чрез археологическите разкопки бяха констатирани редица своеобразни характерни черти, отличаващи критяните от всички други народи на Азия и Африка. Така например за разлика от вавилонците, асирийците и египтяните критското общество не създало отделна жреческа каста. Жени жрици извършвали религиозните обреди на открито, в горички и на полянки. Обект на култ била майката-земя, бикът бил символ на плодородието, обекти на култ били също рибите, дърветата и камъните. На фреските виждаме как жрици извършват жертвоприношение на олтар, как крачат в тържествени шествия или танцуват ритуални танци. Повечето учени предполагат, че в ръцете на царя на Крит бил съсредоточен и постът върховен жрец.

Около две хилядната година пр.н.е., т.е. в периода на пълния културен разцвет на Крит, Пелопонес и някои острови на Егейско море били обитавани от средиземноморски племена, наричани от древните гърци лелеги, пеласги и кари. По всяка вероятност живели още при първобитно-общинен строй, не изграждали по-големи градове, но вече си служели с бронзови изделия. Езикът им минал в забрава, но известен брой техни думи, като названия на селища и някои цветя (хиацинт, нарцис) са възприети в гръцкия език. Дори названието на морето — „таласа“ — гърците заели от тези изчезнали народи.

В началото на второто хилядолетие пр.н.е. от север дошли най-старите прадеди на гърците — ахейците. Те били варварски и войнствени племена,

покрити с брони от бронз. Успели лесно да покорят местното население и да изградят мощни крепости в Микена, Тиринт и други селища на Аργοлида, за да се осигурят не само срещу чужди нахлувания, но и срещу бунтове от страна на покорените местни жители.

Дворците, крепостите и царските гробове са видимо доказателство за могъществото на микенските царе. Циклопските стени на техните величествени по размера си постройки били създадени с усилията на неизброимо количество роби, рекрутирани от местното поробено население. Ахейските държавници следователно били монархии, почиващи на робовладелството. Били управлявани деспотично от князе — независими владетели, свързани помежду си с кръвно родство в свободна федерация. Но с течение на времето царят на Микена успял да наложи хегемонията си. Тукидит казва, че Агамемнон предприел троянския поход „като най-могъщ човек на своето време“.

От 1700 г. пр.н.е. ахейците започват да изпитват влиянието на повисшата критска култура. Ахейските дворове докарват от Кносос художествени предмети, накити и инкрустирано оръжие; жените се обличат според критската мода. По този начин се родила единна култура, наречена от историците микено-миноска или критско-микенска. Ахейците обаче докрай не се отказали от своите сурови черти и мъжка сила. За разлика от критяните носели бради и мустаци и прекарвали живота си в лов и военни походи.

Тукидит пише, че ахейските племена се занимавали с корсарство. Но по-късно организирали обща военна флота, която станала опасен конкурент на Крит. След XV век пр.н.е. Аργοлида, навярно при господството на Атридите, израснала като велика морска сила. Ахейците изтласквали критяните от редица техни земи, завзели поред Цикладите, островите Родос, Кос и Кипър и основали дори в Мала Азия колония.

В 1400 г. пр.н.е. нахлули в Крит и му нанесли такова съкрушително поражение, че той вече не могъл да се съвземе. Вълнуващи следи от това историческо събитие до ден-днешен може да се видят в руините и развалините, намерени в съответния културен слой на критските дворци. Трябва да се предполага, че преди нахлуването някъде в Егейско море станала една от най-преломните в историята морска битка. След разгромяването на мощната критска флота брадатите ахейски воители нахлули в стаите на цар Минос и отсекли на дръвник главите на изящните, придобили женствени черти обитатели на двореца, така колоритно и деликатно изобразени на фреските в него.

Трябва да кажем още няколко думи за критското писмо. На глинени плочки, изкопани в Кносос, Евънс различава три поредни фази от развитието на критското писмо: първоначално употребяваните йероглифи, линейното писмо „а“ и най-късно употребяваното линейно писмо „б“ от „златния период“ на Крит. Повечето плочки съдържат текстове, написани с последния тип писмо.

През 1948 г. чешкият учен Бедржих Хрозни съобщи сензационната новина, че разшифровал линейното писмо „б“, над което в продължение на цели години напразно се бяха потили най-големите езиковеди. Методите, които приложил Хрозни, са извънредно сложни и за да се разберат, са необходими познания върху много езици на древния Изток, с които ученият си послужил като сравнителен материал.

Но след смъртта на Хрозни се установи извън всякакво съмнение, че методът му бил погрешен и го тласнал в безизходица. Заслугата за прочитането

на линейното писмо „б“ принадлежи на англичанина М. Вентрис, по професия архитект, т.е. любител в областта на лингвистичните изследвания. Джон Чадуик, автор на книгата „Разшифроването на линейно писмо «б»“ и приятел на откривателя, съобщава интересното за нас сведение, че Вентрис говорел отлично полски, понеже майка му, както сам се изразявал, била „полуполякиня“. Вентрис загина в 1956 г. при автомобилна катастрофа.

Вентрис изхожда от една твърде оригинална хипотеза. Като взема предвид факта, че плочки с линейно писмо „б“ са намерени не само в Крит, а и на континенталната част на Гърция, където господствувала микенската култура на ахейците, той допуска, че това писмо е било възприето от гръцкия език в неговата тогавашна форма през първоначалната фаза на развитието му, т. е., че с йероглифи и линейно писмо „а“ си служели критяните, а с линейно писмо „б“ — най-старите прадеди на гърците, преди да възприемат значително по-удобната азбука на финикийците, което направили няколко столетия по-късно.

Хипотезата се оказва вярна. Използвайки класическия гръцки език като помощно средство, Вентрис разчете редица плочки, намерени в континентална Гърция. При това той констатира, че това писмо се състои от фонетични знаци, изразяващи срички, а също така от картинни знаци. Върху по-нататъшното разшифроване работят и полските учени д-р Р. Раношек и д-р Й. Сафаревич от Краков.

Прочетените досега текстове съдържат само списъци, сметки и регистри, но извън всякакво съмнение потвърждават две исторически хипотези: първо — че ахейците били гърци, и второ — че именно те покорили Крит, за което свидетелствуват 1700 броя плочки с тяхно писмо, намерени в развалините на Кносос.

Пречка за прочитането на йероглифите и линейното писмо „а“ е не само непознаването на критския език, а и обстоятелството, че досега са намерени съвсем малко плочки с двата типа писмо и следователно учените не разполагат с достатъчно количество сравнителен научен материал. Така че етническият произход на критяните продължава да бъде една от загадките на историята.

След като се настанили в Крит, ахейците започнали да търсят обекти за нови завоевания. През XIII и XII в. пр.н.е. се съюзили с някои народи на Анадола и на два пъти предприемали опит да завладеят Египет. Но всеки път — както гласят египетските надписи — бивали отблъсквани и разгромявани от фараоните.

Пораженията в Египет не угасили завоевателните стремежи на ахейците. Край Хелеспонт се издигала Троя — стар, многолюден град и непревземана крепост, прочута от незапомнени времена е богатствата и разкоша си. Благодарение на изгодното си положение на границата между Европа и Азия Троя държала в ръцете си цялата търговия на Анадола, Азия и южното крайбрежие на Черно море. Край стените ѝ ежегодно били устройвани панаири, на които търговци от всички страни на света продавали и купували всевъзможни стоки.

Укрепленията на Троя били причина критяните никога да не успеят да завладеят Анадола в търговско отношение. Те никога не се чувствували толкова силни, че да победят Троя, защото за това не стигала флота, а била необходима сухопътна войска, владееща обсадното изкуство и изкуството да се събарят отбранителни стени, каквито критяните не владеели.

Ахейците били привличани не само от златото, натрупано в троянския

дворец, а и от големите възможности, които биха се открили за търговията им, ако превземат града. И те потеглиш срещу Троя и след десетгодишни усилия около 1180 г. пр.н.е. успели да я превземат и разрушат.

Но не се радвали дълго на плодовете на победата си. Около осемдесет години по-късно от север нахлули нови варварски гръцки племена, известни под името дорийци — прадеди на по-сетнешните исторически гърци. Тези войнствени и сурови хора за кратко време завоювали и изравнили със земята крепостите в Микена, Тиринт и Орхомен, завладели Пелопонес, Крит и островите на Егейско море и проникнали дори в Мала Азия.

Заедно с тяхното идване дошъл упадъкът на критско-микенската култура. Над егейския свят се спуснала нощта на варварството. От мрака на гръцкото средновековие оцелели само легендите за Крит и за Троянската война, които скитащите народни певци предавали от поколение на поколение. Няколкостотин години по-късно Омир събрал всички тези легенди в едно цяло и създал два шедьовъра на епическата поезия — Илиада и Одисея. Те били предвестник на новата ера на възраждането и културния разцвет, която скоро след това изгряла над цяла континентална и островна Гърция.

Помпей и Херкулан

Живи погребани градове

В Кампания, разположена на Неаполския залив, времето било слънчево, августовско. Откъм морето духали ободряващи солени ветрове. В трепкащия синкав въздух ята чайки се гонели и цвъртели радостно.

Жълто-синият залив бил изпълнен от плоски лодки, в които рибари се мъчели да се справят с хвърлените във водата мрежи. На самия край на морската повърхност, сред милиардите светли отблясъци, от развълнуваната вода спокойно се носела военна трирема*. Веслата, стискани в здравите ръце на робите, се движели с ритмичността на махало. Базата на кораба била в близкото пристанище Мизенум, където стояла на котва римската флота, командувана от патриция и учен-естествоизпитател Плиний Стари.

[* Римски кораб с три редици весла — Б.пр.]

По протежението на брега и по ската на Везувий сред лозя и градини се белеели вилите на римските сенатори и еквиити. По-навътре в сушата се червенеели покривите на Помпей, обграден с мощна защитна стена и кули. Когато човек приближавал някоя от градските порти, трябвало да мине по улицата на мъртвите — край гробниците на помпейските богаташи.

В града гъмжало като в кошер. По тесните улички, покрити с базалтови плочки, течал пъргав поток от хора. Покрай тесните и високи тротоари се редели дюкяни с широко отворени врати, пълни с най-различни стоки, кръчми, гостилници, ханове и занаятчийски работилници.

Почти в средата на този лабиринт от улици и улички се намирал просторният квадратен площад — величествен форум, заобиколен от колонади, храмове и обществени сгради. Изискаността и величествеността на постройките, построени на високи цокли, украсени с портици и орнаменти, блестящи с ослепителната си белота, контрастирали неестествено с

панаирджийското оживление по улиците.

В една от помпейските къщи се е запазила стенопис, на която неизвестен художник предал делничния живот на форума. Там виждаме статуи от мрамор и бронз, пълни с великолепиe и спокойна красота, но цоклите им са загрозени от предизборни надписи, нарисувани с червена боя. Дорийската колонада е украсена с гирлянди, останали сигурно от някое неотдавнашно градско тържество. Грънчари и други занаятчийи хвалят изделията си, а до тях дебел търговец е изложил за продан млада робиня. На друго място на пазара се разиграва забавна сцена: разсърден даскал налага ученика си с пръчка по задника. Помпей не бил голям град, имал само двадесет хиляди жители. Но поради богатствата си и старите си традиции, а също заради мекия климат и живописното си разположение се е радвал на заслужена слава в цяла Италия.

Този град е наистина стар и има богата история. Хиляда години преди нашата ера изгласканите от дорийските племена еолци и йонийци напуснали Гърция и се заселили край Черно и Средиземно море. По този начин гърците се озовали на Неаполския залив. Това били предимно търговци, които лесно се претопили с местните жители — оскамите, — наложили им своя език и високоразвита култура. По протежението на залива израсли Неапол, наречен по него време Партеноп, а по на юг Херкулан и Помпей.

Тези градове били владени поред от етруските, пеласгите и самнитите. След самнитската война (343–280 г. пр.н.е.) Помпей заедно с цялата област Кампания попаднал под владичество на римляните. Но чак през първия век пр.н.е. настъпило пълно романизиране на тази област, макар гръцката култура и език, както ставало из цяла Италия, да заемали по отношение на римския език и култура равноправно място.

Помпейците бързо се спогодили с новата власт, понеже разбрали изгодите от търговията в рамките на силна държава и широките възможности, които се откривали пред тях. Разположен на устието на река Сарно, градът построил малко морско пристанище и установил търговски отношения с Изтока и особено с Египет, откъдето докарвал най-фините деликатеси за ядене и най-различни луксозни предмети за забогателите от войните римски патриции.

Освен занаятчийството, упражнявано ръчно, Помпей не могъл да се похвали с някаква промишленост. Но неговите лозя давали прочуто вино, което под името „Лакрима Кристи“ до ден-днешен е едно от първокласните италиански вина. Освен това той произвеждал от собствен базалт каменни воденични колела и преди всичко търсения в цяла Италия сос за ястия, правен от няколко вида риба и подправки от корени.

Но главният източник за благоденствието на Помпей били неговото разположение и климат. Край очарователния залив, ухаещ на мирта, рози и море, римляните издигнали свои летни вили и дворци и колкото повече римляни идвали, толкова повече дотогавашният град от камъни, тухли и мазилка се превръщал в гиздаво селище от мрамор, с водоскоци, портици и бронзови украшения. Възникнали монументални храмове, паметници, амфитеатър за двайсет хиляди зрители, драматичен театър, закрит музикален театър, наречен „Одеон“, три терми (бани) и бъдеща възхищение водопроводна система, доставяща вода в по-заможните римски домове.

Отличният правник, оратор и писател Цицерон споменава, че притежавал в Помпей вила, която нарекъл „Помлеанум“. Дори императорските семейства прекарвали летните месеци в дворците си в Помпей. Във връзка с тяхното

пребиваване в летописите бил записан трагичен случай. През 21 г. н.е. тринайсетгодишният Друз — син на по-късния император Клавдий, си играел, като си подхвърлял една круша и я хващал с уста. Изведнъж крушката отишла тъй дълбоко в гърлото му, че момчето се задушило, докато някой се притече на помощ.

Римляните дали широки самоуправителни права на града. Начело стояли двама кмета, наречени дуумвири, които били същевременно председатели на градския съвет. В управлението влизали още двама квестори, упражняващи надзор върху финансите, и двама едили — съветници по градското строителство и същевременно бдящи за сигурността и реда. Кандидатите, избирани за една година измежду всички свободни граждани на града, трябвало да бъдат заможни, понеже изпълнявали службата си почетно и даже били задължени да дават свои средства за игри и обществени строежи.

На четири километра северозападно от Помпей и приблизително в средата на пътя за Неапол се намирало рибарското градче Херкулан. Поради липса на съобщения там не се развила търговията. Населението на Херкулан се занимавало изключително със земеделие, животновъдство и риболов. Красивата гледка към морето, неоченимият въздух, тишината, така различна от шума в Помпей и Неапол, станали причина мнозина заможни римляни да си харесат за почивка именно това селище.

Близо до Херкулан, особено през времето на Август, изникнали като гъби след дъжд вили и дори величествени патрициански дворци, пълни с шедьоври на изкуството, статуи, алабастрови колони, водоскоци и градини. Сред тях с огромността и разкоша си, с приказните си зали и мраморни тераси се отличавал разположеният на морския бряг дворец на зетя на Юлий Цезар — Луций Калпур Писон, прочут противник на Цицерон и усърден привърженик на Епикуровото учение.

С течение на времето градът загубил характера си на скромно рибарско селище и се превърнал в истински шедьовър на римската архитектура. Там имало театър за 2500 зрители; по протежението на неговата стена в полукръг били поставени статуи от бронз на членове на императорското семейство и изтъкнати жители на града. Стената, затваряща сцената, била построена от разноцветни мраморни плочи и имала много ниши с бюстове от мрамор и бронз. Сред публичните сгради особено забележителна била грандиозната базилика — седалище на местния съд и търговски център, — увенчана с бронзова квадрига и храм, посветен на майката на боговете Кибела, олицетворение на размножителната сила на природата. Почти всички обществени сгради били украсени с картини, мозаичен под и портици от алабастр. Градът имал павирани улици, водопровод от оловни тръби и разкошно обзаведена обществена баня.

Над цялата околност доминирал стреловидният конус на Везувий. От една фреска в Помпей знаем, че по онова време той не е имал отворен кратер. По склоновете на вулкана пасели овце, простирали се лозя и се издигали разхвърляни тук-там вили. Везувий мълчал от незапомнени времена и хората били забравили, че потъналият в зеленина връх е опасен вулкан.

* * *

По обед на 5 февруари 63 година Кампания била сполетяна от силно

земетресение. Внезапният трус повредил сериозно някои обществени сгради. Най-голямо опустошение катастрофата причинила на форума на Помпей. Храмовете на Юпитер и Аполон били превърнати в развалини, много пострадал и дорийският портик, обграждащ форума от три страни. Водопроводът престанал да работи и жителите трябвало да ползват старите кладенци на улиците.

Но и тогава никому не дошло на ум, че виновник бил Везувий. Натрупалите се във вулкана газове и пари търсели изход навън, но не били дотолкова силни, че да избухнат. Жителите на Кампания приписвали катастрофата на боговете и се стремели да смекчат гнева им, като принасяли много повече жертви, отколкото обикновено.

Около една година след това бедствие в неаполския театър се провеждал голям музикален фестивал. Там излязъл като певец император Нерон, непоправим хистромон*, въобразяващ си, че е най-великият артист в света. В момента, когато се проявявал с изкуството си, акламиран от простия народ и от клакьори, организирани от преторианците, земята се разтърсила отново и стените на театъра се превърнали в развалини. Зрителите били обзети от паника, но Нерон, както твърдят летописците, стоял невъзмутим на арената и с хладнокръвието си спечелил признанието на целия град.

[* Актьор — Б.пр.]

Дошъл паметният ден 24 август 79 година. Както вече споменахме, небето било лазурносиньо, без облаци. Слънцето прежуряло още от сутринта. Жителите на Помпей и Херкулан се движели из града вяло и тромаво. По павираните улици на Помпей трополели двуколни коли, натоварени с жито и зеленчуци, рибари с напевен глас хвалели нощния си улов, дребни търговци и занаятчии с трясък отваряли дървените врати на дюкяните си, през навалищата от амбулантни търговци си проправяли път роби-готвачи и момчета, бързащи за училище. От време на време някой от минувачите спирал на тезгяха на отворена кръчма, за да утоли жаждата си с канче евтино вино. Групи хора четели избиращите обявления, в които били възхвалявани кандидатите за предстоящите общински избори. Градовете в Кампания започнали новия ден със суетня и шум.

В един часа, когато хората сядали да обядват, внезапно се раздал оглушителен грохот, могъщи тръпки разтърсили земята, къщите се залюлели като пияни. Везувий избълвал към небето огромен пламък и облаци чер дим. От гърлото на образувания се кратер полетели цели вихрушки въртяща се пепел и дребни камъни от пемза* и до такава степен закрили слънцето, че настъпил пълен мрак, разсичан само от огнения език на вулкана.

[* Пемза или пумекс — поресто вещество от вулканически произход — Б.пр.]

Върху Помпей започнал да вали все по-гъст град от пепел и камъни, някои от които тежали повече от шест килограма. Поразени птици падали от небето, морските вълни изхвърляли на брега мъртви риби. Хора и животни били обзети от неописуема паника; всеки мислел само за собственото си спасение. По тъмните улици като бесни летели коли и колесници, запрегнати с коне и мулета. Мъже, жени и деца с възглавници на главите се мятали из тесните улички сред тежки серни изпарения, поради които просто не можело да се диша.

Не всички помпейци потърсили навреме спасение извън стените на града. Мнозина се поддали на надеждата, че вулканичният дъжд не ще

продължи дълго и се скрили в избите на първата им попаднала къща, заплащайки нехайността си с живота си. Пепел и камъни непрекъснато падали, докато по улиците и площадите се образували няколкометрови, тинести, трудни за преминаване насипи. Онези, които не се измъкнали навреме от града, затънали в преспите и удряни от камъни, падали мъртви, стискайки конвулсивно най-скъпата част от имуществото си. Други пък загивали в развалините на домовете си, които се срутали под тежестта на дебелия слой пепел и камъни. По такъв начин намерили смъртта си повече от 2000 помпейци — точно една десета от населението на града.

Никой не могъл да предвиди размерите на катастрофата. Вулканичният дъжд продължил да пада върху града и през следните два дена при пълен мрак. Само от гърлото на Везувий излизали червени пламъци. Чак на 27 август слънцето успяло да проникне през облаците пепел, носещи се над земята. Пред очите на оцелелите се разкрила страхотна картина. Помпей и Херкулан изчезнали напълно под 15-метровия слой пепел и камъни. Само тук-там се подавали единични колони и покривите на по-високите сгради. Вулканичният саван покривал площ с радиус 18 километра. Ветровете довявали сивата пепел чак в Рим и дори до бреговете на Африка, Сицилия и Египет.

По съвсем друг начин преминало бедствието в Херкулан. По ската на Везувий, отстоящ само на 4 километра от градчето, се образувала пукнатина, подобна на гнойна рана. От нея излизала гъста лепкава тиня, образувала се от смесването на морска вода, пепел и дребни камъни, наречени лапили. В подножието на вулкана потекла широка река, представляваща петнадесетметрова тинеста стена. С неудържима мощ, но бавно, този апокалиптически поток поглъщал храмове, къщи, красиви вили, мраморни колони, обществени сгради, стените на амфитеатъра. Полека-лека Херкулан изчезнал, заят от петнадесетметров дълбок тинест поток, който под действието на слънчевите лъчи бързо се втвърдил и станал корав като камък.

За разлика от помпейците херкуланците навреме забелязали заплашващата ги опасност и схванали, че срещу приближаващия поток от тиня и камъни не можели да предприемат нищо друго освен да избягат. Никой не се опитал да спасява имота си, нито да се крие по избите. И затова, с изключение на няколко нещастника, които поради телесен недъг или старост не могли да се оттеглят навреме, цялото население на Херкулан се спасило от катаклизма.

Точните сведения за хода на катастрофата дължим на великия римски историк Тацит. В 106 г. той се обърнал към своя приятел Плиний Млади — племенник на споменатия вече началник на римската флота в Мизенум Плиний Стари — с молба да му разкаже всичко, което знае за изригването на Везувий и за смъртта на своя чичо.

Плиний Млади му разказал това в две обширни писма, които благодарение на щастливо стечение на обстоятелствата са запазени до наши дни.

Началникът на флотата получил от своята приятелка Ректина, която имала вила на ската на Везувий, писмо, съдържащо молба да я спаси от страшната горещина. Плиний Стари заповядал веднага да се приготви един лек кораб и отплавал с него. Промъквайки се през гъст облак от пепел и камъни, диктувал на секретаря си своите наблюдения и преживявания. Но скоро плитчините и кипящото море направили невъзможно по-нататъшното придвижване на кораба. Противно на съвета на капитана Плиний се отправил

към Стабие, където загинал под страшния вулканичен дъжд, наситен с отравящи серни изпарения.

Плиний Млади описва това, което лично е преживял:

По това време аз живях с майка си в Мизенум. Цялата нощ, докато чичо отсъствуваше, продължаваше страшното земетресение. При изгрев-слънце майка ми, загубила ума и дума от ужас, влезе в моята спалня. Решихме незабавно да напуснем града, като видяхме, че всички къщи всеки момент могат да се превърнат в развалини. Нашият пример беше последван от населението на града, което неудържимо тръгна напред, като някои ни изпревариха.

При това можахме да наблюдаваме необикновени сцени. Трусовете така мятаха колите, че всеки миг можеха да ги преобърнат. Морето като че ли се отдръпваше, оставяйки на пясъка множество водни животни. На небето се трупаше зловещ чер облак, раздиран от светкавици и пламъци.

След малко ни обгърна тъмна нощ, напомняща мрака в неосветена стая. Чуваха се вайкания на майки, плачове на деца, нареждания на мъже.

Хората викаха свои родители, деца, мъже и жени. Едни оплакваха собствената си съдба, а други се вайкаха над участието на своите близки, пък дори имаше такива, които се молеха да умрат. Мнозина издигаха умолително ръце към боговете, ала повечето крещяха, че богове вече нямало на света и че била настъпила вечна нощ.

Съдбата на Кампания направила дълбоко впечатление на италианското общество. Император Тит назначил сенатска комисия със задача да окаже помощ на нещастните жертви на Везувий. Той дори отишъл на мястото, за да види със собствените си очи размерите на катастрофата.

През време на пребиваването си заповядал да се откара от Помпей всичко, което би могло да се вдигне и особено статуите на боговете и императорите, които можело да се извадят. Изваждани били дори стърчащи на повърхността мраморни късове от колоните и атаките. Обитателите на къщите пробивали тунели до стаите си и вземали по-ценните предмети. Следите от тези търсения — пробиви в стените — и досега могат да се видят в развалините на разкопания град.

Иначе било в Херкулан. Там петнайсетметровата твърда като скала вулканична кора правела невъзможно подобно действие. При това с течение на времето върху възвишението възникнало голямо село Резина и това твърде много затруднявало археологическите търсения. И затова смятаме, че в неразкопаните части на Херкулан се крият безценни съкровища на гръко-римската култура, чакащи кирката и лопатата на археолога.

Гибелта на двата цветущи града намерила жив отзвук и в римската литература. Поетът Стаций написал стихотворение на тази тема, а сатирикът Марциалис, след като посетил Неаполитанския залив през 88 г., съставил епиграма на тема унищоженията, които видял. Императорът-философ Марк Аврелий сочи съдбата на Помпей и Херкулан като красноречив пример за незначителността на всички човешки дела на този свят и за вечната горест, която носи преходността. Главите от историческото произведение, в които Тацит описал катастрофата въз основа на двете писма на Плиний Млади, за съжаление са изчезнали.

Съдбата на унищожените градове в Кампания скоро била изтласкана в

умовете на римляните на заден план от друго страшно бедствие, сполетяло столицата на Римската империя. Там избухнал стихийен пожар, който погълнал половината от града и причинил сред останалите без покрив над главите си граждани страхотна епидемия от чума.

Не минало много и хората забравили не само за изригването на Везувий, но дори за географското положение на Херкулан и Помпей. На мястото на тези лежащи под купища пепел градове били построени нови къщи, посадени дървета и лозя. Споменът за тях се запазил само у селяните, които притежавали стопанства по тези места и ги наричали Цивита — градът.

През средните векове за Помпей и Херкулан не се говорело нищо. Обикновеният човек от онова време, запитан за трагичната съдба на тези градове, би отвърнал с вдигане на рамене. Но ако погледнем някоя от картите на Италия, работена през Средновековието, ще останем изненадани, защото Помпей и Херкулан там са нанесени с доста голяма географска точност. Как може да се обясни това странно противоречие? Тайната се крие в пълното прекратяване на самостоятелните природонаучни изследвания — присъщо на средновековната схоластика. Картографите копирали робски и механично картите, правени от римските легиони преди катастрофата, и сигурно не знаели, че Помпей и Херкулан отдавна не са между живите градове.

След изнамирането на печатарското изкуство и настъпването на Ренесанса били публикувани писмата на Плиний Млади, което възкресило теоретичния интерес към римските градове в Кампания. Ренесансовите писатели споменават за тях в поемите и летописите си. Ала и тогава никой не се опитал да установи какво е било истинското положение.

Както вече споменахме, над Херкулан възникнало село Резина. През 1710 г. един от жителите на това село, като се опитвал да увеличи дълбочината на кладенеца си, попаднал на мраморни плочи и колони, които продал на неаполитанските каменари за суровина. Проследявайки пътя на тези мраморни предмети, австрийският военен комендант в Неапол узнал това и веднага пристъпил към самостоятелни търсения. В изкопаната от селянина яма той намерил няколко разкошни статуи, между които деликатно и реалистично изваяна група, представляваща майка и две дъщери. Тези ценни находки тихомълком изпратил във Виена, където се намират до ден-дневен в един от музеите. Но тогава още никой не знаеше, че бил открит Херкулан.

През декември 1738 г. в една яма, дълбока 20 метра, край село Резина търсачи на съкровища стигнали до амфитеатъра на Херкулан. Там намерили глава и тяло на кон, издялани от мрамор, и три статуи на мъже в тоги, единият от които имал чертите на лицето на император Август. Освен това били извадени парче от квадрига, огромна скулптура, изобразяваща император Веспасиан, и конна статуя на Марк Ноний Балбус — императорски наместник в Крит и Африка. В една къща била намерена фреска, изобразяваща сцени от гръцките митове. Фреската била изкъртена от стената и пренесена в двореца на краля на Неапол. Но най-ценната находка от археологическа гледна точка била една плоча с надпис. От нея станало ясно, че Аний Мамиянус Руфус със собствени средства построил Театрум Херкуланеум.

И така по една случайност най-напред бе открит Херкулан, макар че под дебелата кора на втвърдилата се тиня той бе много по-трудно достъпен, отколкото Помпей, засипан от пепел и пумексови камъни.

Това голямо откритие даде подтик за търсения в по-широк мащаб. През

1755 г. в Неапол бе основана „Херкуланска академия“, задачата на която бе да прави разкопки и научна обработка на находките. Същата година един от членовете на тази академия — Байярди — издаде прекрасен каталог, илюстриран със стотици гравюри, изобразяващи намерените в Херкулан фрески, статуи и по-дребни предмети. През 1762 г. излезе трудът на забележителния германски историк на изкуството Винкелман върху разкопките в Херкулан. Този труд предизвика всеобщ интерес към античното изкуство, истинско възраждане на класицизма, което упражни дълбоко, преломно влияние върху европейската архитектура, живопис, литература и приложни изкуства.

Чудни бяха пътеките, по които се стигна до откриването на Помпей. Още през XVI век се знаело, че под хълма Цивита се крият развалините на някакъв град. През 1594 г. на италианския инженер Доминико Фонтана било възложено да построи подземен акведукт*. При работата той се натъкнал на някакви загадъчни развалини. Откритието предизвикало раздвижване в научния свят. Някои историци изказали предположението, че тези развалини са фрагмент от Помпей, но преобладаващото мнозинство поддържало мнението, че в Цивита се намират остатъците от градчето Стабие, където, както знаем, е загинал Плиний Стари. Дори Винкелман в труда си за Херкулан решително се изказал в полза на втората теза.

[* Водопровод — Б.пр.]

Изменение настъпило чак на 16 август 1763 година. В Цивита била изкопана статуя от бял мрамор, изобразяваща мъж в тога. На цокъла бил прочетен надпис със следното съдържание:

В името на императора и кесаря Веспасиан Август трибунът Т. Сведиус Клеменс връща на град Помпей публичните земи, присвоени от частни лица.

По този начин за първи път бе получено неоспоримо доказателство, че под хълма Цивита се намира прочутият някога град Помпей. Във връзка с това бяха открити градската порта, днес наречена Херкуланска, и „Улицата на мъртвите“, където бяха намерени няколко разкошни римски гробници, между които гробницата на жрицата Мамия. Оттам се открива широк изглед към Неаполския залив.

През следните два века били правени по-малко или повече системни разкопки в зависимост от политическите събития, които ту ги спирали, ту им давали тласък. Днес 3/5 от Помпей са разкопани и направени достъпни за туристите. Въпросът с Херкулан стои по-иначе. За да се доведат изследванията докрай, жителите на Резина трябва да се преселят и да се разрушат къщите им, което би било свързано с огромни разходи. При условията на капиталистическия строй такава крачка археологията досега не можа да се реши да направи.

В продължение на повече от два века в Помпей бяха правени хаотични и разбойнически, да не кажем варварски разкопки. Целта им беше преди всичко да се натрупат колкото се може по-големи количества съкровища, произведения на изкуството и монети. Тези находки бяха поставени в музеи или в дворци на крале и аристократи, за да се придаде по-голям блясък на тези дворци, а някои дори бяха продавани. При тези условия и дума не е могло да става да се проучват находките по научен начин и напълно да се пресъздаде материалната култура на двата римски града, запазени до наше време почти в такова

състояние, в каквото жителите им са ги напуснали през първия век от нашата ера.

Сега трудно може да се определят точните размери на вредите, причинени от вандализма през ония векове. Прекрасни стенописи бивали откъртвани от стените и пренасяни в музеите на Неапол. Нещо повече, ако някоя фреска не изглеждала достатъчно красива някому, той я разделял на парчета, а отломките хвърлял на боклука. Разкопаните къщи след пълното им оголване бивали отново засипвани с пръст. По този начин безвъзвратно била загубена разпознатата някога вила на Цицерон „Помпеианум“. Когато бивала намерена някаква мраморна плоча с надпис от бронз, отделните букви бивали откъсвани от плочата и хвърляни и сега текстът не може да се възобнови. От парчета от скулптури били „фабрикувани“ сувенири за туристи, понякога изобразяващи християнски светци. Нещо по-лошо — всеки, който посещавал развалините, можел да си вземе всичко каквото му хареса.

Чак в началото на XX век археолозите въведоха строго научни методи на работа по разкопките. Съответно обучени работници старателно пресяват пръстта, за да не пропадне и най-малкото предметче, имащо археологическа стойност. Къщите се оставят така, както са разкопани, над тях се издига само покрив, за да бъдат предпазени от дъжда. Фреските и мозайките се запазват чрез стъкла. Предметите за домашна употреба, като гърнета, мебели, инструменти и играчки, се оставят там, където са намерени. На тезгяха на една от помпейските кръчми лежи римски ас, оставен там по всяка вероятност от някой жаден минувач в момента, в който го е изненадала катастрофата. Тази медна монета е израз на пиетета, с който днешните археолози се отнасят към находките в Помпей и Херкулан.

В сянката на мраморните колони

Вследствие на изригването на Везувий станало нещо необикновено, може би единствено в историята на археологията. Двата града в момент, в който в тях кипял пълнокръвен живот, изведнъж изчезнали под купища вулканична пепел и подобно на спящи рицари от приказките повече от петнайсет века чакали своето събуждане.

Английският археолог, откривател на царските гробове в шумерския град Ур — Лендър Уули, пише шеговито:

„За да се изпълнят желанията на археолозите, всички, без изключение, древни градове е трябвало да загинат под пепелищата на вулкани, разположени в удобно съседство. Завист обзема работниците от други археологически обекти, когато посещават Помпей и виждат по чудо запазилите се къщи, фрески по стените, мебели и предмети за ежедневна употреба, лежащи там, където са ги оставили собствениците им в мига, когато са бягали от катастрофата.“

Историческата наука дължи много на Помпей и Херкулан. Благодарение на тези градове пред очите ни като жива се възправя материалната култура на Италия в нейната сложна и пребогата съвкупност, сякаш спряна в движение с помощта на някаква свръхестествена магия. Никакви други археологически обекти в огромната Римска империя не могат да се сравнят с тях. Чрез двата града ние имаме възможност да се запознаем не само с храмовете, дворците, баните, амфитеатрите, обществените постройки почти във вида, в който са ги

ползвали римските граждани, но преди всичко с ежедневиия начин на живот на обикновения човек, с който така малко и недостатъчно се занимава древната история.

Да се изкачим по ската на Везувий и да погледнем разкопките отдалеч. Пред нас Помпей се простира като на длан. Площта, заета от града, образува неправилен овал с 3,5-километрова обиколка. Скупчените нагъсто къщи са опасани от мощна отбранителна стена, дебела 6 метра и висока от 6 до 8 метра — в зависимост от релефа на терена. На всеки 100 метра се издига солидна кула, която гледа надалеч с орбитите на стрелковите си цепнатини. Градът има осем порти, от които започват тесни павирани улици, извеждащи до широкия правоъгълник на форума.

Сега да се спуснем от Везувий и да се приближим към Херкуланската порта. От двете страни на крайградския път се виждат разхвърляни луксозни гробници на помпейски велможи. Улица, широка четири метра, павирана с шестоъгълни базалтови плочи, ни води покрай многобройни ханове, дюкяни, кръчми и занаятчийски работилници към градския площад. По плочите се вижда дълбок коловоз, издълбан в продължение на векове от колелата на колите.

Най-сетне заставаме на прага на форума. Тук бил съсредоточен животът на помпейците, прекарващи повечето време на открито, както бива във всички южни градове. Тук били уреждани търговски и политически въпроси, извършвани религиозни обреди и устройвани всевъзможни забави.

Но над всичко е стоял форумът, който изпълнявал задачата на салон, и за неговото украсяване не били пестени средства и изобретателност. В тесните високи колони на сградите, построени солидно и с чувство за мярка, но монументални по стила си, в чистите и светли линии е отразена душата на гръко-римската култура. Предадена е любовта към прозрачните форми, пълни със строгост и очарование.

Красотата на площада се подсилвала от обкръжаващата природа. От западна страна се простира усмихнатият Неаполски залив с остров Капри на хоризонта, на изток се вижда могъща планинска верига, а на юг изпква ярко откроен конусообразният Везувий.

От трите страни площадът бил заобиколен с двуетажна колонада от дорийски колони. Четвъртата страна заемал храмът на Юпитер, издигнат върху пиедестал, висок десет метра. На нея имало портал, състоящ се от шест колони в коринтски стил. Вътре са намерени главата на Юпитер — неимоверно голяма — и цокълът, на който някога стояла цялата статуя. Главният вход към форума имал формата на триумфална арка, заобиколена с бял мрамор със синкава жилка.

Край храма на Юпитер имало още три други храма със също такава прекрасна архитектура, но те били по-малки. Но доминиращото във форума била базиликата. Тази увенчана с купол масивна сграда била място за търговски сделки, срещи на познати. Но служела главно за седалище на съда. Там се издигали и други обществени сгради като: три търговски зали, службата по мерките, курията, т.е. общината, с мраморни представителни зали, колонен двор за градски събрания и дори обществен клозет с вода за изплакване.

На форума не се допускали коли и колесници. Бил е павиран с твърд варовик, наречен травертин. На него имало множество статуи от мрамор и бронз, изобразяващи лица от императорския дом и заслужили граждани. От тях

са останали само цоклите с надписи. Най-вероятно помпейците са ги отнесли непосредствено след катастрофата като особено ценни за тях предмети.

В Помпей имало девет храма, посветени на различни богове и богини. Най-интересен сред тях е храмът на египетската богиня Изиди. Също както в цялата Римска империя, така и в Помпей се ширели най-различни религиозни култове, пренесени от Изток. Със сигурност знаем, че в този град имало еврейски квартал, а кръстният знак, намерен на стената на една къща, дава основание да се предполага, че съществувала и тайна християнска секта.

Но най-разпространен бил култът към Изиди. Тя била изобразявана като майка, държаща на ръце дете. Бил почитан и нейният мъж Озирис. Тайнствените обреди, свързани с религиозните тържества, привличали широки маси бедни хора и роби. През есента били устройвани големи празненства, през време на които било представяно възкръсването на Озирис, убит от бога Сет.

Храмът бе открит през 1765 г. В него имало цистерна, в която се пазела свещена вода от Нил, и тайнсвена килия, откъдето жреците през устата на богинята проповядвали на вярващите съвети и изричали пророчества. На олтара била поставена скулптурата на Изиди с позлатен венец на главата, виждат се овъглени остатъци от жертви: животински кости, смокини, кестени, орехи, фурми, овес. По стените личат запазени в добро състояние стенописи на животни и растения, срещащи се край Нил.

Във връзка с това не ще бъде излишно да споменем, че религиозни култове прониквали в Италия дори от далечна Индия. Доказателство за това е намерената в една от къщите статуйка от слонова кост, изобразяваща индийската богиня на любовта Лаксамис.

В Помпей имало още един, по-стар форум във формата на триъгълник, така нареченият Форум Триангуларе. След построяването на новия форум старият станал място за почивка, разходка и развлечения на гражданите. Двете страни на този прекрасен площад представлявали покрит със стряха портик, състоящ се от 95 дорийски колони, а третата била открита към морето. Там имало пейки за разхождащите се, а в средата — мраморна цистерна, в която се вливала вода по оловни тръби. Площадът бил украсен със статуи от бронз, между които и на Марцело — племенник на император Август.

До самия Форум Триангуларе се издигали разположени недалеч един от друг два театъра — драматичен с 5000 места и покрит музикален театър, наречен „Одеон“, с 1500 места. В него бе намерен басейн за шафранова вода, с която била пръскана зрителната зала при горещини. Между пейките имаше захвърлени театрални билети във формата на кръгчета от олово или слонова кост с гравирани номера на местата.

Представленията в тези театри се радвали на необикновена популярност сред помпейците. Наред с гръцките трагедии там били представяни народни фарсове, балети и пантомими. През време на царуването на Нерон на широка известност се радвал актьорът от пантомимите Парис; жаден за ръкопляскания, той поддържал собствени клакьори, макар да събирал откровените френетични аплодисменти на простолюдието.

Градът се грижел за физическото възпитание на младежта и построил три палестри* с учебни игрища. В най-голямото от тях, обзаведено със замах и щедрост, имало мраморен портик, съблекалня, бани, плувен басейн, помещение за гостуващи атлети и дори малко храмче на Венера — покровителката на младежта. На широкия площад растели стари платани, единият от които бил на

120 години.

[* Обществено място за гимнастически упражнения в древна Гърция и Рим. — Б.пр.]

В друга част на града бе открит споменатият вече голям амфитеатър. Тази грамадна постройка била построена със средствата на богатите Гай Квинтус Балбиус и Маурий Порциус като израз на благодарност, заедно били избрани на високи градски служби. Балбиус спечелил огромно състояние през време на реакционния терор на Сула, изкупувайки на безценица имотите на изгонените от отечеството им римляни.

Там се устройвали не само борби на гладиатори. Кървавите игри били разнообразявани с борби между хищници, лов с ловджийски кучета. На арената били пускани бикове, мечки, лъвове, тигри, вълци, пантери, глигани, газели и зайци. Изобилно се проливала човешка и животинска кръв.

Жителите на Помпей наблюдавали жестоките игри със страстна запаленост. Те се свързвали в групировки, винаги готови да вдигнат врява и да се сбият в защита на своите любимци.

През 59 година по тази причина се стигнало до кървави битки. Сенаторът Ливенций Регулус — политически изгнаник от Рим — устройл игри, за да спечели благосклонността на помпейските избиратели. Амфитеатърът се изпълнил не само с помпейци, но и с жители от съседните градчета. През време на представлението един от гладиаторите паднал ранен на пясъка на арената; с вдигане на ръка със сочещ нагоре или надолу палец публиката трябвало да реши съдбата му: да бъде доубит или помилван.

На тази основа се стигнало до спречкване между помпейците и пришълците от Нукерия. Разярената сган се изсипала на арената с ножове, камъни и колове и когато най-сетне бил въдворен ред, се оказало, че има няколко десетки убити и ранени. Ощетените нукерийци изпратили делегация с оплакване при Нерон и той осъдил мнозина виновни на изгнание, но главното — наредил помпейският амфитеатър да бъде затворен за десет години, което било необикновено сурово наказание, като се има предвид огромната запаленост на италците към гладиаторските игри.

В средата на XVIII век близо до амфитеатъра чрез разкопки бяха открити казарми на гладиатори. Те представляваха постройка във формата на правоъгълен портик, заключващ огромен плац за упражнения. В една от залите бяха намерени гладиаторски военни снаряжения — прекрасно произведение на римското оръжейно изкуство. С богато гравирани орнаменти се отличаваха особено двете брони, закриващи прасците, кръглият щит и тежкия нагизден шлем. Тези предмети днес представляват рядък и ценен експонат в Неаполитанския музей.

Игри били устройвани само два пъти годишно по случай някои празници. Във всекидневния си живот помпейците прекарвали свободното си време в трите терми, т.е. обществени бани. Те изпълнявали ролята и на клубове, поради което били устройвани художествено и луксозно. Широките мраморни зали били украсени с фрески и розетки, подът — е изискани мозайки, таваните имали форма на арки и кубета. Термите обикновено се състояли от четири зали, снабдявани със студена, топла и гореща вода и парно отделение, в което горещ въздух бил вкарван чрез проводи, поставени под пода — мозайката, — в стените и куполите. Помпейският гражданин, след като се окъпел, можел да се отдаде на четене в библиотеката, на разговор с приятелите си в специалното за

тази цел помещение, да провери физическата си ловкост на лекоатлетическото игрище или да се нахрани в красиво устроения ресторант.

В развалините на термите бе направено откритие, представляващо в известен смисъл сензация. Някои зали имали кръгли прозорци със стъкла — това е наистина рядък пример на стъклени прозорци в древността. 1328 лампи, светещи с маслиново масло, събрани в една от термите, доказват, че помпейците прекарвали там дори вечерните часове. Уместно е накрая да приведем още един любопитен факт — помпейците се оплаквали от дребните крадци, отмъкващи от гардеробите дрехи и ценни предмети, докато собствениците им се предавали на насладите на къпането.

Средните граждани живеели предимно скромно, дори мизерно. Търговците и занаятчиите държали помещения под наем — дребните търговци и занаятчиите заемали дюкяните, построени на фронтовете на патрицианските дворци и спели в малки стаички на първия етаж, до които се стигало по външни дървени стълби. Мебелировката била много бедна, състояла се от най-необходимите за живот предмети.

Огромното класово неравенство в италското общество — неравенство, което не могло да бъде смекчено от революциите на Грахките, Мариус или Спартак, проличавало ярко в луксозните вили на сенаторите, еквитите и забогателите освободени роби. Отвън тези вили нямали представителен вид. Фасадите им представлявали слепи стени, без прозорци, само тук-там оживени от образите на римски богове: Юпитер, Аполон, Марс, Меркурий или Минерва.

Страничните улици, на които се издигали тези къщи, създавали монотонно впечатление. Само на главните артерии на града дворците имали откъм фасадите си дюкяни и занаятчийски работилници, което още повече маскирало елегантността на вътрешното устройство.

През тесен коридор, затворен откъм улицата с порта, снабдена с дървени чукчета, се влизало в главната представителна зала на къщата. Това било атрий с мраморен басейн, в който през отвор в тавана падала дъждовна вода. Басейнът бил заобиколен от колони, крепящи покрива на къщата. Този прекрасен салон, предназначен за приемане на гости, обикновено бил украсен с бликащи фонтани и бюстове на прадеди и членове на семейството.

По дългите страни на атрия имало редица заслонени със завеси врати на малки стаи без прозорци. Там били спалните (дормитория) и столовите (триклия), където често биваха намирани запазени каменни легла, на които участниците в пиршествата лежали с глави, обърнати към масата.

От атрия покрай стаята на господаря на къщата (таблинум) се отивало в перистила. Това било грижливо гледаната от роби градина, опасана от колонада и малки алкови. Тя представлявала пълен с уют, прелестен кът на домашния живот. Обикновено бликали фонтани, които пръскали капки хладна вода по цветя, дървета и поляни.

По овъглените корени учените са успели да пресъздадат точната картина на тези градинки. В тях имало лехи с лилии, рози, ружи, нарциси, ириси, парички. От дърветата най-често се срещали акации, лаври, платани, дъбове, пинии, а от храстите и тревите — декоративно алое, бръшлян, мирт, папирус и тръстика.

Практичните помпейци не забравили плодовете и зеленчуците. В откритите вили са намерени овъглени остатъци, говорещи, че там са били засадени бадеми, сладки кестени, смокини, орехи, фурми, вишни, маслини,

нарове, ябълки, круши, грозде, бакла, аспержи, дини, тикви, кратуни.

Стаите в прекрасните дворци говорят за голяма любов на собствениците им към красотата. Стените на почти всички стаи били украсени с картини и мраморни украшения. Стенописите, заемащи огромни площи, най-често изобразявали сцени от римската и гръцката митология. Там виждаме например Юпитер, зает с прелъстяване на Даная, Йо или Леда или с отвличане на Европа. Много често се среща образът на Аполон, преследващ богините Дафна и Венера.

Но помпейците не се задоволявали само с митологическа тематика. През различни периоди модата в тази област се меняла и учените различават четири основни стила в помпейските стенописи. Много интересен е илюзионистичният стил. На картините от тази епоха виждаме фантастична архитектура и пейзажи, така удивително реалистични, че човек остава с впечатлението сякаш гледа през прозорец външния свят, изпълнен с пространство, слънце и въздух.

След като в 30 г. пр.н.е. римляните завоювали Египет, по стените на техните домове се появяват лотоси, хипопотами, крокодили, пигмеи, пирамиди и изгледи от Нил. С тези мотиви контрастира цикъл стенописи, поразяващи с чара си и с възхитително чувство за хумор. На тях виждаме малки гении, т.е. домашни духове-джуджета, погълнати от упражняване на най-различни занаяти, които по него време съществували в Помпей: готвят ястия, поправят сандали, изработват красиви златни украшения, рендосват дъски, удрят с чук наковалня, мятат хлябове в пещ, берат грозде и после го тъпчат с крака, за да изтече сокът му, който да се превърне във вино. Едно от джуджетата се мъчи да се справи с упорито магаре, като или го тика, или го дърпа за опашката.

Пред Херкуланската порта бе откопана разкошна вила, принадлежала на някаква жрица на Дионисий. Там бяха наброени 19 стаи с баня към всяка и дори — нещо рядко в помпейските къщи — полукръгла веранда. Но главното съкровище в този дом представляваха стенописите му с 29 фигури почти в естествена големина. Неизвестният художник, използвайки ярки цветове, е изобразил драматичното посвещаване на млада жена в мистериите на култа към Дионисий. На една картина крилато божество бичува млада девойка, на други — млади вакханки танцуват грациозно или принасят жертва в краката на Бакхус.

Близко до същата Херкуланска порта бе открита друга къща, много по-стара от горепосочената. В момента на изригването на вулкана е била на четиристотин години. В нея практикувал някакъв хирург, което узнаваме от това, че в една от стаите бе намерен цял комплект хирургически инструменти, удивително приличащи на днешните. Интересно е, че този хирург имал дъщеря, която по всяка вероятност била художничка. В стаята ѝ с огромен прозорец, гледащ към градината, една фреска изобразява млада жена, рисуваща бюста на Бакхус, докато малкият Ерос държи картината, а две робини следят с внимание работата.

На стените се срещат и реалистични портрети. Така Терентий Прокулус — собственик на голяма пекарна, спечелил голямо състояние — си построил много красива вила и на една от стените заповядал на художник да нарисува портрет на жена му и него. Мъж с пообрасло с косми лице и стърчащи уши стиска в ръка, по всяка вероятност, за да си придаде важност, папирусов свитък; хубава жена с големи сърнени очи, правилен нос и нежен овал на лицето държи пред себе си восъчна плочка, а с острието е докоснала устните си, сякаш се

колебае какво да напише на нея.

Много внимание помпейците отделяли на подовите настилки в къщите си. Украсявали ги в повечето случаи с мозайки, състоящи се от хиляди дребни, разноцветни камъчета. Някои мозайки са истински шедеври на изкуството и будят огромно възхищение. Тук-там срещаме различни геометрични десени, звезди, розетки, плетеници и лабиринти, а често и растителни мотиви, като бръшлян, лотос, лоза и лавър. За тази майсторска украса са използвани и теми из живота на животните. С необикновено подобие са изобразени хипопотами, кентаври, морски коне, делфини, кучета, гълъби, мечки и сражаващи се помежду си петли.

За връх на майсторството в мозаичното изкуство трябва да признаем фигурните мотиви, представляващи цели сцени, основа на които е някоя легенда от митологията или някакво събитие от древната история. Типична в това отношение е „Къщата на драматурга“, станала прочута чрез романа на Булвър „Последните дни на Помпей“. В живи цветове и с реализъм, изпълнен с драматично напрежение, художникът е пресъздал в мозайката на пода театрална репетиция на актьори-комици. Стар, плешив актьор с восьчна плочка в ръка дава режисьорски указания на двама свои млади колеги, облечени с кози кожуси, докато на втория план на картината друг актьор се преоблича с помощта на другаря си в театрален костюм.

Недостижим шедевър е огромният мозаичен под в „Дома на фавъна“, наречен така от археолозите, защото в атрия бе намерена неповредена скулптура, изобразяваща този космат полубог от италските гори.

На четвъртата плоскост с размери 5,12 на 2,75 и артистът е изобразил чрез подреждане на около милион и половина камъчета е най-различни оттенъци — бели, черни, златни, червени и други камъчета — широка батална сцена: битката на Александър Македонски с Дарий край Исос в 333 г. пр.н.е.

Скупчените в шемета на боя фигури, изписаните в очите им злоба или ужас, реалистично предадените характерни черти на лицата на отделните хора, динамиката и ожесточеността на битката, силата и размахът на композицията — всичко това много напомня „Битката при Грунвалд“ на полския художник Матейко.

Доминиращ образ в картината е Александър. С развяна коса, слабо лице и искрящи очи промушва с копие виден персиец. Дарий пък е показан как ужасен изведнъж забелязал, че го грози опасност. Кочияшът на неговата колесница в паника се мъчи да удържи жребците, а някакъв персийски княз скача от коня си, за да го предостави на своя цар и по такъв начин да му даде възможност да избяга. Зловещата гора от копия, стърчащи на хоризонта, свидетелствува, че в бъркотията на боя македонските фаланги са запазили редовете си стройни, което предвещава съкрушително поражение на персите. Мозайката е точно копие на картината на големия гръцки художник Филоксен от Еритрея, живял в края на третия и началото на втория век преди нашата ера.

Археолозите не очакваха да намерят в Помпей восьчни плочки, на които римляните пишели своите писма и отбелязвали текущи стопански въпроси. Връзвани били в триптих, с други думи, три плочки били съединявани с връвчица така, че се получавала книжчица с шест странички. Тъй като тези плочки се състояли от дървени дъсчици, покрити с тънък слой восък, мъчно можеше да се допусне, че ще се запазят в Помпей, където пепелта и камъните свободно пропускали въздуха. Възможност да се открият такива съществуваше

по-скоро в Херкулан, покрит с изолираща кора от вкаменена вулканична тиня.

Но един ден бе разкопана вилата на банкера и фабриканта на платно Луций Цецилий Юкундус. В една от стаите бе намерен голям сандък, обшит с бронзова ламарина. Когато бе вдигнат капакът му, се показаха 152 восъчни плочки, от които 127 можаха да бъдат прочетени. Оказа се, че са търговски документи, между които имаше договори за продажба и покупка на недвижими имоти, платежни нареждания и сметководство. Те хвърлят интересна светлина върху търговските отношения в тогавашна Италия.

Библиотека от папирусни свитъци беше намерена още в XVIII век в Херкулан. Това е единствената библиотека, открита там досега, макар да е известно, че сред патрициите било смятано за добър тон да се притежават частни колекции от книги. В двореца, наречен днес „Вила деи Папири“, пълен с прекрасни скулптури, картини и мозайки, има една закътана библиотечна стаичка. Там бяха намерени 1800 свитъка ръкописи, за съжаление в овъглено състояние и почти всички залепени един за друг. Развиването на тези свитъци и разчитането им бе извънредно трудна работа. Още през XVIII век монахът Пиаджи конструира специална машина за тази цел, но въпреки че прекара дълги години над свитъците, успя да разгърне и да разшифрова малък брой свитъци, като много от тях повреди непоправимо. До днес са разчетени само 340 папируса — това са трактати върху музиката на епикуреец Филодем и трудове върху философията на Епикур, привърженик на която бил собственикът на разкошния дворец.

В Помпей има запазени малко мебели, но затова пък бяха открити пет сервиза за маса от лято сребро, състоящи се от богато украсени с орнаменти канчета, чаши, малки чашки, чинии, лъжици, блюда и черпаци.

Да отделим на единия от тези сервизи малко повече внимание с оглед на изключителната художествена стойност и странните обстоятелства, при които бе открит. Недалеч от Помпей, по ската на Везувий, в края на XIX век бяха открити дворец и селско стопанство с постройка за съхраняване на амфори с вино и маслиново масло. Както произтичаше от намерения там печат, тези недвижими имоти били собственост на някой си Луций Херений Флорус — богат земевладелец, извличащ доходи от лозя, пасища и маслинови градини.

Изригването на Везувий изненадало това голямо стопанство в момент на напрегната ежедневна работа. В кухнята бе открит скелет на куче, вързано със синджир, на печката имаше поставени гърнета, в едно от които се варяло ястие. В конюшната бяха открити скелетите на няколко коня. Най-вероятно кравите, овцете и козите през това време пасели по ливадите и затова в обора не бяха намерени техните кости.

На двора до пресата за изстискване на гроздов сок бяха открити три човешки скелета; между тях, ако се съди по скъпите пръстени с топази, останките на господарката на къщата.

Разкопките се извършваха от собственика на земята Винченцо де Приско. На 13 април 1895 г., малко преди да сбере работниците за работа, надзирателят откри тесен отвор, водещ към мазата. Той влезе в него и тръгна навътре, ала тозчас се върна назад, крещейки, че мазата била пълна с газове.

Веднага щом работниците напуснаха работата и си отидоха по домовете, надзирателят изтича при собственика на имението и развълнувано му съобщи:

— Господарю, видях в мазата скелет, а около него — големи съкровища!

Собственикът заповяда на надзирателя да мълчи и го задържа за през

нощта.

Щом се стъмни, те се вмъкнаха в мазата с фенери в ръце и се стъписаха пред откритото се пред очите им безмерно богатство. Видяха гривни, обици, пръстени, тежки златни верижки, прекрасно украсени сребърни съдове, а в средата изгнила кожена торбичка. Тя съдържаше повече от хиляда златни монети от времето на император Август до времето на император Домициан. Най-късните бяха от 76 г., т.е. били са сечени три години преди бедствието. Сред тях имаше необикновено редки монети с образите на императорите Галба, Отон и Вителий, които царували общо една година и нямали време да пуснат в обръщение по-значително количество свои монети. Почти всички монети блестяха като нови. Днес те представляват неоценими нумизматични екземпляри.

Сервизът за маса — един от най-прекрасните останали ни от римляните — съдържаше 108 предмета: чаши, бокали, стомни, чинии, блюда, солнички, лъжички, черпаци, дори ситца. Всички те бяха покрити с изпъкнали украшения, изработени от сребърна ламарина от чукчето на опитни майстори.

Богатството на мотиви и десени е направо изумително. Там се срещат реалистични портрети на римски императори и патриции, жерави, щъркели, листа, елени и глигани, преследвани от ловджийски кучета, мечки, нападащи сърни, орли, грабващи зайци, планински кози, кос, вглеждащ се в гушер, змии, лъв, хвърлящ се върху вол, лисица, бореца се с вълк. Всички сцени са предадени с рядко срещащо се чувство за движение, с познаване на анатомията и на тайните на художествената композиция.

Твърде своеобразни са сребърните чаши за вино. Художникът е изваял по тях танец на скелети с глави на велики философи и драматурзи — Софокъл, Еврипид, Мевандър, Епикур и основателя на школата на стоиците Зенон. Смисълът на тези необикновено гротескни сцени било желанието да се изрази модната по него време епикурейска философия, свеждаща се до следната мисъл: наслаждавай се на живота, докато е време, защото зад всеки праг те дебне смъртта.

Това голямо, единствено по рода си съкровище бе тайно изнесено от откривателите му извън границите на Италия и продадено на френския милионер Ротшилд.

Надзирателят, след като се напи с част от голямата сума, която получи, издаде тайната в пиянска компания и за случая се заговори надлъж и шир в цяла Италия. Той бе дори включен в дневния ред на италианския парламент. Но правителството беше безпомощно: съкровището, принадлежащо по право на италианския народ, вече бе в чужбина в ръцете на купувача-чужденец.

Сега почти целият сервиз се намира в парижкия Лувър — един от най-ценните експонати, свързани с материалната култура на Рим.

Като спрял часовник

Ако някой смята, че отвратителният навик стени и зидове да се покриват с криви букви е съвременна напаст, положително греши. Този порок е стар като света и бил практикуван и в Помпей. Стените на базиликата, на амфитеатъра, на храмовете и частните къщи са покрити с хиляди имена, рисунки, реклами и

сентенции, в които минувачите се опитвали да изразят своите мисли, имащи твърде съмнителна стойност. Драскали ги с някакъв остър инструмент или с парче дървен въглен.

Днес ние порицаваме този обичай и се стремим да обясним на хората, че драскането на стените е постъпка, нарушаваща изискванията на добрия вкус. Но по някаква странна ирония в Помпей тези надписи, подобно на старото вино, имат за нас — съвременните хора — особена цена и вкус. Благодарение на тях можем да надникнем в ежедневието на живота на града, да се запознаем с душата на средния помпеец, с неговите грижи, антипатии и болки, да влезем в допир с неговото упорито, безцеремонно, често малко неприлично и закачливо остроумие.

Не можем да не се усмихнем, когато се запознаем с непознатия помпейски зидар, който със злобно задоволство замазал с боя някакво име на една стена, но сам не могъл да се въздържи да не увековечи своето собствено:

„Сосий се подписа — четем на стената, — Онесий го замаза с бяла мазилка“. Друг гражданин на Помпей, ласкател или благосклонен приятел, оставил на стената един вид пощенска картичка:

„Поздравявам те, Емилий Фортунас“. Намерил се и разгневен по някаква причина писач, който излял цялото си огорчение в следното изречение: „Сумий пожелава на Корнелий да се обеси“.

Нелишени от очарование са наивните опити да се пише, оставени по къщите от децата. На една от стените се перчат гордо страхотни гаргалаци — отделни букви от азбуката, които малкият писар току-що е научил на училищната скамейка, сигурно не без помощта на пръчка. На друго място се възхищаваме от напълно издържаната рисунка на млад шегобиец, карикатура на даскал с плешива глава, накривено лаврово венче и издаден напред нос на непоправим пияница. Много неволен хумор съдържа и рисунката на двама гладиатори в свиреп двубой.

Изобщо популярността на гладиаторските борби сред градската общественост е намерила широк отзвук в надписите по стените. Някои гладиатори били идоли за жените. Така между другото четем, че тракиецът Целадий е „обект на копнежи, владеец и лекар на жените“.

Много поучителни са рекламите, с които се съобщава за предстоящи игри или за резултатите от отделните схватки. На една ъглова къща бе намерен цял афиш със следното съдържание: „Двадесет двойки гладиатори, които Лукреций Сатриус Валенс 1 — жрец на Нерон — записа в завещанието си, и десет чифта, оставени от неговия син, ще се възправят едни срещу други в Помпей на 4 април. Освен това ще се състоят борби между ловци и диви животни. Ще бъде опнат платнен покрив, за да не бъде горещо на публиката.“

По-интересно е, че още в онези времена имало противници на това варварско развлечение, и то сред самите гладиатори, които от времето на Спартакото въстание представлявали опасен бунтовнически елемент в Римската империя, внимателно следен и държан в строго подчинение от легионите и преторианците. Един от тези бунтовници-гладиатори написал на стената на своята казарма нещо като протест със следното съдържание: „Философът Анеуе Сенека е единствен сред римляните писател, който порица кървавите игри.“

Повече от две хиляди други надписа убедително доказват, че изборите за самоуправителни органи протичали оживено и шумно и че в тях вземало дейно

участие цялото население на града. За любимците си агитирали не само отделни лица, в скоби казано много често жени, а дори цели цехове. Има афиши, подписани от цеховете на огнярите в обществените бани, от тъкачи, бояджии, златари, мулетари, бръснари, работници от лозята, сладкари, вярващи в богинята Изиди, дори играчи на топка. Избирателните лозунги и девизи или превъзнасяли кандидатите до небесата, или ги хулели.

„Паквий моли да изберете за едил Луций Помеус“ — призовава един помпейски гражданин, а друг е нарисувал с големи червени букви следния апел: „О, Требий, заеми се сериозно и направи да стане едил младият, честен човек Лолий Фускус.“

Остроумни и зловни са лозунгите, с които се цели да се дискредитират някои кандидати. „Мошениците препоръчват за едил Ватия“ — четем на една стена. На друго място пък под лозунги, с които привидно се хвалят кандидати, са подписани „сънльовците“ или „пияниците“. Срещат се и шеговити заплахи, говорещи, че в агитационната треска помпейците не губели чувство за хумор. Типичен в това отношение е следният надпис: „Този, които откаже да даде гласа си за Квинтус, трябва да бъде прекаран през града на магаре като някакъв шут.“

В любовните перипетии помпейците не се отличавали с прекомерна свенливост. С очарователна откровеност изливали по стените своите копнежи, неуспехи и любовни неприятности, обръщали се към любимите по име или се оплаквали с горчиви думи от тяхната вятърничавост и непостоянство. На стената на една къща неизвестен любовник написал следното пълно, с меланхолия стихотворение:

На този свят не трае нищо вечно!
Макар че слънцето златисто все ни свети,
то пак накрая ще се върне в Океана;
а пък луната, що тъй ясно свети,
безследно ще изчезне в глъбините на небето.
Затуй ако ли твоята любима
в безумен гняв изпадне и те хули,
не се огъвай, тази буря скоро ще утихне
и пак зефирът ще повее с нежен полъх.

Някакъв младеж написал с въздишка: „Ах, бих предпочел по-скоро да умра, отколкото да бъда дори бог, но без тебе“, а друг в порив на неизразимо възхищение възпява красотата на обичната жена: „Който не е виждал картината на Венера, нарисувана от Апел, нека погледне моето момиче, то е възхитително толкова, колкото самата Венера“. Някакъв нещастник, който не бил зарадван с взаимност от страна на любимата си, се сбогува с нея със следното изречение: „Прощавай, моя Саво, обичай ме поне мъничко. Ах, когато ти разбереш що е любов и започнеш да чувствуваш по човешки, имай милост към мене и ми позволи, цвете на богинята Венера, да дойда при тебе.“

На един кладенец, където били поени мулета и магарета, бе прочетена следната покана за бързане, отправена към прекалено флегматичните кочияши: „Ах, ако ти чувствуваше как гори любовта, би ме закарал по-скоро при моето момиче. Затова напред, бързо подкарвай животните, хвани камшика и поводите! Препускай към Помпей, понеже там живее моята най-скъпа!“ В спалния алков

на един от хановите някакъв гост дал израз на своята тъга със следните думи: „Тук спа Вибий Ресцитутус, самотен, със сърце, изпълнено от тъга по неговата Урбана.“

Дори ревнивците не са успявали да скрият своя яд и разочарование. Един от тях се заканва по следния начин на своя съперник: „Който пожелае да ми отнеме момичето, нека в безлюдни планини го разкъсат страшни мечки.“ Някакъв съпруг хванал жена си в кръчмата в компания със съперника си и дал израз на своето удовлетворение със следния триумфален вик: „Държа я в ръцете си, няма никакво съмнение, Ромула е тук с този негодник!“

Забавни са думите на отчаяните любовници и самохвалковци, които се преструват на равнодушни към любовта.

„Венеро — пише неизвестен холерик, — ще ти натроша всички ребра и ще те нашаря така с камшик, че ще окуцееш. Щом можа да отпратиш стрела в моето деликатно сърце, защо на мен да не е позволено да ти разбия черепа.“ Иначе третира въпроса за любовта някакъв лекомислен човек или може би отблъснат любовник. Ето думите му: „Един обича, друг е обичан, а аз плюя на всичко това.“ Към тези думи някой, очевидно скептик, добавил собствена забележка: „Който казва, че плюе, значи, че обича.“ Намерил се дори неприкриващ се клюкар, който търси отмъщение чрез одумки. Не се поколебал да хвърли върху девойката, която по всяка вероятност го отритнала, следната обида: „Луцила изкарва чрез своето тяло звонкови печалби.“

Жените не са останали длъжни на мъжете. Някоя си Ливия по следния начин отвърнала на някакъв Александър: „Твоята съдба съвсем не ме интересува, ако изчезнеш, толкова по-добре за мен.“ Друга девойка в отговор на занасянето на Торций написала: „Драги мой, за мене ти си твърде много грозен.“

Виното било на почит в града и затова по зидовете намираме много бележки на тема това Дионисиево питие. В една от пивниците четем следната реклама: „Тук може да се купи питие за един ас, по-добро ще бъде за двойно повече, а за четири аса можеш да получиш чаша фалерно.“ Някакъв минувач надраскал на базиликата: „Суавис въздиша за пълни кани с вино, той е неимоверно ожаднял.“ Друг надпис вероятно бил написан късно през нощта, когато група пиячи се връщала от кръчмата в домовете си. Един от тях се спрял, за да даде израз на своето задоволство: „Най-добри поздрави — написал с неуверена ръка, — налели сме се като кожени мехове!“

Но друг от компанията сигурно е бил недоволен от вечерта и ругае кръчмаря: „Дано някога станеш жертва на собствената си хитрост, нам продаваш вода, а сам лочиш чисто вино.“

Странното е, че дори гробниците били загрозявани с всевъзможни надписи. Там намираме предизборни афиши, съобщения за гладиаторски игри, реклами, дори малки обявления, с помощта на които гражданите на града си известявали различни неща. В една от гробниците пред Херкуланскага порта четем обявление за избягала кобила. Казва се следното: „Ако някому е избягала кобилата с багаж на 26 август, нека се обърне към Деций... отгатак Сърненския мост в Мамианското имение.“

Като разглеждаме тези хиляди надписи, загрозяващи красивите стени на почти всички помпейски сгради, не се учудваме, че измежду жителите на града се намерил по-разумен човек, който бил възмутен от това. Но дори той — и тук е цялата игра — не могъл да се опре на фаталното изкушение и написал: „О,

стено, аз се възхищавам от тебе, че досега не си се разпаднала. Та ти си принудена да понасяш толкова празни брътвежи!“

Помпейците имали слабост към лозунгите и кратките морални сентенции, които нареждали да бъдат нарисувани по стените на стаите си или чрез мозайчна техника по подовите. В една къща намираме следната премъдрост: „Най-малкото зло се превръща в голямо зло, ако го подценяваме.“

Тази мода била доведена до абсурд от някой ги Епидий Хименаус. Всички стени на неговата къща са нашарени с безброй надписи, някои от които направо смешни и издаващи, че собственикът бил типичен печалбар с доста примитивен интелектуален вкус. Ето едно от неговите напомняния, отправени към гостите му, поканени на разговор: „Ненавистните караници отложи за после, в противен случай отпрати крачките си към собствения си дом.“ Или: „Закачащите си погледи и ласкаещата си физиономия отвърни от чуждата съпруга, нека лицето ти изразява скромност.“ Третото изречение е може би най-забавно: „Пази нашите ленени покривки!“

Богатият пекар Гнай Нигидус с чувство на задоволство от спечелените си пари наредил да бъде написано с големи букви в пекарната му: „Тук живее щастие“, а друг търговец на име Сирикус си избрал за житейски девиз следните три думи: „Добре дошла, печалбо!“. Трети търговец с неизвестно име със забавна откровеност заявява на всички, че за него „Печалбата е радост“.

Праговете на къщите също били украсени с надписи. Прочута е мозайчната картина на куче с предупреждение *_Cave canem_* — Пази се от кучето. Но обикновено пред вратите се срещат лаконични приветствия: *_Salve!_* Този всеобщ обичай не бил спазен от никакъв собственик, който написал на стъпалото си по-дълго изречение: „Моите врати са затворени за крадци и широко отворени за честни хора.“

Изброените досега надписи ни настройват весело, но трябва да кажем, че има един, който вълнуващо напомня за трагичната съдба, сполетяла Помпей. В тясната Херкуланска порта се разигравали сцени, достойни за Дантевия ад. Тълпи от обезумели от ужас хора се стремели колкото се може по-бързо да се измъкнат от града на открито и при невъобразима паника се блъскали и тъпчели едни други, без да обръщат внимание на деца и старци. Някакъв евреин, като не можел да се измъкне, се скрил в близката къща, за да изчака там катастрофата, но после отново излязъл на улицата. Докато чакал в тази къща, надраскал на стената две красноречиви думи „Содом и Гомор“.

Този зловещ надпис хвърля сноп светлина върху това, което помпейците преживели през време на бедствието. Веществено доказателство представляват човешките скелети, намерени в къщите и по улиците на града. Наброени бяха, както вече споменахме, повече от две хиляди скелети.

В продължение на няколко века всички тези скелети, от положението на които можеше да се разбере как били протекли хиляди индивидуални трагедии, археолозите трупаха в музея, без да ги запазят както трябва. Чак в 1864 г. ръководителят на разкопките Фиорели попадна на щастливо хрумване. На една уличка бе изровен череп на човек, а останалата част от скелета бе във втвърдената вулканическа пепел. Изследванията показаха, че при нещастieto намокрената от дъжда пепел се е сбъхтала около тялото, което с течение на времето се разложило, но вътре се очертала формата му.

Фиорели запълни отвора с течен гипс и след като гипсът се втвърди, на повърхността бяха извадени четири човешки фигури. Те имаха цели заоблени

форми на живи хора, по лицата им бяха изписани ужасът и предсмъртната агония.

От положението на жертвите не било трудно да се разбере какво е станало на тази малка уличка. Най-отпред лежеше възрастна жена, държаща цялото съкровище, което се опитала да спаси: три чифта златни обици, над сто сребърни монети и два железни ключа от вратата на дома си. Дясната ѝ ръка бе счупена, а лявата закриваше лицето, сякаш жертвата се опитала да се предпази срещу дъжд от камъни. В краката ѝ загинала четиринайсетгодишна девойка, може би нейна дъщеря. Малко по-назад намерила смъртта си друга жена, ако се съди по железния пръстен на десницата ѝ — робиня. Най-отзад лежеше по гръб роб с огромен ръст, с железен пръстен и още запазени части от сандали на краката.

Оттогава археолозите прилагат метода на Фиорели навсякъде, където намокрената и след това втвърдила се пепел позволява това. По този начин са получени многобройни вълнуващи отливки, които сега се съхраняват в музея в Неапол. Освен тях в летописа на помпейските разкопки е отбелязано откриването на много скелети, хвърлящи интересна светлина върху отделни фрагменти от катастрофата.

В храма на Изида жреците се гощавали, когато ги изненадало изригването на Везувий. На масата им имало хляб, вино, пилета, риба и яйца. Пируващите скочили от леглата и се втурнали да събират съкровищата си. В голяма ленена бохча завили много златни и сребърни монети, статуйки на Изида, сребърни жертвени съдове и други скъпоценни предмети. Но не успели да отидат далеч. Всички загинали под град от камъни, разпилявайки съкровищата по паважа на храма. Другите жреци загинали в съседните стаи. Единият от тях с брадвичка в ръка преодолял две стени, но при третата паднал и се задушил от отровните изпарения. На кошмарна гротеска прилича сцената, открита в една от гробниците край Херкуланската порта. Римляните имали особения обичай да сядат за погребално угощение в самата гробница, по-точно в специално за тази цел предназначено преддверие, наречено *_triclinium funebre_*. Изригването на Везувий изненадало в тази гробница цялото семейство на току-що погребания гражданин, което, изтегнато на легла, се черпело и разговаряло.

В школата по гимнастика и фехтовка, наречена палестра, където имало огромен плуven басейн и параклис на покровителката на младежта Изида, младежите се упражнявали както обикновено. Градът от камъни и пепел прогонил атлетите и те се скрили под обкръжаващия игрището портик от колони. Но покривът се срутил и много младежи намерили смъртта си. Жрецът на Изида, опитвайки се да избяга с две сребърни ритуални съдини, паднал в басейна, вече пълен догоре с пепел, и въпреки свръхчовешките си усилия не успял да се измъкне. Тялото му бе намерено изкълчено в предсмъртни конвулсии.

Подобен инцидент станал в казармите на гладиаторите. Намиращите се там гладиатори твърде късно схванали, че тяхната сграда представлява по-скоро капан, отколкото убежище. Чак когато стаите им се изпълнили със серни пари, а входовете били задръстени от огромна вулканична маса, те се хвърлили да бягат, като забравили двамата си колеги, които за някакво провинение се намирали в мазето, оковани в железни вериги. Но бягството закъсняло. В двете зали за упражнения, по стените на които имало окачени разни гладиаторски

принадлежности, загинали повече от петдесет гладиатори и една жена, която имала накити.

Не по-малък ужас царял в един прекрасен дворец на „Улицата на мъртвите“. Под колонната зала на този дворец имало обширни мазета, пълни с огромни амфори за вино. Собственикът на къщата се скрил там заедно със семейството си и много роби. Жената със златен гердан и голям брой скъпи гривни държала на ръка кърмаче, а по-големите ѝ син и дъщеря стояли до нея. Робите донесли в мазето хляб, овощия и други храни, кесия със сребърни монети и голям чувал, пълен със сервизи, изработени от дебела сребърна ламарина.

Когато в двореца започнали да проникват отровните изпарения, нещастните обитатели се опитали да се доберат до чист въздух, но вратите на мазетата се оказали засипани с пепел и камъни. И всички те — семейството на богаташа и робите на брой 34 — загинали сред амфорите, изравнени пред лицето на смъртта. Археолозите можаха да различат господарите от слугите само по накитите. Заедно с хората загинала една коза със закачен на шията меден звънец.

Може да се посочат безброй подобни сцени. Така в дома на Паквий Проколус весело си играели седем деца. Родителите им по това време сигурно били в своите дюкяни и работилници, далеч от къщи. Когато вулканът изригнал, нещастните малчугани се сгушили един до друг, безпомощни и ужасени, очаквайки отнякъде спасение. Но преди някой да помисли за тях, били смазани от тавана, който рухнал под тежестта на пепелта и камъните.

Ужасна сцена бе открита през 1787 година. В малка стая лежах разхвърляни, по всяка вероятност гризани, кости на жена. Първоначално не можеше да бъде обяснено обстоятелството, че частите от скелета ѝ бяха разхвърляни из стаята. Чак когато бе открит скелетът на едно куче, стана ясно как се е развила необикновената трагедия. Кучето преживяло по-дълго от своята господарка в този затвор и борейки се с гладната смърт, се хранело с нейното тяло.

Нещо като специален герб на Помпей е станала гипсовата отливка на едно завързано куче. Нещастното животно, оставено в общата бъркотия в преддверието на някаква къща, се измъквало от растящия слой пепел дотам, докъдето му позволявала дължината на веригата, с която било завързано. След това паднало настрана и издъхнало с протегнати в конвулсия лапи.

В двореца „Пиян фавън“ — същия, в който се възхищавахме от баталистичната мозайка, изобразяваща битката при Исос, — под тавана на портика бе намерено гнездо със скелет на гълъбица, която мъти яйца. В едно от яйцата имаше скелетче на неизлюпено гълъбче. Тази находка няма голямо археологическо значение, но вълнува. Заслужава да бъде спомената главно, защото повече от която и да било друга е характерна за странната съдба на този град, чието сърце спряло внезапно, подобно на внезапно повредил се часовник.

В Царството на голямата змия

Как Кортес покори държавата на ацтеките

Фернандо Кортес, син на обеднял испански благородник от Естремадура, на млади години бил непоправим нехранимайко. Той и компанията му от безделници до такава степен опротивели на почетните еснафи с гуляите, скандалите и любовните си приключения, че в края на краищата Кортес бил принуден да бяга от градските пазители на реда.

По онова време изпадналият в затруднено положение млад испански благородник имал големи възможности за скитане и приключения. Все пак било 1504 година. От първата експедиция на Колумб до Западна Индия минали по-малко от дванайсет години. За златните съкровища на Антилските острови се носели такива слухове, че можели да завъртят главата не само на човек с такава гореща кръв като Кортес, а дори на най-стария гражданин на Иберийския полуостров.

Кортес се впуснал в морско пътуване и слязъл на остров Сан Доминго. През 1511 година заедно с Веласкес той потеглил, за да покорят Куба. Там се прочул не само като галантен кавалер, но и с жестокостите си спрямо индианските островитяни, защитаващи се отчаяно срещу нападта на белите нашественици.

След покоряването на острова Веласкес станал губернатор, а Кортес — собственик на значително количество земя и една златна мина. Скоро имуществото му станало голямо. „Един бог само знае с цената на колко индиански живота“ — както казва испанският летописец от XVI век де Лае Касас.

Ако се бил оженил, Кортес може би щял да прекара остатъка от живота си подобно на мнозина други колонизатори — в спокойно ползване от плодовете на труда на индианците-роби. Но из острова с бързината на светкавица се разнесла новината за нови открития.

В 1518 година Хуан де Гриалва проучил северния и западния бряг на Юкатан. От тамошните индиански племена узнал, че навътре в сушата имало мощна, многолюдна и богата със злато държава — на ацтеките. Тази вест действувала на Кортес като искра на буре барут.

Губернаторът Веласкес решил да изпрати до тези места военна експедиция, а Кортес чрез машинации, предлагайки да покрие разходите по експедицията, успял да издействува да му бъде възложено командването ѝ.

В кубинското пристанищно градче Сантяго новоизпеченият адмирал на армада* подготвил шест кораба и вербувал триста войници. Но Веласкес се разкалял за решението си и отменил назначението. Познавайки своеволната и дръзка натура на Кортес, се метнал на коня си и се понесъл към пристанището, за да може лично да му отнеме командването.

[* Голяма военна флота — Б.пр.]

Но в момента на пристигането му Кортес бързо опънал платната и подигравайки се на Веласкес, излязъл в открито море, макар че хората му още не били готови за път: липсвали някои кораби, екипажи и преди всичко провизии. След като скъсал с представителя на властта, Кортес трябвало да прибягне до корсарски методи, за да се снабди с нужните му провизии.

В пристанище Макака на Куба секвестирал всички хранителни запаси, които му попаднали под ръка, без да пощади дори съществуващите там кралски чифлици. В Тринидад заграбил цял търговски кораб, пълен с товар, току-що пристигнал от Испания. За тези му деяния губернаторът на града поискал да го

задържи като обикновен грабител, но Кортес насочил дулата на оръдията към града и заплашил, че там няма да остане камък върху камък. Изгубилият ума и дума от страх висш чиновник, посрамен, се отказал да се спречква с опасния авантюрист.

В друго пристанище на Куба — Сан Антонио — армадата вече чакала напълно готова и през февруари 1519 г. потеглила в открито море по посока на Юкатан. Състояла се от единайсет кораба с екипаж 110 моряци, 566 войници и 200 индианци-носачи. Ударната сила на тази малка армия представлявали кавалерията ѝ, състояща се от 11 коня, и преди всичко артилерията, брояща 10 тежки и 4 леки топа от бронз. Пехотата била въоръжена с лъкове, дълги копия, рапири, 32 арбалета*1 и 13 аркебуза*2.

[*1 Усвършенствуван лък за хвърляне стрели чрез механизъм — Б.пр.]

[*2 Средновековна пушка — Б.пр.]

Флотилията била закотвена на устието на река Рио де Табаско в Юкатан, понеже коритото на тази река се оказало твърде плитко за корабите. С част от екипажа Кортес се отправил на лодки нагоре по реката, за да посети столицата на племето табаски, за което Гриалва разказвал, че го било приело благосклонно.

Но за негово неприятно учудване от бреговете на реката, където в гъсталака от мангови дървета и лиани чакали скрити стотици лодки, пълни с индианци, се посипал град от стрели и камъни. Малко след това испанските ладии и индианските лодки се сблъскали, а воините наскачали в плитката вода и продължили упорито да се сражават.

След известно време испанците успели да се измъкнат на брега, откъдето започнали да стрелят с аркебузи. Тътнежът, който издавало непознатото оръжие, ужасил индианците. Те се разпилели, а Кортес с бързи действия превзел столицата им.

На другия ден се събрала цялата армия на табаските, състояща се от няколко десетки хиляди войни. С пронизителни свирки и виковете индианците се хвърлили в атака. Дори огънят от дулата на топовете не успял да ги спре, макар че падали покосени. В последния момент испанската кавалерия ги нападнала в тила. Индианците никога в живота си не били виждали коне и видът на тези пръхтящи и цвилещи чудовища ги накарал да хвърлят оръжието и да побегнат, където им видят очите.

Двамата пленени вожди Кортес изпратил при царя на табаските с предложение да се сключи мир. Някак много скоро самият цар се появил начело на многобройна свита, която носела щедри дарове — златни предмети — и водела двадесет индиански робини, сред които била красивата Малинцин, наречена от испанците Марина — бъдеща преводачка, любовница и помощница на Кортес в покоряването на нейните сънародници.

След като сключили мир с табаските, конквистадорите се качили отново на корабите и на 21 април 1519 година спрели на лагер на мястото, където днес е град Вера Крус. Заобикаляла ги безкрайна блатиста джунгла, в която се носели отровни изпарения. За щастие местните индианци се оказали по-гостоприемни от табаските. Бързо издигнали около лагера хиляда шатри от клони и зашетапи живо, за да нахранят гостите с плодове, зеленчуци и печени птици.

Главатарят на индианците Техатлил дал на испанците щедри дарове — памучни тъкани, наметала, майсторски обшити с пера от екзотични птици, и кошове, пълни с накити от златна ламарина. Кортес го помолил да изпрати

куриер до владетеля на ацтеките Монтесума с известието, че са дошли испанците и че възнамеряват да го посетят в столицата му.

Седем дни конквистадорите чакали отговор. Заобикаляла ги буйна тропическа растителност, душна и влажна — мангови и махагонови дървета, палми, висока тръстика и трева, виещи се като змии лиани, екзотични цветя. В тази гъста растителност пъstreели с цветовете на дъгата колибри, огромни пеперуди и птици с ярки пера.

Междувременно в двореца на Монтесума имало непрекъснати съвещания. Столицата на ацтеките Теночтитлан, наречена по-късно Мексико, била обзета от страх и неувереност. Владетелят и дворцовите първенци не могли да се решат да предприемат някаква решителна стъпка.

Каква била причината на извънредно странния факт, че многомилионният народ със смели воини се уплашил от шепа пришълци отвъд морето? Виножник за това бил техният бог Кетцалкоатл. Ацтеките си го представяли като бял човек с вълнообразна брада, макар самите те да нямали косми по лицето си. Според тяхната легенда белият бог бил дошъл от „страната на изгряващото слънце“ на крилат кораб (ацтеките не познавали платната) и бил слязъл на сушата там, където сега установил лагера си Кортес. Белият бог научил индианците на различни занаяти и на добри обичаи, надарил ги с мъдри закони и религия и основал държава, където се отглежда памук с различни цветове, а царицата ражда кочани с човешки бой.

След като изпълнил своята посланическа мисия, белият бог се върнал там, откъдето бил дошъл. За неговото изчезване сред индианците съществували няколко предания.

Според едно от тях Кетцалкоатл коленичил край шумящия Атлантически океан, заплакал горчиво и се хвърлил на една горяща клада. Пепелта му била отнесена от вятъра и се превърнала в ята птици, а сърцето му увиснало на небето като утринна звезда.

Според друга легенда богът на нощта, желаейки да отстрани с хитрост от Мексико белия бог, му подал чаша, пълна уж с еликсир на безсмъртието. В действителност питието породило у Кетцалкоатл такава непреодолима скръб по родината, че той отплавал на крилат кораб по посока на изгряващото слънце.

Легендите съвпадали напълно: брадатият бог предвещал, че ще се появят отвъд морето бели завоеватели. Те ще покорят всички индиански племена и ще свалят техните богове и ще въздигнат своя чуждестранен бог. Под влиянието на това предание ацтеките лесно повярвали, че се сбъдва пророчеството. Белите пришълци им се стрували неземни същества. Владеели гръма, разполагали с някакви четирикраки чудовища и въпреки огромното количествено превъзходство на табаските ги разгромили като че ли със силата на някаква чудновата магия.

Запазени са писмени източници, които доказват извън всякакво съмнение, че суеверието за белия бог представлявало една от причините за лесното покоряване на ацтеките и перуанските инки. Това суеверие прекършило волята им за борба и легнало като тежка сянка над военния съвет на Монтесума. Вместо да съсредоточи всичките си сили и да помете с един замах шепата дръзки пришълци, владетелят на ацтеките решил да преговаря. Изпратените от него представители получили задачата да омилостивят с щедри дарове опасните чужденци, да им дадат да разберат колко богата и могъща е страната на ацтеките и след като по този начин ги обезкуражат, да им връчат забрана да

продължават придвижването си към столицата. Групата на пратениците се състояла от няколко велможи и сто роба, натоварени с дарове. Посланиците били облечени с богато украсени дрехи и пъстри пера на главата. Ръцете, краката, вратовете и ушите им били отрупани с накити от тежко злато.

Те приветствували почтително Кортес, като докоснали с пръсти най-напред земята, след това своите слепоочия. Робите запалили кадилници с екзотични растения и наредили на рогозки изпратените от Монтесума дарове: щитове, шлемове, ризници, гerdани, гривни — всичко от чисто злато. Там имало красиви пера, зашеметяващо количество перли и благородни камъни, статуйки от злато и сребро — странна и прекрасна изработка, майсторски бродирани деликатни като коприна памучни тъкани и преди всичко две плочи от злато, големи като воденични камъни, покрити с богата резба, изобразяваща растения и животни.

Даровете надминали и най-смелите мечти на конквистадорите. Но вместо да ги уплашат, както се надявал Монтесума, събудили у тях неудържима алчност. Любезно, но твърдо Кортес отхвърлил искането на Монтесума, заявявайки, че бил дошъл тук като пратеник на испанския крал и че нямал право да не изпълни нарежданията на своя повелител.

На другата сутрин призори испанците забелязали, че от индианците, които обикновено им приготвяли храната, нямало и следа. Зловещата тишина не предвещавала нищо добро и доказвала, че не трябва да се гледа несериозно на исканията на Монтесума. По негова заповед испанците останали безпомощни, на пусто място, изоставени от туземците, осъдени на гладна смърт при този убийствен климат в маларичната джунгла.

Кортес се изправил пред трудно решение. Дали да се върне в Куба, както все по-настойчиво искали войниците? Но там го чакало въжето. От друга страна, впускането навътре в многомилionenната държава против волята на нейния владетел граничело с безумието.

Положението изглеждало безизходно и Кортес, поддавайки се на настояванията на своята армия, вече се канел да заповяда всички да се върнат на корабите, когато изведнъж сред звуци от барабани и писък на пищялки се появила група пратеници на някакви индианци. Те говорили съвсем друг език и само двама могли да се изразяват на ацтекски. От тях Кортес узнал, че били пратени от царя на тотонаките, чиято столица Цемпоала се намирала в северната част на Мексиканския залив.

Тотонаките били покорени от ацтеките и се измъчвали от тяхното владичество, но не губели надежда, че ще извоюват независимостта си. Техният крал, след като чул за удивителната победа на отвъдморските чужденци над войнолюбивите табаски, ги поканил и им предложил съюз срещу общия враг.

Кортес се заловил с две ръце за този случай и бързо потеглил с войската си към Цемпоала, убеден, че ацтекската държава, която — както се оказало — се състояла от многобройни покорени и готови за бунт племена, може лесно да бъде покорена.

Цемпоала бил град с близо тридесет хиляди жители, живописно разположен сред хълмове, градини и царевични ниви. Белосаните къщи блестели на слънцето като сребърни. На главния площад високо се издигала бяла пирамида на тераси с дървено светилище на върха.

Жителите посрещнали испанците с гирлянди от цветя, а царят — висок, пълен индианец, с параден костюм — ги приел много любезно, подарявайки им

накити и красиви тъкани. Не само им обещал помощ, изразяваща се в цифрата сто хиляди бойци, но и ги уведомил, че ацтеките имали и друг враг — тласкаланите, на които също можел да разчита.

Благоприятният обрат на положението не успокоил воините на Кортес. Голяма група от тях направила заговор да превземе корабите и да избяга в Куба. Кортес открил съзаклятието, наказал предводителите със смърт или изтезания, а след това се решил на една удивително смела постъпка. Решил „да изгори мостовете“ зад себе си и зад своята войска, заповядал да се демонтират корабите, да се изгорят дървените им части, а железните части, въжета и платната да се приберат.

След като основал на мястото, където бил слязъл на сушата, укрепен лагер и след като му дал името Вила Рика де Веракрус, т.е. „бял град на истинския кръст“, започнал похода си навътре в континента, вземайки със себе си хиляда и петстотин тотонаски бойци. Тъй като особена черта на индианската цивилизация било, че не познавали колелото и товарните животни, багажите и оръдията били носени от хиляди носачи-индианци. Походът започнал на 16 август 1519 г.

Първоначално вървели през тропическа джунгла, сред ванилови и какаови храсти, където прехвърквали папагали, колибри и пъстроцветни пеперуди. Но след като минали няколко дни, започнали да се изкачват по склоновете на едно плато. Появата на първите дъбове говорела, че навлизат в пояс с умерен климат. Пред очите им се появили високи планински вериги. От дясната им страна бил могъщият масив Сиера Мадре, обрасъл с борови гори, на юг блестял със снежния си връх самотният гигант на Андите — вулканът Орисаба, почитан от местните жители като божество.

Срещаните по пътя индианци ги приветствували твърде приятелски. В долините и по платата видели многолюдни градчета, всяко със своя пирамида, прикътани селца и ниви със златиста царевица, алое и кактуси, с една дума, цветуща земя под животворните лъчи на планинското слънце.

След няколкодневен ход минали през дълга клисура и стигнали „царството на огромните скали“. Проточената колона на войската и носачите се виела над урви и пенливи потоци. Испанците и особено неподходящо облечените индианци, осезателно почувствували дъждовете, студените вихрушки, града и снега.

По съвет на тотонаките Кортес насочил колоната към Земята на тласкаланите. Тъй като били вековни врагове на ацтеките и в непрекъснати борби защищавали от тях своята независимост, той разчитал на тяхната помощ.

Обаче бил неприятно изненадан. Щом се озовал в тяхна територия, неголям отряд от бойци го нападнал с такава ярост, в сравнение с която бойният плам на табаските бледнеел. Мъжеството и презрението към смъртта на новите неочаквани противници били тревожни, а най-неприятна била пълната липса на суеверен страх от конете. Въпреки че тласкаланите за пръв път виждали тези животни, хвърляли се върху ездачите, сваляли ги от седлата и дори убили два коня със своето странно оръжие — дървена тояга с набити в нея остри като бръснач парчета от вулканично стъкло, наречено обсидиан. И не се знае как би свършило сражението, ако изстрелите от аркебузите и артилерията не спрели нападателите.

На другата сутрин, преследвайки малък отряд индианци, конквистадорите попаднали в някаква клисура. Изненадала ги необикновена

картина. Докъдето окото стигало се виждала гъста, неизброима армия. Сред бойците, татуирани с бяло-жълти ивици, се отличавали вождовете им. Техните златни и сребърни шлемове и ризници, развяващите се от вятъра пъстри пера и преди всичко блестящите с всички цветове наметала от пера — цялото това варварско великолепие правело тези хора да приличат на красиви екзотични птици. Над армията се люлеела гора от копия и изображения на животни — символи на отделните отреди. Отпред огромен боец държал на кол емблемата на държавата на тласкаланите — изпъстрен с перли и сапфири златен орел.

В миг Кортес разбрал колко примитивна и наивна била тактиката на тласкаланите. Наблъсканата в клисурата армия естествено не би могла да се разгърне и да използва както трябва чувствителното си числено превъзходство. Кортес формирал сбита колона и ударил неприятелските сили в средата. Тактиката се оказала правилна — стихията на битката заляла наистина испанците подобно на развълнувано море, но индианските воини, притиснати в клисурата, били почти безпомощни.

Защитените с железни брони испанци постепенно се измъкнали от тълпата на индианците и излезли на открито от другата страна на клисурата, откъдето започнали да поразяват враговете си със съсредоточени залпове. Тласкаланите трябвало да се оттеглят с големи загуби.

На третия ден срещу испанците се възправила още по-голяма армия. Кортес се окопал в хълма и решил да приложи отбранителна тактика. Индианците бурно се хвърлили в атака, но и сега вървели като пъстра, сгъстена лава без какъвто и да е стратегически план. Техните стрели, изхвърляни с лъкове и камъни с прашки, попадали в рововете или се плъзгали по шлемовете на испанците. Загивали само бойци от съюзниците им — тотонаки.

По едно време ревнали оръдията и аркебузите. Тласкаланите падали като покосено с коса жито, а когато, съкрушени от загубите, останалите почнали да се оттеглят, в атака се хвърлила кавалерията, сечаща и мачкаща бягащите в паника индианци.

През целия ден и следващата нощ индианците с безпримерно мъжество подновявали атаките си, но всеки път били сломявани благодарение на повисшата тактика и по-добрата дисциплина на испанците и главно благодарение на огъня на непознатото им огнестрелно оръжие. Скоро между индианските вождове избухнали спореше, някои от тях, обезсърчени от неуспеха, събрали своите отреди и напуснали бойното поле.

На предложението на Кортес тласкаланите изразили готовност да се сключи мир — нещо повече, поканили испанците в своята столица и враждебното им отношение неочаквано се превърнало в импулсивно приятелство. Жителите на града излезли да срещнат недавнашните врагове с огромни букети цветя, по шиите на конете и войниците окачили гирлянди, а жреците, облечени с бели туники, ги почели с дим от кадилниците си.

В града се разнесли шумни викове, музика, лесен и думкане на тъпани. На тесните улици се люлеели гирлянди, окичени с непознати на испанците цветя. Старият цар Сикотенкатл прегърнал Кортес и поканил пришълците на угощение.

Градът бил опасан от величествени планини, покрити с вечни снегове, улиците били тесни и криви. Къщите, градени с вар, нямали нито прозорци, нито врати. Вховете били закрити от красиви тъкани, окичени със звънчета, чиито сребристи звуци се носели из града. Първенците живеели в дворци от

дялан камък. В центъра на града се издигала до небето пирамида със светилище, посветено на бога на войната, комуто тласкаланите ежедневно принасяли човешки жертви, предимно военнопленници.

От половин век те били във война с ацтеките, защитавайки се срещу тяхното хищническо грабителство. Тъй като ацтеките постоянно понасяли поражения, най-сетне приложили тактиката на икономическата блокада. Понеже между другото отрязали на тласкаланите довоза на сол, тласкаланите до такава степен отвикнали от нея, че по-късно няколко техни поколения, вече през периода на испанското владичество, не солели храната си. Новината за поражението на тласкаланите и още повече за опасния им съюз с чужденците ужасила Монтесума и го лишила от последна капка смелост. Дошла му нелепата идея срещу цената на огромни количества злато да склони конквистадорите да скъсат съюза си и да се откажат от похода си към Теночтитлан. Но когато му било отказано, помолил испанците да тръгнат към град Холула, където им приготвил квартири.

Град Холула бил религиозна столица на ацтеките. Намиращото се там светилище на известния ни вече бог Кетцалкоатл било място за поклонничеството на всички индианци от Мексико. Испанците твърдели, че градът бил по-красив от Флоренция, което до известна степен се потвърждава от запазените развалини. Пирамидата, върху която бил храмът, до ден-днешен буди възторг със своите размери. Нейната основа е много по-голяма от основата на Хеопсовата пирамида, макар че постройката е малко по-ниска.

Тесните улички твърде много напомняли Мека, Ерусалим или средновековния Рим. Там минавали непрекъснати върволици от поклонници и просяци, жреци и монахини. Високо над града се издигали четиристотин кули на храмове с вечно горящи на върховете им огньове. С песни и кадилници всеки ден из града сновели процесии.

Испанците, заедно с тотонаките и тласкаланите, се настанили в двора на един от храмовете. Един ден Марина узнала от жената на местен велможа, че срещу пришълците се подготвял заговор, организиран по заповед на Монтесума.

Кортес решил да удари пръв и съставил дързък план да изтреби местната аристокрация, та по този начин да лиши врага от неговите предводители. Под предлог, че имал да им съобщи важна новина, той поканил при себе си всички велможи. Щом се събрали в двора на храма, въоръжени испанци ги нападнали изневиделица и започнали да ги убиват. Вик на ужас се изтръгнал от гърдите на незащитните индианци. Мятайки се отчаяно, някои се хвърляли с голи ръце срещу нападателите, други бягали по двора, търсейки изход от капана. Но нито един не успял да избегне смъртта. Задъхани и оплескани с кръв, конквистадорите се нахвърлили като чакали върху труповете, смъквайки от тях накитите и скъпите дрехи.

Викове на убиваните вдигнали на крак целия град. Огромни тълпи обкръжила двора и се стремели да проникнат вътре. Испанците отговорили със залпове на оръдията и аркебузите. При вида на труповете тълпите потърсили спасение в бягството. Тогава от портата изскочила конницата. Вкупом се изсипали конквистадорите и съюзниците им — индианци. Нахвърлили се върху разлюляната тълпа и започнали да секат наляво и надясно. Целия ден грабели къщите и храмовете, като палели това, що не могли да отнесат, и се връщали в квартирите си, натоварени с плячка. Привечер от цветущия град останали само

развалини.

Две седмици след тези събития испанците продължили по-нататък. Сега трябвало да минат през предела на планинската верига, заграждаща долината на Мексико. С всяка стъпка въздухът ставал по-рядък и по-остър. Студените ветрове пронизвали до мозъка на костите. От двете страни на испанците се издигали най-високите планини на североамериканския континент — вулканите Попокатепетл и Икстакихуатл.

Те спрели на предела и не повярвали на собствените си очи. От гърдите им се изтръгнал възторжен вик: „Ето обетованата земя!“ Долината на Мексико, наречена от индианците Анахуак, представлявала необикновено красива гледка. В светлата прозрачност на въздуха се виждали като на длан пъстра мозайка от ниви, градини, гори, езера с чудно красиви сини води. Точно в средата на най-голямото езеро, имащо повърхност на кристално огледало, в сянката на неизброими пирамиди, се простирала бялата столица на ацтеките Теночтитлан — Западна Венеция, както веднага я кръстили конквистадорите.

На 8 ноември 1519 г. армията на испанците и съюзените с тях индианци се отправили към града. Езерото Тескоко било пресечено от прав като стрела насип от скали и пясък. От двете му страни плавали рояци лодки, натоварени с всевъзможни стоки. На края на насипа, заобиколен от парадно облечени велможи, ги чакал на позлатената си носилка Монтесума. Той бил снажен мъж на около 40 години, с мургаво лице на хищна птица. На главата му имало огромно покривало от аленозелени пера, изпъстрени с блестящи перли и тюркоази. Наметалото му представлявало чудо на ръкоделието: хиляди пера с всички отсенки, които може да се видят на някоя палитра, били подредени в блестящ орнамент. Целите му царски одеяния били покрити със злато и искрящи благородни камъни. Дори пантофите му били със златни подметки.

Монтесума приветствувал Кортес любезно и му подарил гердан от рязани кристалчета, които ацтеките ценели повече от златото. След това застанал пред испанците и се отправил към града. Войската развявала знамената и под звуците на тръби и тътена на тъпани влязла в предградието, докато тълпата, изпълнила улици и плоските покриви, я наблюдавала с любопитство и безпокойство.

Най-сетне спрели на главния площад в града. От едната страна се издигала огромна пирамида, а досами нея се простирал сложният ансамбъл на дворците на Монтесума, построени от дялан камък. На отсрещната стена се издигала старата резиденция на бащата на сегашния владетел, заобиколена от мощна отбранителна стена. На двора чакал Монтесума, за да заведе лично гостите в квартирата им.

На другия ден Кортес, придружен от своите офицери и воден от самия владетел, посетил пирамидата. Постройката се издигала на просторен площад, заобиколен от защитна стена с кули и бойници. Там постоянно имало войска — в случай, че се разбунтува населението.

Пирамидата се състояла от пет етажа с тераси. До върха ѝ, където се виждали два храма с формата на дървени кули, водели много стръмни стъпала, на брой триста и четиридесет.

На шеметно високия връх на пирамидата Монтесума хванал Кортес под ръка и му обяснил подробностите на откриващата се оттам панорама. Столицата на ацтеките брояла 300 хиляди жители и бил един от най-големите градове в света по онова време. (През същата епоха Лондон имал 200 хиляди жители.) По

протежението на брега на езерото били разположени други, по-малки градове, от които най-голям по размер бил Тескоко. Всички тези градове били свързани с тесните връзки, характерни за федерацията, така че Теночтитлан броял фактически три милиона жители.

От птичи полет градът представлявал следната картина в топографско отношение.

Теночтитлан лежал в средата на езерото на кръгъл остров, свързан със сушата с три насипа, прорязани от канали, над които имало прехвърлени подвижни мостове. Освен това през езерото минавал внушителен водопровод, довеждащ по тръби от теракота вода от близките планини, понеже езерото било солено. Испанците с безпокойство забелязали, че градът фактически представлявал капан, от който в случай на въоръжен конфликт трудно биха могли да се измъкнат.

Пред храма се издигал голям монолит с червен яспис. На него били клани хората, принасяни в жертва на боговете. Във вътрешността на една от кулите на светилището господствувал богът на войната Хуицилопохтли — голям, чудовищен идол, вечно жаден за човешка кръв.

„Статуята — пише другарят на Кортес Бернал Диас — беше цялата покрита със злато и скъпоценни камъни. В дясната ръка богът държеше лък, а в лявата — сноп стрели. Големият идол имаше гердан от човешки черепи, инкрустирани със сапфири.“

Обаче най-покрътително въздействувала поставената пред статуята тава с три още димящи човешки сърца. В подножието на пирамидата испанците открили дървена скеля от гигантски стълби, на която наброили 136 хиляди човешки черепа, старателно надянати на стъпалата на тези стълби.

След като прекарал една седмица в столицата, Кортес започнал да крои план да завладее цялата държава и да сложи ръка върху нейните богатства. От опит знаел, че индианците обикновено изпадали в паника и преставали да се бият, щом бъде убит или пленен техният вожд. И Кортес решил да извърши нечувано дръзко покушение — да отвлече Монтесума в своята квартира и да поеме управлението от негово име.

Скоро един инцидент му послужил за оправдание на покушението. Ацтекски провинциален губернатор убил няколко пленника-испанци. Победен в битка и подложен на изтезания, признал, че направил това, подстрекаван от Монтесума. Тогава Кортес, придружен от няколко войника, нахлул в двореца, обвинил владетеля в измяна и сред риданията на целия двор го отвлъкъл в своята квартира. За наказание собственоръчно го оковал във вериги, а през същото време на площада бил изгорен на клада нещастният губернатор.

Жестоко опозорен, Монтесума пак не призовал народа към борба, а, напротив, когато пред двореца започнали да се трупат обезпокоените му поданици, той се показал отгоре на стената и ги уверил, че бил отишъл при гостите си доброволно. Страхът от пришълците му отнел не само мъжеството и чувството за собствено достойнство, но и способността нормално да разсъждава.

Покорството на владетеля и пасивността на населението направили конквистадорите още по-дръзки. Постепенно те принудили Монтесума да предаде цялата ацтекска съкровищница уж под формата на данък за испанския крал. Но върхът на безочието било превръщането на едно от светилищата в католическа църква, при което испанските войници пред очите на целия град

катурнали статуята на божеството от върха на пирамидата.

През май 1520 г., шест месеца след пристигането на Кортес в столицата, се получила тревожна вест от Веракрус. Там бил слязъл на сушата силен испански корпус, предвождан от Нарваес, изпратен от губернатора на Куба Веласкес със заповед да се залови Кортес и да се изтръгне от ръцете му това, което е завоювал.

Кортес предал командуването на Алварада и незабавно начело на 233 войници потеглил срещу новия враг. Нарваес влязъл в столицата на тотонаките и се укрепил на върха на пирамидата. Но той бил муден и неспособен командир. През нощта, използвайки тропическата буря и проливния дъжд, войската на Кортес се промъкнала до пирамидата и с внезапна атака превзела неприятелската позиция. Нарваес паднал тежко ранен, а войниците, на брой 1200 пехотинци и 100 конници, сложили оръжие. С помощта на подаръци и обещания за богата плячка Кортес ги привлякъл на своя страна, като по този начин значително засилил своята армия.

Едва свършил тази работа и при него пристигнал куриер, пратен от Алварада с много печални известия. В Теночтитлан било избухнало въстание. Разбеснялото се население принудило испанците да се приберат в своите квартири и им отрязало подвоза на храна. Всеки момент можело да се очаква обща атака и унищожение на обсадените.

Какво фактически било станало? По повод ежегодните празници в чест на бога на войната на площадката на пирамидата се събрали шестстотин ацтекски първенци, за да извършат традиционните обреди, изразяващи се в песни и тържествени процесии. По даден от Алварада знак конквистадорите се нахвърлили върху беззащитните ацтеки и ги избили до крак. След това отмъкнали всички накити от труповете им. Сечта не била предизвикана с нищо, мотивът ѝ бил niskият стремеж да се убива и граби.

С усилен темп Кортес побързал на помощ на обсадените и на 24 юни същата година влязъл в града. По пустите улици и дворци царяла зловеща тишина. Поради някаква странна причина никой не се опитал да попречи на съединяването на двете армии.

Едва Кортес успял да затвори портата зад гърба си и из града се разнесли застрашителни гласове. Малко след това грамадна човешка тълпа, въоръжена до зъби, налетяла към укрепените стени подобно на прииждаща река. Близките улици и покриви, и дори пирамидата, се изпълнили с мъже, жени, деца. Върху обсадените се посипал най-напред град от стрели и камъни, а след това индианските бойци сред небивала бъркотия и блъсканица напирали един през друг към стените, без да обръщат внимание, че топовете и аркебузите сеят смърт сред тях.

Испанците не понесли сериозни загуби, но ентусиазмът на нападащите ги изпълнил с ужас. Кортес често правел пробиви с конницата и пехотата, но това било сизифов труд. Мачкани от конете, гонени и съсичани с един замах с рапири, индианците бягали панически, ала след малко се връщали отново. Хващали се с две ръце за конете, свалили от седлата ездачите, заловените живи веднага отвеждали при олтара на бога на войната, за да ги заколят. Във водите на каналите и езерото имало много лодки, пълни с бойци. На насипите ацтеките разрушили мостовете и засипали барикадите, отрязвайки по този начин пътя за връщане на испанците. Кортес бил извън себе си от гняв и в безсилието си заповядал да се запалят къща след къща, махала след махала и скоро целият

град се превърнал в море от пламъци.

Най-сетне единствената възможност за спасение видял в постигане на примирие и свободно излизане от града. Обърнал се към Монтесума с молба да посредничи по този въпрос. Царят на ацтеките, било от желание да спаси столицата от окончателно унищожение, било поради неприсъщ на мъж страх, не отказал помощта си.

След като облякъл най-прекрасните си царски одежди, се появил на върха на стената и с тържествен глас заповядал на народа си да прекрати борбата. Но въстаниците били загубили вече уважението си към царя. На площада се разнесъл мощен яростен рев, посипали се обидни думи и камъни. Уцелен в челото, Монтесума паднал смъртоносно ранен на земята.

Последните дни от живота си Монтесума прекарал в самотно отчаяние. Късал превръзките си, отказвал всякаква храна и жадно чакал смъртта. Испанците предали останките му на ацтеките, които ги скрили така добре, че до ден-дневен не могат да бъдат намерени.

Щом настъпили безлунните нощи, Кортес решил да се измъкне тихомълком от капана. Градът бил потънал в сън, както било характерно за индианците, не бил заобиколен от стража и намерението имало шансове за успех. По предварително приготвен преносим мост испанците и съюзените с тях индианци вече успели да преминат първия процеп в насипа и приближавали към втория, когато някаква индианка, заета въпреки късната доба с пране на бельо, ги забелязала в тъмнината и надала тревога.

Индианците скочили от сън и хукнали да преследват бегълците. Насипът се покрил с напиреща тълпа воители, в езерото се появили лодки, закипяла ожесточена битка. От проточилата се колона на нашествениците полетял дъжд от куршуми и камъни. Екипажът на лодките сваляли испанците във водата и живи ги водели за жертви на ацтекските богове.

Испанците се сражавали отчаяно, но загубите им в убити и ранени растели обезпокоително. От пълно поражение ги спасила съкрушаващата конница и залповете на артилерията, които правели лодките на трески и помитали индианците от тесния насип. Използвайки моменталното объркване, испанците се хвърлили във водата, за да се доберат с плуване до сушата, където имали възможност да маневрират по-свободно.

След битката войската на Кортес представлявала жалка сбирщина от окървавени, дрипави и изтощени войници. Испанците загубили почти една трета от войните си, тласкаланите повече от пет хиляди бойци. Сред оцелелите от поражението нямало нито един без по-лека или по-тежка рана. Пропаднали всички топове и аркебузи, част от арбалетите и повечето коне. На дъното на езерото отишло и всичкото злато на ацтеките, което испанците си били поделили преди битката и се опитали да изнесат от града.

Кортес се отправил към столицата на тласкаланите. След няколко дни път конквистадорите започнали да се изкачват по ската на планинската верига, който ги отделял от държавата на тласкаланите. На седловината, издигаща се над долината Отумба, спрели като поразени от гръм. Цялото дъно на долината било покрито с неизброими тълпи ацтекски бойци, облечени с ватирани кафтани от бяло сукно. Отдалеч изглеждало като че ли долината е покрита със сняг. Над главите на войните се виждали копия, военни символи и пъстри кичури от пера. Вождовете носели чудати шлемове, наподобяващи глави на животни.

Посрещнати с оглушителен вой и свирни с уста, испанците и тласкаланите си помислили, че е дошъл последният им час. В отчаянието си, за да предадат скъпо живота си, се хвърлили точно в средата на тази гъста човешка маса. Водел ги Кортес на своя кон, непосредствено зад него вървели испанските войници, мушкайки с рапири, пики и мечове, като на края на шествието били тласкаланите с техните страхотни тояги със забити в тях остриета от обсидиан.

Вождовете на ацтеките не били извлекли никакви поуки от досегашните борби с чужденците и по необяснимо безразсъдство отново извършили тактическата грешка, допусната най-напред от тлакаланите и после от самите ацтеки при уличните боеве в Теночтитлан. Притиснати на ограничената площ в долината, не могли да използват численото си превъзходство и едновременно да хвърлят в боя хилядните си отреди. Битката се състояла от няколко поредни схватки, в които индианците не могли да устоят на бронираните и опитни в използването на рапирите конквистадори.

Въпреки всичко шепата обречени щяла да се подаде на натиска на превъзхождащите сили на врага. Войниците вече отпусkali ръце, мнозина били тежко ранени и едва се държали на крака. Дори Кортес паднал от убития си кон и се наранил сериозно. Гъстите отреди на ацтеките напирали все по-неудържимо и испанците били застрашени от пълно поражение.

И точно навреме Кортес забелязал нещо, което му дало сили за нова акция. На неголямо разстояние от себе си видял заобиколен от свита главнокомандувания ацтекската армия. Познал го по големия кичур пера, затъкнат на златна дръжка. Хвърлил се към него и преди личната охрана на вождата да успее да му попречи, го пронизал с пика, а от ръцете на знаменосеца изтръгнал държавното знаме.

Повторило се онова, което било характерно за тогавашните индиански племена: тозчас изчезнала сплотеността на армията, докато само преди малко проявявала дисциплина и храброст. Личната охрана и свитата се разпръснала. Паниката се ширела подобно на пожар в степта, заразявайки и най-смелите бойци. Ацтеките хукнали да бягат в безредице, напускайки полесражението. Този ден — 8 ноември 1520 г. — испанците постигнали най-голямата си победа в Мексико.

В страната на тласкаланите Кортес веднага започнал да планира нова кампания против ацтеките и за тази цел изпратил във Веракрус за помощ. Междувременно сред ацтеките пламнала епидемия от шарка, която нашествениците донесли от Европа. Нейна жертва станали хиляди от туземното население, между които и братът на Монтесума и водач на въстанието Куитлакуак. И макар че наследникът му Куатемок обявил свещена народна война, старейки се да убеди да участвуват в нея и тласкаланите, отделни градове и племена се надпреварвали да изпращат на Кортес декларации за своята лоялност, подписвайки по този начин присъда на себе си и на своите побратими.

Съдбата сякаш помагала на Кортес. От различни страни започнала да идва помощ, която дори не очаквал. Така в пристанището Веракрус пуснал котва кораб от Куба, изпратен от Веласкес и носещ на борда си големи запаси от огнестрелно оръжие и муниции. Отрядът на сто пехотинци и двадесет кавалеристи, изпратен с кораб от губернатора на Ямайка със задача да колонизира Юкатан, веднага минал на страната на Кортес. Някакъв частен корабоприжател му продал своя кораб заедно с оръжието, натоварено на него,

а екипажът се присъединил към конквистадорите. Още през време на обсадата на Теночтитлан във Веракрус пристигнали неизвестно откъде три кораба с отряд, състоящ се от двеста пехотинци и седемдесет кавалеристи.

В резултат на тези събития армията на Кортес станала по-силна откогато и да било по-рано и се състояла от 818 пехотинци, от които 118 въоръжени с арбалети и аркебузи, 110 конници, 3 големи топа от желязо, 15 леки топа от бронз, наречени фалконетки, и 75 хиляди тласкалански бойци.

Кортес помнел, колко яд брал с ацтекската флотилия от лодки и затова решил да ѝ противопостави собствена флота. Заповядал да бъдат построени 13 бригантини, като бъдат снабдени с въжетата, платната и железните облицовки, останали от изгорената армада.

Скоро ацтекските въстаници претърпели най-тежкия си удар: техният съюзнически и побратимен град Тескоко, намиращ се срещу Теночтитлан, на същото езеро, поради династични интриги предложил на Кортес да сключат съюз и го поканил в своите стени. По този начин благодарение на измяна в самата ацтекска държава нашествениците си осигурили база почти под носа на метрополията.

Прехвърлянето на тежките бригантини от столицата на тласкаланите до Тескоко през стигащите до небето превали на разстояние сто километра е безпримерно дело. Извършено било от хиляди индиански носачи, охранявани от двадесет хиляди тласкалански бойци.

В продължение на няколко месеца Кортес плътно блокирал Теночтитлан, заемайки с хората си всички околни градчета и села и преди всичко отрязвайки притока на вода към града чрез разрушаване на мостовия водопровод. Пристъпвайки към атака, разделил армията си на три оперативни групи, които трябвало да форсират трите водещи към града насипа.

Куатемок организирай добре обмислена отбрана. Барикадирал насипите с многобройни земни укрепления и ровове, а за защита на фланговете на тези укрепления по вода наредил да плават цели рояци лодки, пълни с бойци.

Кортес предприемал атака след атака, но всеки път нападателите трябвало да се оттеглят под град от стрели, оставяйки много убити. Но скоро положението се обърнало в тяхна полза. От Тескоко била изпратена флотилията от бригантини. Внезапното появяване на огромни лодки с бели платна, порещи с шеметна бързина повърхността на езерото, предизвикало у индианците вцепенение и ужас. Бригантините поривисто се втурвали върху слабите лодки, бълвайки огън от фалконетките и пушките. Скоро езерото се покрило с трупове и остатъци от лодки.

Поражението на ацтекската флотилия оголило фланговете и тила на издигнатите върху насипите барикади. Обградени от всички страни, ацтекските бойци се сражавали с небивало презрение към смъртта, но не могли да устоят на атаките и гинели. Кортес превземал поред барикадите, движейки се по насипа към столицата.

В града испанците били принудени да превземат къща по къща, пирамида след пирамида. Неведнъж попадали в капани. От покривите, от върховете на пирамидите, иззад стените и ъглите мъже, жени и деца ги обсипвали с камъни и стрели. Обсадени от всички страни, нашествениците били принудени бързо да се оттеглят, оставяйки много трупове на коне и хора.

Тъй като не бил в състояние да сломи съпротивата на населението, Кортес заповядал да се подпали градът и войската да се оттегли в средата на

насипа. Пожарът превърнал къщите в горящ ад, бълващ искри като ракети. На смелите защитници на града се струвало, че настъпил „залезът на боговете“. Олюлявайки се от глад и изтощение, блуждаели като призраци по улиците и край каналите, пълни с трупове. От върховете на пирамидите се раздавали тъжните призови на жреците и глухият тътнеж на бойните барабани.

Една нощ испанците заловили водача на въстанието Куатемок в мига, когато се опитвал да се измъкне с лодка от обсадения град. Кортес го приел с военни почести и го уверил, че ще зачете царското му достойнство. Тогава Куатемок се обърнал с молба към Кортес да позволи на жителите да напуснат града и да се установят в околните села.

Призори от димящите развалини се изсипали останалите живи жители на столицата. Седемдесет хиляди мъже, жени и деца в продължение на три дни и нощи, едва влачейки крака, се движели по насипа.

Обсадата продължила три месеца. Загубите на ацтеките се преценявали на 120 до 140 хиляди убити. Тласкаланите дали 30 хиляди убити. Единствени испанците платили победата с малки загуби. Цялата тежест на войната паднала главно върху индианските племена, макар че изгода от нея имали само белите отвъдморски пришълци.

След като заели града, конквистадорите веднага пристъпили към търсене на захвърленото в езерото съкровище на Монтесума. Водолази претърсили дъното на езерото и каналите. Преровени били всички къшета на града. Резултатът бил малък — намерена била само една пета от съкровищата и било решено да се изпрати на испанския крал.

Сега Кортес извършил низост, която го опозорила за всички времена. Погазвайки собственото си обещание, изпратил Куатемок на изтезания, за да го принуди да предаде скритото съкровище. Но смелият индиански вожд не се поддал и мълчал. Няколко години по-късно Кортес заповядал да го обесят на едно дърво под фалшивия предлог, че подтиквал населението към бунт.

Намерените остатъци от ацтекското съкровище Кортес изпратил в Испания, но те никога не стигнали дотам. В писмото си от 15 май 1522 година един капитан на кораб съобщава, че попаднал в ръцете на корсар, който бил на служба на френския крал. По ирония на случайността златото на Монтесума вместо в ръцете на Карл V се озовало във властта на най-големия му враг Франсоа I.

Разрушаването на Теночтитлан не сломило духа на индианските народи. В продължение на дълги години те водили безпощадна партизанска война, колонизаторите не се чувствували сигурни нито за миг. Бернал Диас писал: „В цяла Нова Испания опитът да се наложат на туземците данъци се превърна в лозунг за въстание. Бирниците, които се опитваха да ги събират, биваха убивани, както впрочем всички други испанци, които попадаха в ръцете на индианците. В провинциите съпротивлението беше нещо редно, така че бяхме принудени да патрулираме с цялата си войска, за да държим населението в подчинение.“

Веднага след постигнатата победа испанците се заловили системно да разрушават столицата. С развалини от дворците и храмовете засипвали каналите, пирамидите изравнили със земята, а върху издигналото се ниво построили свой град — днешното Мексико. Там, където на висока пирамида се издигал храмът на бога на войната, днес е католическата катедрала, а върху развалините на двореца на Монтесума — старата резиденция на испанския

губернатор. За по-малко от пет години метрополията, на ацтеките с нейните съкровища от шедьоври на скулптурата и архитектурата така старателно била погребана под основите на испанските сгради, че и следа не останала от нея.

Но макар индианската метрополия да загинала, индианците не изчезнали. Те не само преживели най-лошия период на робство, но улиците и пазарите на испанския град се оживили отново с живописния мравуняк на индианци — занаятчии и търговци, тъкачи и грънчари, златари, градинари и селяни. Испанските дворци и вили представлявали само островчета сред преливащото индианско море. От наложените и местните елементи се родили основите на новата мексиканска култура, която има собствен национален облик.

Крайт на хората, които ядели човешки сърца

„Царят на град Тескоко, скитайки преоблечен из своята страна, срещнал веднъж едно момче, облечено в дрипи, което усърдно събирало сухи клони в полето. Той го запитал:

— Защо не събираш клони ей там в гората? В гората ги има много повече, отколкото тук на полето.

— Ако можех, това щеше да бъде чудесно... но... тази гора принадлежи на царя и там под страх от смъртно наказание е забранено да се събират дърва.

— Наистина ли? Що за човек е този ваш цар?

— О, лош човек е... забранява на хората да вземат това, което е дар от бога.“

Този ацтекски анекдот, напомнящ впрочем приказката от „Хиляда и една нощ“ за скитания из улиците на Багдад халиф, ярко показва класовите противоречия в тогавашната индианска общественост. Там виждаме абсолютен, ревнив за своето богатство владетел, виждаме бедно момче — представител на безимотните, на които е отказано дори малко сухи дръвца за огнището и които остро чувствували несправедливостта на тази обществена система.

Вече знаем непосредствените причини за този твърде странен в историята факт, че една деветмилионна войнствена държава се разпаднала под ударите на шепа испански авантюристи. Знаем до каква степен върху съдбините ѝ се отразило това, че сред индианските народи се загнездила измяната, че индианските вождове си служели с неразумна, стара, примитивна военна тактика и не съумели да се пригледат към новото положение, че най-сетне в поведението си спрямо нашествениците Монтесума проявил суеверен страх и мудност.

Но корените на поражението трябва да търсим, както сочи анекдотът, значително по-дълбоко — в структурата на обществените сили и в историята на индианските народи. По време на испанското нашествие старата племенна общност, избираемостта на старейшина и разпределението на земята между родовете и семействата съществували само формално. От момента, когато ацтеките създали държавата си по пътя на завоевания, имуществените и обществените различия се задълбочили поради създаването на могъщата аристократическа класа на воините, която не само присвоила земята, но и трупала богатства под формата на плячка и военнопленници. Най-важните служби в държавата получавали по наследство представителите на няколко семейства.

Наред с тези властелини и велможи растяла и мощта на жреците. Поредните царе им давали все повече земя, докато накрая в държавата на ацтеките не останало място, където храмовете да не притежават обширни имения. Освен това жреците имали право да събират десятък от селските домакинства, влизащи в района на храма.

Двамата първожреци заемали в държавата второто след царя място. Влиянието им стигало до най-отдалечените кътчета, понеже разполагали с неимоверно многобройно низше духовенство, пръснато из цялата страна. Достатъчно е да кажем, че към главния храм в Теночтитлан се числели пет хиляди жреци от най-различни степени. През времето на Монтесума жреците си извоювали дори по-предна позиция от властелините и имали решаващ глас по политическите въпроси.

Някогашните свободни членове на родовете били принизени до нивото на безимотните селяни и изпадали във все по-голяма икономическа зависимост от владетелите и жреците, така че с течение на времето положението им станало близко до робството. Наред с тези селяни съществувала класата на същинските роби, която постоянно била попълвана с военнопленници и с членове на селски семейства, продавани в робство още като деца от обеднелите родители.

И така индианската общественост се разпаднала на богаташи и широки маси на бедните, на земевладелска аристокрация и жреци и на селяни и занаятчии. Тези две главни групи от населението били разделени не само от имуществени различия, но дори и с разлики в обичаите — аристокрацията например носела съвсем различни дрехи от дрехите на селяните и занаятчиите.

Докато представителите на управляващите слоеве тънели в разкош и богатства, простият народ тежко работел за парче хляб. Неведнъж конквистадорите в своите спомени отбелязват, че редом с прекрасните дворци съществували мизерни, скупчени една до друга колиби от пръст и палмови листа, в които живеели повечето от индианците. В Холула и Теночтитлан вниманието на Кортес било привлечено от цели рояци просяци, нахално смущаващи минавачите. От индиански летописи знаем, че бедните съпружески двойки, доведени до отчаяние от мизерията, продавали децата си не само в робство, но и на храмовете — да бъдат използвани за кървави жертви. Стигало се дотам, някои двойки да се занимават с това професионално — плодели деца с предварително намерение да ги продадат за ритуално убиване.

От друга страна, поне някаква представа за богатството на аристокрацията дава например фактът, че само в Тескоко имало триста дворци от дялан камък с паркове, овощни градини, цветни лехи и водоскоци. Стаите в тези сгради били украсени с богати барелефи, скъпи тъкани и предмети от чисто злато.

Царете на ацтеките били почитани като божества. Когато умрял царят на Тескоко Назахуалпили, трупът му бил изгорен на клада заедно с дванайсет роби и робини. Пепелта му била поставена в инкрустирана със скъпоценни камъни златна урна и положена в храма на бога на войната.

Монтесума се възкачил на трона в 1502 г. и веднага започнал да управлява изключително деспотично. Смятайки се за равен на боговете, по отношение на поданиците се държал високомерно и арогантно. Заслужили във войните ветерани, които баща му бил възнаградил с разни дворцови служби, наредил да бъдат отстранени само защото произхождали от простия народ, а не от аристократически родове. Царедворците трябвало да падат пред него по лице

и могли да му говорят само посредством секретаря му. Той настроил враждебно към себе си населението, като значително увеличил данъчното бреме. По тези причини често избухвали бунтове, организирани от недоволните, но били кърваво потушавани от войните на Монтесума.

Голяма част от данъчните постъпления монархът разходвал за покриване на разходите по издръжката на огромния си двор, който се състоял от стотици чиновници, царедворци и слуги и преди всичко от няколкостотин наложници, настанени в отделно крило на двореца.

Монтесума обичал разкошните одеяния. Преобличал се четири пъти дневно, а едни и същи дрехи никога не обличал втори път, въпреки че били плод на многомесечен труд и на ръкоделното майсторство на индианските занаятчии.

Преди главното ядене в разкошните стаи били внасяни стотици блюда с най-различни изтънчени ястия. Монтесума си избирал тези, за които имал охота в дадения момент, а останалите бивали изнасяни за царедворците. Това били ястия от дивеч, птици, риба, донасяна от специални бегачи от атлантическия бряг, зеленчуци и плодове.

Царедворци и красиви индианки прислужвали на Монтесума. Владетелят седял на възглавници край ниска, богато украсена масичка, заслонена със златист параван. Фините керамични или златни блюда били предавани за употреба от царедворците. Столовата била осветявана със смолисто дърво, пръскащо наоколо приятен аромат. През време на храненето монархът си сръбвал шоколад, подправен с ванилия и екзотични корени.

Следобед Монтесума си измивал ръцете в сребърно блюдо и изпушвал лула тютюн, гледайки номера, изпълнявани от шутове, джуджета, еквилибристи, фокусници и танцьорки. След това се отправял в спалнята си за няколкочасова следобедна почивка.

Разкошът на аристокрацията, почиващ на експлоатация на трудещите се маси, можел да бъде поддържан само чрез насилие. За осигуряване срещу въстания аристократичните родове живеели в отделни квартали, обиколени с укрепени стени. В Теночтитлан този квартал се казвал Теепан. Освен дворците там били и главните центрове на религиозния култ. Голямата пирамида на бога на войната била заобиколена с мощна стена и кули, на нейната площадка постоянно бдели въоръжени отреди, състоящи се от няколкостотин воители.

В светлината на тези факти по-лесно можем да разберем привидно необяснимата пасивност на индианския народ спрямо провокационните ходове на конквистадорите. Дори затварянето на Монтесума не било в състояние да извади от равнодушие този народ и ако не била кървавата сеч на Алварада, вероятно не би се стигнало до въстание.

Безразличието на простия народ към съдбата на неговите владетели се илюстрира ярко от следния инцидент. Армията на Кортес, състояща се от испанци и тласкалани, по време на обсадата на Теночтитлан била на стан в Тескоко. Отношенията между съюзниците не били много добри, понеже испанците не пропускали случай да демонстрират презрението си към индианците. Някакъв испанец дори си позволил оскърбление с действие на един от тласкаланските вождове.

Обиденият велможа се оплакал на Кортес. След като не получил удовлетворение, дълбоко възмутен, напуснал Тескоко и си тръгнал към къщи. Кортес заповядал да го хванат и го осъдил на смърт за дезертьорство.

Екзекуцията станала посред бял ден пред очите на седемдесет и пет хилядната армия на тласкаланите, но никой от присъстващите дори не си помръднал пръста, за да защити своя вожд и сънародник.

Само с класовата пропаст, отделяща народа от владетелите, може да се обясни странното явление, че индианските армии в момента, в който изгубели вожда си, хуквали да бягат и напускали бойното поле, сякаш считали войната за работа на вождовете, а не за своя собствена работа. Следователно войната на ацтеките срещу испанците била война на аристокрацията и нямала характер на борба на народа за независимост. Въстанието в Теночтитлан придобило характер на всеобща народна борба, но било вече късно.

Така че за хода на войната носела отговорност изключително аристокрацията на индианските племена. Знаем вече с какви назадничави методи я водела. Във всички срещи с конквистадорите армиите на табаските, тласкаланите и ацтеките се събирали в сбита маса, изложена на залповете от огнестрелните оръжия и на дисциплинираните атаки на испанците. В това отношение най-лошо се проявили ацтекските вождове. В разрез с целия предишен опит повторили същата фатална грешка в долината Отумба, където масовото струпване на войска говорело за безразсъдство и тъпота.

Неизбежна последица на аристократичния строй били завоевателните войни, непрекъснато водени между индианските племена. Имотните класи, жадни за богатства, нападали съседите си, отнемали им по-добрата земя и налагали данъци под формата на благородни метали, занаятчийски изделия, произведения на селското стопанство и хора, предназначени за принасяне в жертва на боговете или за робска работа на нивите.

В тези борби за хегемония ацтеките постепенно вземали надмощие и през годините 1427–1440 създали силна държава, включваща Мексико, Юкатан и Гватемала. С изключение на тласкаланите, те покорили всички племена в тези земи, като тотонаките, табаските, сапотеките, микстеките и други. В техните градове постоянно квартирували ацтекски отреди, а бирниците събирали силом данъци и ги доставяли в складовете в Теночтитлан. За опит да се избегне заплащане на данъци било налагано смъртно наказание, за най-дребни провинения поробените племена трябвало да дават цвета на своята младеж за кървави жертви, принасяни на ацтекските богове.

Своето превъзходство ацтеките извоювали благодарение на войнствеността си, която всявала навсякъде паника. Но я дължали преди всичко на желязната дисциплина в своята обществена организация, напомняща дисциплината на кръстоносците. Мъжете, с изключение на жреците, били организирани в групи, разделени на няколко степени, отличаващи се както по специални знаци, така и по дрехите и въоръжението си. Най-горната степен обхващала воините от аристократически произход, но дори техните редици се делели на рангове, зависещи от военните заслуги. Техният военен кодекс бил необикновено суров — за най-малкото нарушение било налагано смъртно наказание. Един от царете на Тескоко осъдил на смърт двамата си сина за някакво дребно нарушение на дисциплината пред лицето на неприятеля.

Политическото и икономическото потисничество на ацтеките се засилвало от ден на ден, но отделните индиански племена не можели да отхвърлят жестокото робство поради това, че не били единни.

Предшественикът на Монтесума през цялото си царуване бил зает да потушава бунтове, а Монтесума постоянно водел войни, целта на които била

една част от населението да усмирява друга — разбунтувала се.

С оглед на тези факти не е трудно да се разбере защо Кортес с такава лекота успял да разгроми могъщата многомилионна ацтекска държава. Покорените племена, като например тотонаките, го посрещнали като съюзник и освободител, а другите, макар първоначално да оказали съпротива, както било например с тласкаланите, в края на краищата му предоставили главните си военни сили за борба срещу своя враг. С течение на времето ацтеките се оказали изолирани и малцинство. Кортес извършил нещо, което покорените индиански племена никога не могли да направят — обединил ги в единна, мощна въоръжена сила. През време на обсадата на Теночтитлан той командувал вече стохилядна армия от индиански воители, жадуващи да отмъстят на своите поробители. Победата на Кортес фактически била победа на индианци над индианци.

Но картината на политическото положение в държавата на ацтеките би била непълна, ако не се вземат под внимание въпросите на религията, която в по-голяма степен, отколкото при която и да е друга религия в света представлявала инструмент за потискане ацтекското население и покорените индиански племена. Нейният ритуал, жесток и кървав, поглъщал неизброими човешки жертви: мъже, жени и дори деца, без да се изключват бебетата.

Религията на ацтеките била политеистична. Те вярвали, че божествата владеят природните сили и господствуват над човешките действия. Представяли си боговете подобни на хора, но им приписвали гротескни и чудовищни, понякога дори животински черти. Боговете им били толкова много, че за изброяването им би била необходима отделна глава.

От това множество богове ние вече се запознахме с Кетцалкоатл, комуто, въпреки добродушието му, също принасяли човешки жертви. Голяма почит била оказвана на бога на слънцето и на жена му — богинята на луната. Изгрева на слънцето жреците посрещали с псалми и кървави жертви. Слънчевото затъмнение било смятано за голямо нещастие: в храмовете била давана тревога и били удряни тъпани, а населението плачело и разкъсвало устните си.

Наистина главното божество бил богът на слънцето и източник на живота Теотл, но най-голяма почит била оказвана на бога на войната Хуицилопохтли. В неговия образ и в принасяните му жертви намерили своя израз кръвожадните инстинкти на ацтеките. Още щом се появил на света, този отвратителен бог се опетнил с кръвта на собственото си семейство, убивайки братята и единствената си сестра чрез отсичане на главите им. Майка му била ужасно и отвратително същество, понеже главата ѝ представлявала череп, а ръцете и краката ѝ завършвали с нокти на сокол.

Ацтеките принасяли човешки жертви по следния начин: четирима жреци, боядисани с черна боя и облечени с черни дрехи, хващали младия човек за ръцете и нозете и го мятали на жертвения камък. Пети жрец, облечен с яркочервени дрехи, разпарял с кама от обсидиан гръдния кош, издърпвал с ръка сърцето и го хвърлял в краката на статуята на бога. Ацтеките практикували ритуалното людоедство — жреците изяждали сърцата, а хвърляните от пирамидата трупове членовете на аристократичните родове отнасяли в домовете си и ги изяждали при тържествени пиршества.

Тъй като освен осемнайсетте главни празника през годината, продължаващи по няколко дни, всеки друг ден също бил посветен на някое от божествата, в храмовете непрекъснато се леела човешка кръв.

Най-интересен бил празникът, посветен на бога Тескатлипок. Една година напред за жертва бил избран красив младеж без физически недостатък. Избраникът получавал дрехите, името и всички атрибути на бога. Населението се отнасяло към него с набожно преклонение, смятайки го за земен представител на Тескатлипок. През целия подготвителен период младежът живеел сред разкош и непрекъснати забавления, постоянно бивал канен на угощения в аристократическите домове.

Последния месец му давали четири девойки като съпруги.

Той имал и някои задължения, произтичащи от вярванията за бога Тескатлипок. Вярвало се, че това божество скитало нощем и отвличало хора на онзи свят. За да му се харесат, ацтеките поставяли покрай пътищата каменни пейки, на които умореният от път бог да може от време на време да си почине. По негов пример младежът, предназначен за жертва, бил длъжен нощем да излиза на кръстопътищата и от време на време да сяда на крайпътните пейки. Обикновено го съпровождала многобройна свита от аристократи-младежи, може би за да не избяга осъденият.

В празничния ден бивал отнасян с носилка в храма, където жреците го умъртвявали по известния ни вече начин.

На богинята на земеделието била принасяна в жертва млада девойка. Боядисана с червена и жълта боя, което трябвало да символизира царевицата, тя трябвало да изпълни изкусни ритуални танци в храма и след това загивала на жертвения олтар.

Ацтекската религия имала дори специален патрон на човешките жертви — божеството Сипетотек. В негова чест жреците одирали живи младежи, а след това обличали кожата им и ги носели в продължение на дванайсет дни. Дори самият цар си надявал кожа от техните ходила и китки.

Връх на дивацината бил ритуалът, свързан с култа към бога на огъня. Жреците разпалвали в неговия храм огромно огнище. След това събличали съвсем голи няколко военнопленници, връзвали ги и ги хвърляли в пламъците. Без да чакат да умрат, ги изваждали с куки от огъня, мятали ги на гърбовете си и извършвали ритуален танц около огнището. Накрая ги заколвали на жертвения камък.

Религията на ацтеките не щадяла дори децата. По време на суша жреците убивали момчета и момичета, за да омилостивят бога на дъжда. Бебетата, продавани от бедняци, били обличани в празнични дрехи и украсени със зеленина и цветя, внасяни в люлки в храмовете. Накрая на ритуалните обреди били убивани с ножове.

Щом се покажели първите кълнове на царевицата, били убивани деца, главите им отрязвали, а телата запазвани в планински пещери като реликви. През периода, когато узрявала царевицата, жреците купували четири деца на възраст от пет до шест години и ги затваряли в мазите, за да умрат от глад.

Странен обичай представлява безкръвната битка, която ацтеките и тласкаланите всяка година водели помежду си на уговорено място. Воините не използвали оръжие, а се биели като борци — с голи ръце, при което победените били вземани в робство. След това били откарвани в клетки, за да се използват за жертвоприношения.

Друг обред много напомнял римската борба на гладиатори. Пленникът бил привързан с дълго въже за тежък каменен блок. Давали му в ръцете щит и тояга с такива миниатюрни размери, че те малко биха могли да му послужат. На

борба с него се изправял ацтекски воин с нормално оръжие. Притеснен и почти беззащитен, пленникът нямал никакви шансове да излезе победител от битката, но ако му се е удаляло да победи шестима поред противника, получавал свобода, и то при условие, че излезе от битката без нито една драскотина.

Ето какъв необикновен случай станал с един от тласкаланските царе, прочут с необикновената си сила и пленен от ацтеките. След като победил поред шестима противници, получил правото да бъде освободен, но предпочел да избере смъртта, понеже според вярванията на индианските воители победените в този двубой отивали в специален рай, напомнящ до известна степен германската Валхала.

Не се знае точно колко човешки жертви били принасяни годишно в държавата на ацтеките. Познавачите ги определят между 20 и 30 хиляди. Макар че трябва да приемем с известна резервираност тези цифри, не подлежи на съмнение, че те са били високи. Доказателство между другото представляват павилионите с десетките хиляди човешки черепа, открити от конквистадорите във всички ацтекски градове, и особено споменатата вече постройка в Теночтитлан, където Бернал Диас преброил 136 хиляди черепа.

Намирането на жертви за ненаситните богове било постоянна грижа на ацтекската държава. Една група воители се занимавала изключително с това да залавя пленници и да ги доставя на светилищата. Не една война била започвана само за да се вземат пленници, необходими за жертвоприношения. Тъй като почестите, повишаването и даряването на земя в ацтекската войска зависели от броя на пленниците, които даден воин имал в сметката си, противниците, вместо да си нанасят рани и се убиват, се стремели да се залавят в плен един друг. В този странен обичай навярно трябва да търсим обяснението на факта, че сред конквистадорите имало толкова малко убити и ранени. Запитан веднъж защо търпи в близко съседство независимата държава на тласкаланите, Монтесума, без много да мисли, отговорил: „За да ми доставя хора за жертвоприношения на боговете.“

През 1479 г. трябвало да се състои голям празник в чест на плочата, на която бил издълбан ацтекският календар. Това бил прочутият днес „Камък на слънцето“, който по-късно след чудновати перипетии в края на краищата се озовал в Народния музей в Мексико. Цар Аксайакатл свикал съвет на съюзните си царе и командувачи, за да помислят кому да обявят война, та да се събере необходимият брой пленници. Решено било да потеглят срещу тарасканите. Но ацтеките претърпели срамно поражение и се върнали с празни ръце.

Нямало какво да се прави и самите съюзници повели война помежду си. Ацтеките взели в плен седемстотин, а съюзниците им — четиристотин и двайсет пленници. Поради това, че тържеството в чест на камъка било общо дело, за жертви били предназначени и едните, и другите. Хванатите воители били нареждани един до друг край „Камъка на слънцето“, а след това царят, жреците и велможите ги убивали с ками. Нито един не оставал жив.

Смята се, че през време на тържествата, свързани с освещаването на храма на бога на войната в Теночтитлан, което станало през 1486 г., по този начин били убити двайсет хиляди пленници, а Монтесума за ознаменуване на своята коронация изпратил на смърт дванайсет хиляди воители. Не е трудно да си представим каква омраза и терор съществували сред индианските племена в Мексико по времето, когато пристигнали испанците.

Историческите факти говорят, че човешки жертви в голям мащаб

ацтеките въвели едва в началото на XIV век, т.е. в периода, когато разпадането на племенната общност станало свършен факт и се образувала кастата на управляващите воители начело с независим цар. Тази каста се възползвала от древния ритуал, останал от епохата на дивачеството, за да го употреби като средство за терор в защита на завоюваните привилегии и присвоеното племенно имущество.

Който се осмелял да протестира срещу привилегиите на воините, бивал убиван на жертвения камък на бога на войната. Самият външен вид на жреците бил в състояние да убие у хората всякаво желание за съпротива. Облечени и намазани с черна или яркочервена боя, с дълги кичури коса, покрити със съсирена човешка кръв, те изглеждали като хищни демони, лишени от човешки чувства.

От рапорти на конквистадори научаваме, че в религиозните тържества в Холула и Теночтитлан вземали участие главно членовете на аристократическите родове и че населението, общо взето, се отнасяло с безразличие към оскверняването на техните богове и светилища. Така че няма да бъдем голословни, ако кажем, че религията на ацтеките била религия изключително на ацтекската аристокрация.

Настроенията на народните маси били в пълно противоречие с религиозния култ, с неговите жертви и навъсени жреци. Средният индианец, към което и племе да принадлежал, се отличавал с гостоприемство, добродушен хумор и пословично трудолюбие. Със страст и даже с някакво безгрижие вкусвал всякакви радости на живота. Обичал да се тълпи по улиците и пазарите, да участва в игри, празненства и групови танци. С ентузиазъм следял представленията на улични актьори, фокусници и еквилибристи, обичал спокойните живописни и масови религиозни обреди, през време на които пеел и принасял в жертва на боговете цветя и плодове.

Повече от всичко обичал цветята. Любовта към цветята е останала в Мексико до ден-днешен и е една от очарователните черти на мексиканския народ. Всички градове, през които минавали конквистадорите, буквално тънели в изобилие от цветя. Цветя покривали не само островите, лодките, улиците и площадите, но дори плоските покриви на къщите и висели на гирлянди над главите на минувачите.

Където и да се появили испанците, населението ги приветствувало с гирлянди и букети цветя. Това то правело драговолно, сякаш за да даде израз на вродената си жизнерадост.

На голяма популярност сред индианските народи се радвали различните видове спортни състезания. На първо място била една игра с топка, наречена тлахтли, за която във всеки град имало специален стадион. Тя напомняла баскийската игра пелота. Целта на играчите била да прехвърлят гумена топка (там вече бил познат каучукът) през отвора на хоризонтален пръстен, поставен на стената. Правилникът забранявал да се използват ръце, крака и глава; топката била тласкана само с бедрата. Някои играчи, подобно на испанските тореадори, ставали нещо като национални герои и били обграждани с всеобща почит.

Въпреки безгрижния си характер, при нужда индианците проявявали мъжество, граничещо с презрение към смъртта. Биели се смело с така или иначе необикновените за тях пришествия, нанасяйки удари с тояги на конете им и напредвайки като неустрашими лавина срещу дулата на бълващите огън топове.

Така че индианският народ излязъл от битките с ненакърнена чест. В

бездната на изстреблението го въвлякла малобройна каста подивели, мракобесни и безпомощни велможи и жреци, чието поведение пред лицето на най-голямата опасност било равносилно на измяна.

Сляп учен открива изчезнали цивилизации

По време на испанските завоевания в дворците и храмовете на Мексико имало запазени много исторически източници, в които жреците били записали историята не само на ацтеките, но и на древните индиански народи — майте, толтеките и микстеките. Записвали я със странно, изкусно, картинно писмо на най-различни материали: памучно платно, добре обработена мека кожа и преди всичко хартия, напомняща египетския папирус и приготвявана от агаве магея.

На сложните индиански йероглифи испанците гледали със суеверен предразсъдък — смятали ги за дяволски знаци, притежаващи магическа сила. Затова с фанатична ревност се заловили да ги откриват и системно унищожават, без да ги е грижа, че със своите цветни илюстрации много от тези документи представлявали ценни паметници на изкуството.

В цяло Мексико пламнали клади, на които изгаряли събирани от всевъзможни кьошета записки и летописи, съдържащи изобилни сведения за покорената страна. Това, което оцеляло от тази религиозна ярост, било твърде недостатъчно, за да може да се пресъздаде напълно историята на тази нещастна, брутално прекъсната в развитието си цивилизация.

Лозунгът за общо аутодафе издигнал архиепископът на Мексико дон Хуан Самарага, а образецът бил даден от архиепископ Хименес, който двадесет години по-рано унищожил в Испания ръкописите, останали от прекрасната на времето мавританска култура.

Примерът на Самарага бил последван от други. Така например губернаторът дон Лоренцо Савала събрал всички ацтекски архиви, намерени в Теночтитлан, и след това ги продал на амбулантни търговци, които ги употребили като хартия за опаковка.

По подобен начин испанците постъпили с паметниците на индианското строителство: разрушавали ги така усърдно, че пет години след завоюването от ацтекската метрополия не останало нито следа. Огромните маси развалини, произхождащи от разрушените храмове, дворци и статуи, били употребени за засипване на езерото и каналите и градът скоро загубил характера си на „Западна Венеция“, както го нарекли първите испански пришълци. Дори мощните пирамиди не устояли. Някои, като например голямата пирамида на бога на войната, били изравнени със земята, а други, изоставени напълно, се разпадали, загубили формите си, обрасли с растителност и се превърнали в заоблени хълмчета, в които никой не можел да познае някогашните величествени постройки.

В това отношение в еднаква степен действували религиозното пророчество и фанатизъм, а също така политическото коварство на завоевателя, обезпокоен за своята плячка. Тъй като индианците били лишени от земите им и принудени да работят като роби на плантациите и в мините, испанците държали от повърхността на земята да бъде изтрито всичко, което би могло да им напомня за някогашното величие. Когато в средата на XVIII век в Акапулко била намерена каменна плоча с барелефа на Монтесума, мексиканските власти

побързали да заповядат, без да се вдига шум, да бъде разбита на парчета и заровена на скрито място.

При тези условия, преди да изтекат и сто години, културата на индианските народи минала напълно в забрава. Никой не знаел тайната на разчитането на индианските йероглифи. В продължение на триста години историци и археолози се отнасяли с невероятно безразличие към тези стари, много богати и оригинални цивилизации. Смътен спомен останал за тях само в западналите индиански селца, където хората шепнешком си говорели за древни богове и жреци, за Монтесума и героичните борби на индианците срещу конквистадорите.

Прелом в това достойно за съжаление положение направил Уилям Хиклинг Прескот, автор на издаденото през 1848 г. в Ню Йорк произведение „Завоюването на Мексико“. Книгата, съдържаща няколкостотин страници дребен шрифт, веднага спечелила много читатели и днес се причислява към световната класическа литература.

Каква е причината за необикновения ѝ успех? Преди всичко това, че авторът и с пословично трудолюбие събрал на нейните страници всички сведения за народите на Средна Америка, които биха могли да се намерят в световните библиотеки и архиви. Това бил съвсем непознат материал, до голяма степен сензационен дори за специалистите. Човечеството, сякаш разтърквайки очи от учудване, узнало за тези потънали в бездните на забравата светове.

Пък освен това авторът се оказал много даровит писател, с темперамент и богато въображение. „Завоюването на Мексико“ от начало до край се чете на един дъх подобно на романтичен приключенски роман. В увлекателния разказ пред нас се възправят като живи Кортес.

Монтесума и хората около тях, следим с напрежение баталните сцени, виждаме градовете и техните жители в пъстрота и движение, запознаваме се с обичаите, религията и историята на индианските народи — с една дума, получаваме представа за величествената панорама на един необикновен за нас свят, нарисован със замаха на прекрасен епик.

Новото в тази книга било и това, че авторът не криел симпатията си към индианците. Той описва възторжено големите постижения на ацтекската цивилизация и героизма на индианците в борбата им срещу нашествениците, макар, разбира се, да не затваря очи и за техните слабости и грешки. Що се касае за испанците, той безмилостно им сваля лицемерната маска на безкористни католически мисионери, разкрива жестокостта и алчността им, скрита под религиозния воал, описва цялата акция на конквистадорите като низ от престъпления, вероломство и хитри измами, без все пак да отрича големите способности на Кортес и смелостта му на бойното поле.

Кой беше този Уилям Хиклинг Прескот? Жителите на Ню Йорк останаха крайно удивени, когато узнаха по-големи подробности за него. Авторът на този монументален труд живееше в скромна къщичка на една от страничните улици в Манхатън. Репортерите бяха приети в някаква полутъмна стая от един почти спял човек на около 47 години.

Прескот на драго сърце разказа за живота си. Роден бил в 1796 г. Следвал право в Харвардския университет, а след това работил в адвокатската кантора на баща си. През време на следването му някакъв колега го ударил с парче хляб по лявото око. С течение на времето шегата се оказала фатална. Прескот ослепял с едното, а след това постепенно и с другото око. Това го принудило да

се откаже от адвокатската професия и да замине за Европа, където се надявал на помощта на тамошните специалисти.

За съжаление, взетите мерки се оказали безуспешни. Един ден Прескот бил обхванат от болезнената увереност, че за цял живот ще остане сляп. Но не се отчаял. Утешавал се от две обстоятелства — че бил осигурен във финансово отношение и че можел да си избере друга цел в живота. Понеже бил по увлечение историк, решил да се посвети на изследвания и писане исторически произведения.

Цели години почти не излизал от своята затъмнена стая, като си служел с апаратура за писане от слепи. Ангажирал секретарка, която ежедневно му четяла на глас историческите източници. Поради напредващата му слепота той си изработил феноменална памет, на която можел напълно да се уповава в творческата си работа. Написал „История на царуването на Фердинанд и Изабела“, след това известно време се занимавал с биографията на Молиер, но се отказал от тази тема в момента, в който се натъкнал на една лаконична бележка за завоюването на Мексико от Кортес.

Осенила го мисълта, че още не е написана научна история на Мексико и че той би могъл да се заеме с тази задача. Въпросът се оказал доста труден. Източниците били разпилени по библиотеките из Испания, Италия, Англия и Франция. Да замине там Прескот дори не можел да мечтае. Би могъл да ги получи само по кореспондентен път, влагайки значителни суми за заплащане труда на издирвачи и преписвачи. Въпреки всичко, благодарение на усърдната и търпелива работа, той успял да събере в кабинета си осем хиляди страници най-различни описания, които му послужили за основа на прекрасното му произведение.

Какви бяха тези източници? Могат да се разделят на две категории: материали на самите ацтеки, оцелели въпреки широката унищожителна акция, и спомени на испанците, пребивавали в Мексико. Към първата категория принадлежаха сбирките на лорд Кингсбороу и трите така наречени „Кодекса“ (*Codigo de Mendoza*, *Codigo Vaticano* и *Codigo Telleriano Remensis*). На границата на тази категория може да се постави историята на индианските народи, написана на испански от потомъка на царя на Тескоко — княз Истилсохитл.

От другата група заслужават да се споменат преди всичко францисканецът Бернард де Сахагена, който живял в Мексико през времето на Кортес и оставил ценно историческо произведение за Мексико (*Historia Universale de Nueva Espana*). Източник на богати сведения е и произведението на друг мисионер от Мексико — Торквемада. Най-сетне трябва да се прибавят спомените на нашия стар познат, другарят по оръжие на Кортес, Бернал Диас, издадени под заглавието „Истинската история на завоюването на Нова Испания“ (*Historia verdadera de la conquista de la Nueva Espana*).

Освен на „Завоюването на Мексико“ Прескот е автор на друго също монументално историческо произведение — „История на завоюването на Перу“, в което описва разгромяването на държавата на перуанските инки от испанския конквистадор Писаро. Така че тук имаме рядък случай — сляп човек, без да напуска четирите стени на кабинета си, да пресъздаде само въз основа на вехти хартии пулсиращите с живот цивилизации на народи, за които в продължение на почти триста години не е имало никакво сведение.

Много време измина, докато археологията се залови с тези въпроси. А

всъщност основата, върху която испанците изградиха съвременен Мексико, представлява в точния смисъл на думата куп отломъци от скулптури, статуи и каменни плочи с надписи. Всеки удар на кирката изхвърля на повърхността най-различни археологически находки, които представляват доказателство за богатството на ацтекската култура.

Всичко това не може да се припише само на немарливостта и мракобесието на испанските завоеватели. В това отношение са действували, както вече споменахме, определени политически тенденции. Това се доказва между другото от странната участ на прочутата календарна плоча. Тя представлява огромен диск с диаметър почти четири метра, тегло двайсет тона, изсечен от порфинова скала. На повърхността ѝ има барелеф на бога на слънцето, заобиколен от венец със символично значение и йероглифи и надписи.

Тази огромна скала ацтеките пренесли отдалеч и през 1509 г. поставили пред храма на бога на слънцето в Теночтитлан. Конквистадорите я изтърколили от пирамидата и закопали в развалините на ацтекските постройки. През 1560 г. при разкопаването на главния площад в Мексико работниците се натъкнали на легендарния „Камък на слънцето“ и епископът, страхувайки се от влиянието на находката върху патриотичните чувства на индианците, заповядал отново да бъде закопан на същото място. Там си останал повече от две столетия. Едва през 1790 г. работници го изкопали за втори път. Веднага бил взидан във фасадата на католическата катедрала, но през 1885 г. бил взет оттам и поставен в Мексиканския национален музей, където оттогава е един от най-внушителните експонати на ацтекската култура.

Подобна съдба имала чудовищната статуя на бога на войната, описана в спомените на Бернал Диас. Испанците отлично знаели, че този ценен археологически паметник лежи закопан сред другите руини на главния площад на Мексико. Когато през 1790 г. случайно бил изваден на бял свят, испанските власти заповядали веднага да бъде отново хвърлен в земята и засипан с пръст. Чак през 1821 г. бил отново изкопан вече окончателно и поставен в музея. Оттогава скулптурата, пред която текли реки от човешка кръв, е изложена като един от най-необикновените реликви на ацтекския религиозен култ.

Там се намира и изкопаният от развалините жертвен камък на бога на войната, на който, както се смята, годишно били клани хиляди хора. Това е блок, висок един метър с диаметър почти три метра. Отстрани е изваяно шествие на богове-победители, а отгоре има вдлъбнатина с канал за оттичане на кръвта.

През 1900 г. при дълбане на дълбок кладенец близо до катедралата работниците попаднаха на един от ръбовете на голяма пирамида, смятана дотогава за безвъзвратно унищожена. Прекрасните барелефи и масивността на постройката доказват, че описанията на конквистадорите не били преувеличени. Намерени бяха и останки от нейните стъпала и перила, завършващи с огромна глава на змия.

Оттогава насетне нямаше ден, в който да не се направят нови археологически открития, увеличаващи познанията ни за ацтеките. За това допринесе цяла плеяда способни мексикански археолози, като Хосе Рейгадес Вертес, Игнасио Маркина, Алфонсо Касо, Едуардо Ногейра и други. Служейки си с най-новите научни методи, тези учени могат да се похвалят с чудесни резултати от своята работа. Днес вече може да се посещават разкопаните и

поставени в ред развалини на такива ацтекски градове, като Холула, Тескоко и Тласкала.

Въпреки всичко обаче мексиканската археология съвсем не е казала последната си дума. Имаме право да очакваме много нови, дори сензационни открития, защото трябва да се помни например, че досега още не е открито съкровището на Монтесума. Този въпрос не е чак толкова нереален, както мнозина може би мислят. Че е така доказват многобройните експонати от чисто злато, намерени в различни кътчета на Мексико. В 1932 г. Алфонсо Касо удвои намереното количество оцелели ацтекски скъпоценности, като откри един недокоснат гроб на велможа. В саркофага имаше златни гердани, обици, пръстени, диадеми и нарамници, говорещи за високото ниво на ацтекското златарско изкуство.

Светът съществува само 52 години

В долината на Мексико декември е месец на цветята. Природата тогава се превръща във феерия от ярки, сочни, искрящи на слънцето цветове. Край къщите подобно на светлисти ракети се перчат огромните яркочервени цветя, наречени *_poinsettie_*, и тежко висящите гроздове на *_bongaiuvilli_*, напомнящи акации. Накъдето и да погледнеш, по дърветата блестят чашките на *_hibiscus_* с най-различни цветове и полутонове. Полята и особено песъчливите угари са покрити от пламнали килими от цъфтящи кактуси: бели, жълти, амарантови и алени.

Би могло да се предполага, че сред тази пълна с екстаз красота хората трябва да се радват. Но не било така през последните дни на декември 1507 г. Жителите на мексиканската долина сякаш изведнъж станали слепи за блясъка и красотата на заобикалящия ги живот. В къщите и дворците се носели ридания и плачове. Вечните свещени огньове, горящи пред статуите на домашните божества, изчезнали. Хората били обзети от задушаваш страх и от безразсъдната страст да рушат. Те ридали и се наранявали с нокти, изнасяли пред къщите си всичките си мебели и ги разбивали на парчета.

През тези дни на мъка и скръб не се виждали бременни жени и малки деца. Жените бивали затваряни в килери, за да не би лошите духове да ги превърнат в диви животни; на децата не се позволявало да заспиват колкото и да плачели от умора, защото хората се страхували, че в съня си малките могат да се превърнат в плъхове.

По градове и села скитали опърпани, окървавени, екзалтирани тълпи. Тук-там минавали мрачни процесии от облечени в черно и червено жреци, потънали в зловещо мълчание. На върховете на пирамидите догаряли свещените огньове, които обикновено били поддържани от ацтекските весталки.

В такъв общ, граничещ със самозабрава траур ацтеките имали обичай да изпадат всеки 52 години, дълбоко убедени, че в края на някой от тези петдесет и два годишни периода ще настъпи краят на света. Тъй като дори жреците не можели да предвидят точно кой период ще донесе на човечеството апокалиптично унищожение, ацтеките предпочитали всеки път да се подготвят за най-лошото.

Последният ден на 1507 г. шествие от жреци се отправило при залез-слънце към върха на един угаснал вулкан, доминиращ над цялата мексиканска

долина. Всичко живо се събрало по скатове на планината, по покривите на къщите и по терасите на пирамидите, очаквайки със страх и напрежение катастрофата.

Жреците натрупали огромен куп сухи дърва и започнали да наблюдават небето. Щом съзвездие Плейади прехвърлило зенита, което означавало, че петдесет и две годишният цикъл е преминал спокойно, изкарвали искра от кремък върху гърдите на убит военнопленник и подпалвали съжките. При вида на пламъците тълпата надавала радостен вик на облекчение. Куриери, изпратени от всички части на страната, запалвали факли и със свещения огън в ръце хуквали към своите градове и села. Скоро на пирамидите и в къщите отново лумвали неугасващите огньове.

След траура настъпил период на трийсет дни радост — периодът на ацтекския карнавал. Хората почиствали, белосвали и снабдявали с нови мебели домовете си, след това се обличали празнично и се накичвали с гирлянди цветя. Започвала обща забава. По улиците танцували весели шествия от танцьори и танцьорки, облечени с фантастични костюми и с карикатурни митологически маски на лицата. По площадите ден и нощ се устройвали игри, пиршества и танци от оркестри, съставени от тъпани, флейти, раковини и струнни инструменти. Музиката, бедна откъм мелодия, но богата с ритъм, тътнела неспокойно като сърцата на този способен, но странен народ.

В 1507 г. тържеството се състояло за последен път. 12 години след това дошли испанците и сложили край на ацтекската култура. Но този чудноват обичай се оказа много полезен за археологическата наука. Ацтеките в желанието си да изразят благодарността си към боговете за подарените още 52 години живот имали обичай да разширяват пирамидите, заобикаляйки ги с нов слой зидове. Достатъчно било да се проучи колко настроени зида има някоя пирамида, за да се изчисли възрастта ѝ, а дори и датата на съзиждането ѝ.

За това можем да се убедим чрез примера с пирамидата в Танойуса. Наистина, Бернал Диас я споменава в своите спомени, но в продължение на почти четиристотин години за нея не се чувало нищо. Тя бе намерена чак в 1925 г., скрита в един хълм, който се смяташе за естествено образувание. Направените проучвания показаха, че тя се състои от шест каменни черупки, положени една на друга през годините 1299, 1351, 1403, 1455 и 1507. Във връзка с тези изследвания бе изчислена не само нейната възраст, но и открит интересният факт, че първоначално тя била изградена преди идването на ацтеките в мексиканската долина и следователно била дело на техните предшественици — толтеките, които след това се заселили другаде.

Развивайки се самородно на откъснат от останалия свят континент, културата на ацтеките не можела да използва опита на другите народи и зависела само от собствените усилия на своите създатели. Оттук странните и трудно обясними диспропорции в нейното развитие. Редом с високонепреднаги области в нея намираме прояви на удивителна недоразвитост и закостенялост.

Ацтеките били прекрасни специалисти в строителството, постигнали майсторство в скулптурата, декоративното изкуство, тъкачеството и златарството (макар че отчасти наследили тези умения от своите предшественици майте и толтеките), изработили си собствено писмо и календар въз основа на точни астрономически наблюдения — с една дума, създали внушителна, напълно своеобразна култура, свидетелстваща за интелигентност и творчески способности.

Толкова повече трябва да ни учудват и поразяват факти, като този, че ацтеките (да оставим настрана дивацината на религиозния им култ) не опитомили нито едно товарно животно и преди всичко не им е дошла идеята за транспортното и за грънчарското колело. Металургията им до последния момент си останала в пелени. Това се доказва от обстоятелството, че не открили бронзовата сплав, а медта ковали студена. Тъй като не познавали и желязото, инструментите и оръжията им били много примитивни — камите си правели от обсидиан, иглите от един вид агава, а остриетата за стрели и копия — от кости или скали.

Към особеностите на ацтеките трябва да се причисли и тяхната йерархия на ценностите. Най-висока стойност при тях имал ясписът, след това идвали поред медта, среброто и чак накрая златото.

От мед изковавали малки звънчета, които служели за разменна монета. В Мексико среброто било много по-рядко от златото. Използвало се само за декорация и накити.

Ясписът бил причина за непрекъснати ядове на конквистадорите. Винаги когато заповядвали на ацтекски власти да им предадат намиращите се в съкровищницата ценности, индианците им донасяли предмети от яспис, което испанците смятали за подигравка с наложения данък. По-късно казали на недоумяващите индианци, че златото им служи за лекарство срещу някаква болест, от която страдали масово. В скоби казано, нелишен от истина аргумент, понеже тяхната ненаситна алчност била наистина нещо като болест.

Един от първите, които схванали йерархията на ценностите, бил Бернал Диас. Преди бягството от обсадения Теночтитлан испанските бойци се натоварили със злато от съкровищницата на Монтесума до такава степен, че едва могли да се движат и в края на краищата били принудени да изоставят плячката си. Единствен Диас бил взел четири малки парчета яспис. Докато другарите му пристигнали при тласкаланите окъсани и бедни, той срещу ясписа могъл да получи всичко, за което имал желание, и дори големи количества злато.

Когато испанците пристигнали за първи път в Теночтитлан, огромно изумление предизвикали у тях плаващите по езерото островчета със засети зеленчуци. По тях сновели облечени в бяло селяни, като товарели на лодки реколтата си или бутали с дълги пръти островите, сякаш били салове.

Ацтеките наричали тези острови _хинампаси_. Те се правели по следния начин: върху плетеница от водорасли, тръстика и водни линии се поставял слой тиня, извадена от дъното на езерото. На такъв сал били садени зеленчуци и плодове. Тъй като всяка година трябвало да се прибавя нов слой тиня, за да се запази плодородността на почвата, островчетата потъвали все по-дълбоко и най-сетне засядали на дъното, превръщайки се в суша. Множеството островчета се свързали едно с друго, докато се създал островът на град Теночтитлан. Но селяните продължавали да правят нови плаващи острови и затова този процес в момента, когато дошли испанците, далеч не бил завършен.

Произходът на тези острови е най-убедителното доказателство за творческите способности на ацтеките. Те дошли в Мексико в началото на XIV век като малобройно, варварско племе. Местното население ги изтласкало на две малки естествени островчета, обрасли с тръстика. Тъй като при такива условия ги застрашавал глад и нуждата от обработваема земя станала много остра, дошла им идеята за тези изкуствени островчета. Съразмерно с

увеличаването на населението им се създавали все повече такива островчета, докато най-сетне се образувало седалището на голямата ацтекска метрополия. Дори в мексиканските провинции Сохимилко и Хало, където ацтеките отглеждат зеленчуци по начините, практикувани от предците им, плаващите острови съществуват до ден-днешен и нашите съвременници могат да ги видят със собствените си очи.

Постижение на ацтеките, което им прави чест, е писмото им. Кортес влязъл в съприкосновение с него при странни и твърде красноречиви обстоятелства. Това било във Веракрус, малко след слизането на Юкатанския полуостров. В представителството на табаските забелязал индианец, който старателно рисувал с пръчица върху платно миниатюрни картинки. Те изобразявали с удивителна точност испанците, техните дрехи и военна екипировка, топовете и конете, па дори профили на някои лица — всичко в съответните цветове.

Кортес, очарован от тази майсторска работа, запитал за какво служат тези картинки. Началникът на табаските отговорил, че това е тяхното писмо, а този индианец пишел рапорт до Монтесума. Ацтекският писар съпроводил испанците чак до Теночтитлан; фрагменти от неговите рапорти до ден-днешен се съхраняват в Мексиканския национален дворец.

Един забавен инцидент ни дава представа колко точна била приликата на испанците в рисунките на тези рапорти. Монтесума, било поради чувство за хумор, било в знак на дипломатическа любезност, включил във втората група от свои пратеници велможа, който така приличал на Кортес, че конквистадорите веднага забелязали това и го нарекли „мексикански Кортес“.

За съжаление, тайната на разчитането на ацтекското писмо изчезнала още през XVII век. Днес въпреки огромните усилия археолозите разчитат само цифри, благодарение на което чрез сложни изчисления определят датите, когато са били построени много сгради. Трудността в разчитането идва оттам, че това писмо представлява смесица от всевъзможни елементи. Някои знаци представляват подобие на самия предмет, който изразяват, и следователно са картинни йероглифи. Други, означаващи въздух, вода, ден, нощ и пр., са изразени с помощта на символични знаци (напр. вода — вълнообразна синя линия). Абстрактните понятия били изразявани чрез идеографични йероглифи. Освен това съществували фонетични знаци, убедително доказващи, че ацтекското писмо проявявало силни тенденции на развитие към по-висши фонетични форми.

Гордост на ацтекската култура без съмнение било декоративното изкуство. В предишните глави вече говорихме за дрехи и щитове, покрити с орнамент от хиляда многоцветни птичи пера. Изобщо, що се касае до изкуството на мозайката, на ацтеките трябва да се признае недостижимото първенство в целия свят. В музеите на Мексико и САЩ се намират много предмети, доказващи търпението и умението на ацтекските занаятчии, техния вкус и финес. От безбройните предмети, украсени с мозайка от тюркоаз, метали, седеф, благородни и полублагородни камъни, на особена слава се радвал щитът, съхраняван в музея за индианска култура в Ню Йорк (Neye Fondation), покрит със сложни фигурни елементи, състоящи се от петнайсет хиляди тюркоаза.

Също скулптурите, направени от ахат, дърво, костиг камък, издават майсторството на ацтекските ръкоделци, за които никой материал не е бил прекалено мек или твърд. Музеите притежават многобройни скулптури от

планински кристал, изобразяващи човешки фигури, животни, божества, отлично завършени и полирани, дори в най-миниатюрни размери. Освен планинския кристал ацтекските артисти обработвали ясписа, ахата, топаза, сапфира, аметиста и всички други благородни и полублагородни камъни, намиращи се в Мексико. Някои скулптури са така дребни, че изглежда невъзможно да са били изработени без лупа.

Но на най-голяма слава се радвали ацтекските златари. Те ковали на студено хиляди художествени предмети с най-сложни и фини форми и украсявали със злато и сребро каменните статуи на божествата — с една дума, творели изумително богато златарско изкуство, което станало легендарно. За съжаление, повечето от тези предмети са изчезнали по време на ацтекското въстание или пък се намерили на дъното на Мексиканския залив заедно с потопените кораби. Но ние имаме доказателство за нивото на това изкуство, дадено от такива компетентни познавачи, като Дюрер и Челини.

Германският живописец и график от периода на Възраждането Албрехт Дюрер разгледал през 1520 г. първите дарове, изпратени от Кортес за испанския крал. Под непосредственото впечатление от тях писал следното: „Никога в живота ми сърцето ми не е било така радостно. Сред предметите видях удивителни художествени скъпоценности и трябваше да се възхитя от вкуса и остроумието на тези хора от далечни страни.“

Гениалният италиански скулптор и златар Бенвенуто Челини не могъл да намери думи да изрази възторга си от ацтекската скулптура, изпратена от Карл V на папата. Тя представлявала сребърна риба със златни перки. „Всички тези предмети — писал той — са необикновено майсторски изработени. В живота си досега не съм срещал нещо, което до такава степен да зарадва сърцето ми. Това са удивителни произведения на изкуството, будещи уважение към деликатния гений на хората от тези чужди страни.“

В науката ацтеките не можели да се похвалят с особено големи постижения. Тяхната математика не излязла извън пределите на основните аритметични действия, като начинът им на смятане почивал на двадесетична система. Годината се състояла от осемнайсет месеца, всеки по двадесет дни, което общо давало само 360 дни. Поради това, за да съгласуват календара със слънчевата година, ежегодно прибавяли пет неизползвани дни, свободни от работа, а всеки четири години по един високосен ден за пълно изравняване на календара със завъртането на земята около слънцето.

С медицина се занимавали изключително жреците, като практиката им почивала главно на магиите. Но някои болести лекували с билки, масаж, компреси и парни бани. Извършвани били и някои хирургически манипулации, като наставяне на счупени кости, цезарово сечение и трепанация на черепа.

Извънредно интересно било законодателството на ацтеките. Така пиянството се смятало за тежко престъпление и се наказвало със смърт. Ако глава на семейство се напие, семейството му имало право да го набие с пръчка на мястото, където го намери в безсъзнание. Да се напиват имали право само мъжете, навършили седемдесет години, и всички други мъже през религиозните празници.

За кражба, особено за кражба на царевица от нивата, се налагало наказание чрез убиване с камъни или пък в някои случаи доживотно робство. Само на пътниците било позволено да си вземат от нивите толкова царевица, колкото им било нужно да задоволят глада си в момента. Смъртно наказание се

налагало и в случаи на магьосничество и прелюбодеяние. На клеветниците се отрязвали устните и ушите.

Редом с тези варварски сурови правни норми съществували и хуманни права. Така например дете, родено от връзка между свободен гражданин и робиня, се смятало свободен човек и бащата бил длъжен да го осинови. Избягал роб, ако успеел да се скрие в царския дворец, получавал свобода.

Най-ценният дар, който светът получил, ако не от самите ацтеки, то във всеки случай посредством тях от индианските народи в Средна Америка, били разни земеделски култури, които днес използваме, без да си даваме сметка откъде произхождат. Измежду многото зеленчуци и други растения трябва да се посочат преди всичко царевицата, тютюнът, ванилията, какаото, тиквата, ананасът, зелените и червените пиперки и многото видове фасул.

Поне с оглед на тези постижения на земеделската култура ацтеките заедно с другите индиански народи са заслужили за всички времена неугасващата благодарност на света.

Разбитата лодка в зеленото море на джунглата

През 1836 г. някакъв мексикански полковник на име Гарлиндо обикалял затънтени селца в Юкатан и Средна Америка, за да набира младежи за войската измежду местното население. В рапорта до началниците си споменава за едно свое странно откритие: в бездънните глъбини на девствената гора внезапно се натъкнал на загадъчни, необикновено стари развалини, покрито с барелефи и обрасли с буйна растителност.

Три години по-късно този рапорт неизвестно по какъв начин стигнал в Ню Йорк и попаднал в ръцете на адвоката Джон Лойд Стефенз. Лаконичната бележка за тайнствените постройки му действувала извънредно възбуждащо. Трябва да кажем, че страстта на Стефенз били археологията и античната история, на които науки той се отдавал за сметка на адвокатската си професия. Вече бе успял да направи пътешествия до Египет, Арабия, Палестина, Гърция и Турция. За приключенията и преживяванията си написал две книги, които намерили много читатели. Но мечтата му да направи някакво голямо откритие си оставала изпълнена. И за чудо бе узнал от рапорта на непознатия военен, че такива големи открития го чакат съвсем близо — в съседно Мексико.

Той взел решение в един миг: ще замине там, за да види със собствените си очи това, което е видял Гарлиндо. В подготовката си за експедицията той преровил всички достъпни му исторически съчинения и пътеписи, за да събере сведения за страната, за която възнамерявал да потегли. И тук неочаквано претърпял неуспех. Освен откъслечни бележки не намерил нищичко, което би могло да му бъде по какъвто и да било начин в помощ в осъществяването на намеренията му. Наука за народите на Мексико, Юкатан и Средна Америка просто не съществувала.

А колко лесно би могъл да получи нужните му сведения, ако знаеше, че в същия град, може би през няколко къщи, живее Уилям Хиклинг Прескот — единствен и най-добър по него време познавач на ацтеките, майте, тотлеките и други индиански племена на американския континент.

В търсене на някаква опорна точка Стефенз намерил из книгите бележката на някой си Фуентес. Този мексикански испанец скитал през 1700 г.

по Хондурас и край Копан открил огромен ансамбъл от стари, добре запазени постройки и пирамиди. Стефенз избрал Хондурас за цел на своята експедиция, като съвсем не си давал сметка за трудностите, свързани с пътуването в гълбините на дивата, безлюдна джунгла. Успял да убеди своя приятел и добър художник Фредерик Кедърууд да участва в тази експедиция.

През 1839 г. немногочисленият керван на Стефенз, състоящ се от катъри, индиански водачи и носачи, стигнал на границата между Хондурас и Гватемала. Там, също както Лейърд край бреговете на Тигър, били изненадани от революцията. В цяла Средна Америка кипели политически борби. Страната се кръстосвала надлъж и шир от отряди на борещите се помежду си претенденти за властта: бившият президент на Сан Салвадор Морасана, вождът на мулатите и по-късно кървав диктатор на Гватемала Ферера и индианският революционер Карера.

Из градчетата и селата бродели въоръжени до зъби негри, индианци и мулати, предвождани от бивши дезертьори от армията на Наполеон или от всевъзможни европейски авантюристи. Страната била ограбена, тероризирана, лишена от храна. Изплашените ѝ жители едва се държали на крака от глад. Никъде не можело да се намери дори сухо парче хляб.

Стефенз имал наистина пропуск за преминаване, подписан от един от водачите на революцията, но на практика този документ малко можел да му послужи. Разюзданите банди от пияни наемници ги измъчвали ту със стрелба, ту със заяждане. Дори веднъж някакъв дързък командир, стремейки се да измъкне откуп, затворил цялата експедиция в една плевня. Само благодарение на енергичната намеса на един висш офицер, който се озовал случайно там, Стефенз успял да се измъкне невредим от това трудно и неприятно положение.

Отпъждайки нападащите ги наемници, приятелите стигнали края на джунглата, през която водел единственият път за Копан. Навлизайки все по-дълбоко в гъстите дебри с дива растителност, Стефенз започнал постепенно да разбира защо далечните руини досега не бяха дочакали своя откривател. Непроходимата стена на джунглите пазела тайната им по-ефикасно от най-дълбоките слоеве, нанесени от вековете, пръст и пясък.

Малката група смелчаци си проправяла път през зеления ад при нечувани трудности. Товарните животни затъвали до корем във вонящи мочурища. Бодливи растения се впивали в дрехите и телата им, причинявайки им парливи рани. Тресавищата клокочели, от разлагащата се плесен се отделяли зловонни изпарения, които тровели организма, обезсилвали го и действували убийствено на нервната система. Нощем джунглите ечали от всевъзможни шумове и вопли. Полудяващата врява на маймуните, скриптящите гласове на папагалите, пронизващите до мозъка на костите писъци на сякаш ранени и виещи от болка животни гонели съня под клепачите на изследователите.

След няколкодневен ход, който им се сторил цяла вечност, Стефенз, Кедърууд и съпровождащите ги индианци успели да се проврат през джунглата и се доберат до Копан, покрити със струпеи и тиня. Но щом видели със смъдящите ги от безсъние очи няколкото мизерни колиби, наричащи се Копан, сърцата им се свили от отчаяние. Оказало се, че там няма и следа от развалини и те започнали да подозират, че бележката на Фуентес е била най-обикновен блъф. Когато заговорили на туземците за руините, те ги погледнали с ококорени очи и вдигнали рамене. Цялото мероприятие изглеждало някакво недоразумение.

Потиснатите пътешественици решили да останат няколко дни в селото, за да възстановят силите си след изнурителното пътуване и дотогава да решат какво да предприемат. Стефенз стигнал до убеждението, че не би било излишно да претърсят основно най-близката околност на селото. Джунглата била така гъста, че кой знае — все пак нещо би могло да се крие там. На тази мисъл го навел един факт, който забелязал сам — че туземците изобщо не ходят далеч от селището си, а от джунглата се боят като от огън.

След кратка почивка те потеглили към най-гъстите части на девствената гора. Индианците, участващи в експедицията, проправяли пътека с брадви, а жителите на Копан ги наблюдавали развеселени и любопитни. И ето не след много експедицията спряла като закована пред мощна стена, построена от дялани, точно прилягащи си, несвързани с хоросан камъни. Стръмен ред стъпала водел някъде нагоре сред гъсталак от растения. На пътешествениците се сторило невероятно, че до сами селото се криели развалини, за чието съществуване жителите дори не са подозирали.

А може би — помислили си те, не вярвайки на щастието си — това са само останки от някаква испанска крепост? Нали оттук в 1524 г. Кортес минал, бързайки за Хондурас час по-скоро да усмири разбунтувалия се губернатор Олида, а няколко години по-късно испанките водили упорити борби с местното население, докато най-сетне успели да го покорят.

Но съмненията скоро изчезнали, когато през растителната обвивка приятелите видели някаква каменна плоча. След като теренът бил почистен, се показала една стела — каменна плоча с огромни размери — четири метра висока, почти един метър широка и дебела. От горе до долу плочата била покрита с фигурни барелефи с чудат, гротесков рисунък. Във вдлъбнатините се виждали следи от ярки цветове, доказващи, че плочата някога била обилно полихромирана. На челната страна личала изпъкналата скулптура на мъж със сурово, съсредоточено лице, което би могло да внуши суеверен страх.

Стилът и релефът на скулптурата били непривични, но въпреки това тя будела възхищение с майсторството и прецизността на изработката. Най-дребни подробности, най-филигранни орнаменти изпъквали остро и чисто върху твърдата скала, сякаш изрязани с бръснач в мек материал. От тези гротескови украшения се чувствувал полъхът на стари векове. Какви са били хората, които с такова търпеливо усилие са издълбали в скалата тези причудливи образи, а след това изчезнали без отзвук, безследно потъвайки в мъглявината на отдавнашното минало? „Тази странна човешка карикатура — пише Стефенз в дневника си — беше като дух на изчезнали народи, стоящи на стража на родните си селища“.

Навлизайки все по-дълбоко в джунглата, пътешествениците откривали стела след стела, докато преброили четиринадесет такива плочи. Всяка се различавала от другите по своята необикновена оригиналност, но всичките били еднакво богати с образи, украшения и символика. Привечер експедицията била принудена да прекрати търсенията си и участващите в нея се върнали в лагера зашеметени от успеха си.

На другия ден призори при Стефенз дошъл местният шивач метисът дон Хосе Мария и с тържествен глас заявил, че цялата земя по протежението на река Рио Копан, където се намират развалините, е негова собственост. Стефенз избухнал в смях — така нелепа му се сторила самата мисъл, че руините в джунглите биха могли изобщо да принадлежат някому и при това някому, който

досега не е имал понятие за тяхното съществуване.

Но както се оказало, въпросът не бил така прост. От мига, в който била отхвърлена претенцията, експедицията срещна солидарния бойкот на цялото село. Стефенз не можел да наеме работници за работа, нито да купи парче царевичен хляб. Не помогнали предлаганите лекарства, лъскавите украшения и пари. Туземците отказвали решително. Тук не се касаело само за помощта, която местното население би оказало; в страна, в която върлува революция, свадите с местното население не са за препоръчване. Стефенз решил да се споразумее по някакъв начин с метиса.

Дон Хосе приел поканата за среща, но явно се бе обидил от незачитането, проявено спрямо него при първата среща. Стефенз, свикнал с капиталистическите отношения в своята страна, се учудил, като узнал, че метисът не държи на материални изгоди. Предявявайки своите претенции, се ръководел изключително от безкористната гордост на притежател и затова когато Стефенз му предложил да купи руините, бил изненадан. Не можел да си представи, че някой има желание да придобие тези нямащи стойност, негодни за нищо камъни. И затова станал подозрителен и предпазлив. Пристъпвайки от крак на крак, помолил да му бъде дадено време да си помисли — изглежда, искал работата да се проточи. Привечер се появил отново, все още нерешен, но след мъчителни спорове пазарлъкът станал. Срещу петдесет долара Стефенз получил в собственост руините на град Копан. Леката усмивка, която пробягала по лицето на метиса, издала какво мислел за американеца — смятал го за наивник, който лесно може да бъде измамен.

Тази сделка Стефенз означавал е голям банкет за примирие, на който поканил всички жители на селото. Вечерта прекарвали задушевно е танци, песни и печено на скара прасенце. Местните жители с неописуемо учудване разглеждали стените, не можейки да се начудят, че били скрити в джунглите толкова близо до тяхното село. На края на забавата почерпени от гостите си с пури, се върнали в колибите си, готови да оказват всякакви услуги на щедрите чужденци.

След като си осигурил приятелството на туземците, Стефенз пристъпил към по-нататъшно дирене. Промъкнал се през джунглата чак до брега на река Рио Копан, където направил най-важното си откритие — намерил грамадна пирамида, изградена от огромни каменни блокове. Стефенз и Кедъруд започнали да се изкачват по стъпалата, които водели неизвестно къде и на каква височина през сенчест гъсталак от дървета и пълзящи растения. Те продължавали да се изкачват сред писъци на маймуни, които изразявали недоволството си от неканените гости.

От върха на пирамидата пред очите им се разкрила неповторима гледка. Сред гъстата подобна на развълнувано море растителност, докъдето окото стига, се простирали развалини на пирамиди, дворци, храмове и отделни грамадни скали. Изследователите имали чувството, че са излезли извън границите на живота и са се озовали в нереални царства с привидения. „Градът напомняше — пише Стефенз — на разбита ладия сред океана, лишена от мачти и изоставена на произвола на стихии от неизвестния ѝ екипаж. Никой вече не може да каже откъде е дошла тази ладия, кому е принадлежала, колко време е пътувала и каква била причината за нейната гибел.“

През следващите дни двамата приятели от Ню Йорк проучили най-близката околност на дивата гора, откривайки нови и нови статуи, плочи с

барелефи, стълбища и тераси. От количеството на тези находки на човек можеше да му се завие свят. Грамадни скали, изтръгнати от земята от разклонените корени, лежали повалени сред гнили листа и дънери. Статуи, пленени в убийствената прегръдка на пълзящи растения, сякаш се стремели да се издигнат над земята, борейки се за светлина и въздух. Тук-там се виждало каменно божество, недокоснато от хищната природа, а под стъпалата му запазил се по чудо олтар, на който някога хората са принасяли жертви. По каменните блокове били издълбани орнаменти и загадъчни йероглифи — дело на древни скулптори. Барелефите на божествата изпъквали така силно, че просто изглеждали откъснати от своя каменен фон.

Тези руини зашеметили Стефенз. В главата му се раждали хиляди въпроси. Нямало и сянка от съмнение, че бе открил центъра на държавата на някакъв могъщ народ, надарен с творчески гений. Този народ на скулптори и строители-циклопи е живял тук много векове, понеже за създаването на толкова постройки, скулптури и пирамиди са нужни работа и грижи на много поколения.

По какъв начин хората от ония времена са успели да докарат тук тези огромни скални маси, някои от които тежки повече от десет тона? Стефенз установил, че най-близките каменоломни се намират от другата страна на река Рко Копан, на разстояние няколко километра от брега. Ето един неимоверно интересен, необясним въпрос: как тези народи, лишени от товарни животни и технически съоръжения, съумели не само да изтърколят на далечно разстояние скалите, но и да ги прехвърлят през реката?

Кедърруд се заел старателно да копира скулптурите и орнаментите, но тази работа никак не му споряла. Стилът и структурата били така сложни и до такава степен се отклонявали от художествените понятия на белия човек, че художникът неведнъж безпомощно захвърлял молива. Освен това преди да пристъпи към работа, трябвало с тежки ножове — мачете — да се изрязва гъстата растителност, за да получи достатъчна светлина и достъп до рисувания предмет. Въпреки големите трудности, Кедърруд за кратко време изготвил петдесет най-подробни рисунки, които по-късно послужили за илюстрации към книгата на Стефенз.

На връщане двамата пътешественика посетили Гватемала, Чиapas и северния нос на Юкатанския полуостров. Навсякъде срещали неизброимо количество развалини: пирамиди, дворци, статуи, цели градове. Това били съвсем нови, тайнствени светове, поставящи много въпроси пред историята и археологията.

Стефенз изпратил до приятелите си писма, в които с ентузиазъм описвал направените открития. Думите му били посрещнати с недоверие. Но през 1842 г. публикувал книгата си „Събития през време на едно пътуване до Средна Америка, Гватемала и Юкатан“, която предизвикала голяма сензация и вълна от полемики. За кратко време книгата претърпяла няколко издания и била преведена на много езици.

Във връзка с нея било обърнато внимание на една друга книга, излязла във Франция четири години по-рано и по необясними причини не привлякла вниманието на читателите. Това бил трудът на французина Ф. дьо Валдек „Романтично и археологическо пътуване из провинциите на Юкатан“. От нея ставало ясно, че пръв откривател на тези руини е французинът, а не американецът. Но Валдек за съжаление бе издал книгата си тогава, когато

Франция до такава степен била погълната от новите открития в Египет, че дори не я забелязала.

Под впечатлението на книгата на Стефенз историци-изследователи започнали да се надпреварват да прелистват стари испански източници и стигнали до убеждението, че тези необикновени градове са дело на майте. Много столетия преди ацтеките майте създали богата култура и се организирани в градове държави в равнините на Средна Америка и Юкатан.

В огъня на полемиките за майте били изградени фантастични, дори невероятни теории. Едни твърдели, че били дошли от Азия, спасявайки се от потопа. Други ги смятали за корабокрушенци от Атлантида — потъналия в Атлантическия океан легендарен континент.

В своите документи испанските конквистадори постоянно обръщали внимание на странната аналогия между религията на майте и християнството. При тях съществували символът на кръста, изповядването, идеите за месианство и пр. Това дава храна за теорията, че майте произхождали от Палестина и имали нещо общо с първите християни. По-малко фантастични изглеждат възгледите на онези полемисти, които смятаха, че откритите пирамиди говорят за някакви неопределени връзки на родство между майте и древните египтяни. Кой фактически са били майте, ще разберем от следващите глави, написани въз основа на най-новите, строго научни изследвания на историците и археолозите.

В царството на голямата змия

Над джунглата в Юкатан кръжеше малък туристически самолет. В това самотно диво място бръмченето на мотора се отразяваше в многократно ехо. От време на време самолетът се спускаше по-ниско, така че колелата му почти докосваха върховете на по-високите дървета, покриващи земята като непроницаем килим. Тук-там в зелената площ се белееха пирамиди и дворци, самолетът се спускаше и правеше кръгове над терена.

Беше 1930 година. В кабината седяха двама мексикански археолози — Мадейра и Масон. След дълги усилия най-после се осъществиха мечтите им. Бяха получили от правителството самолет и сега усърдно фотографираха и отбелязваха на карта още непознатите древни седалища на майте.

А наистина имаше какво да се фотографира и отбелязва. Културата на майте някога се е простирила върху площ от почти сто хиляди квадратни километра. Само в Юкатан освен трите известни вече метрополии — Чичен-Ица, Майапан и Уксмал — бяха наброени седемдесет други градове. Огромните неизследвани досега земи някога били части от Царството на голямата змия, както майте наричали своята държава. През 1947 г. археологическата експедиция, която се отправи към мексиканските щати Чиापас и Бонампак, откри единадесет храма от първите векове на нашата ера. По стените на постройките се виждаха картини, изобразяващи бойци, жреци и царе в жълт, червен, кафяв, зелен и син цвят.

Най-характерният белег на постройките на майте е, че били изградени на изкуствени платформи от камък, имащи формата на пресечена пирамида. Стените на храмовете и дворците обикновено бяха много дебели, покрити с пласт каменни плочи, украсени с барелефи. Към вътрешността на постройката водеха извънредно тесни и ниски входи. Таваните на стаите представляваха

дълги заострени дъги, каквито не се срещат другаде освен в архитектурата на майте. Изобщо тези постройки изглеждаха като тумбести крепости и едва ли можеха да се сметнат за такива, ако не бяха фигурните барелефи и йероглифите, покриващи стените им от долу до горе. По тях виждаме човешки и животински глави, чудовищно изобразени змии и божества, напомнящи химерите в средновековните църкви. Стилът на барелефите е гротесков, сякаш видян в страшни сънища.

Въпреки че цялата цивилизация на майте била базирана върху отглеждането на царевица и се развивала сред буйна растителност, в декорацията и украсата прави впечатление необикновената пестеливост на растителни форми. Дори колоните, които навсякъде по света почиват на подражание на стъблата на дърветата, главно палмата, при майте представляват тела на чудовищни змии с изваден език. Прочути са две такива колони-змии, намиращи се на фасадата на „Храма на воините“ в Чичен-Ица.

Главите на змиите с отворени уста лежат на земята, а телата, покрити с пера, правят няколко извивки по земята, а след това се устремяват вертикално нагоре, за да крепят покрива на светилището.

Сред развалините на майте се срещат постройки с такива малки входи и стаи, сякаш са били построени за пигмеи. Най-известен в това отношение е „Домът на джуджетата“ в Уксмал. Пишейки за тези странни постройки, археолозите правеха най-различни предположения. Едни твърдяха, че тези места някога били обитавани от неизвестни ниски хора, но по-правилна е тезата, че майте строели тези домове за духове или за някакви мистични, свръхчовешки същества, на които са искали да осигурят покрив над главата.

Развалините на най-големия град на майте Чичен-Ица превишават всички други по развитието на своята архитектура, богатството на скулптурите, красотата на пъстрите фрески и преди всичко по обема си — разположени са на квадратна площ, дълга и широка близо три и половина километра. Съвременният турист вижда съвършено различна картина от онази, която са намерил Стефенз и другите пътешественици през XIX век. Развалините сега се намират на свободна, почистена от растителност земя. До града води старателно поддържан път, по който се движи автобус, идващ от юкатанската столица Мерида.

От многото постройки и пирамиди трябва да споменем „Храма на ягуарите“, отличаващ се с богатство на декоративните мотиви и с много странна ажурна атика, издялана в твърд камък. Не по-малко прочут е „Храмът на воините“ с неговата колонада, от която по стъпала се отива към торните платформи на пирамидата. Пирамидата „Кастило“ е по-висока от всички други — има осем етажа с тераси и на върха ѝ се намира храм, посветен на белия бог Кукулкан, символ на който била покритата с пера змия.

Почти в средата на града се издига висока до облаците заоблена постройка. Това било астрономическа обсерватория на майте. Прозорците са така поставени, че водят погледа по права линия към някои големи съзвездия.

Ала най-интересен е стадионът. Майте били големи ентусиасти на една игра с топка, приличаща на баскийската пелота. Там виждаме огромна стена, украсена с барелефи и корниз, представляващ виещи се змии. На стената виси поставен хоризонтално каменен обръч с диаметър метър и половина.

На този стадион жителите на Чичен-Ица наблюдавали ожесточените борби на различни отбори, правели залагания, изразявали възторга си от свои

любимци или обсипвали с ругатни играчите, които не оправдавали очакванията им. От летописите знаем, че тези, които загубели, били длъжни да се съблекат съвсем голи пред очите на цялата публика и да предадат всичките си дрехи на победителите. Това е правило, говорещо за развито чувство за хумор у майите.

В северната част на Юкатан се намират не много отдалечени една от друга две метрополии на майите — Уксмал и Майапан, които не отстъпвали много на град Чичен-Ица по богатството на историческите си паметници. Особено Уксмал е прочут е необикновени, богато украсени с орнаменти постройки, като „Дома на пророците“, „Дома на монахините“, „Дома на губернатора“, „Дома на костенурката“, „Дома на старицата“, „Дома на гълъбите“ и др. Археолозите дадоха названията на тези домове въз основа на някои преобладаващи мотиви в декорацията.

Сега да се пренесем на юг — в мексиканския щат Чиapas. На края на дълбоко дефиле, сред планини и девствени гори, се белее древният свещен град на майите, наречен по името на съседното му съвременно индианско село Паленке. Ако вземем предвид обстоятелството, че зиданата част на града е служила за религиозни цели и в нея живеели само жреци и аристократи, докато населението живеело в прости колиби, от които, разбира се, не е останало и следа, трябва да предположим, че градът имал около сто хиляди жители. Неизлично впечатление оставят натрупаните и търпеливо дялани и украсявани каменни блокове. Достатъчно е да кажем, че там има запазени осемнадесет прекрасни дворци и храмове, и двадесет и две други постройки, между които висока кула за астрономически наблюдения. Всички тези сгради са издигнати върху платформи с формата на пресечени пирамиди.

Археолозите смятаха, че пирамидите на майите за разлика от египетските пирамиди не служели за гробници на царете, а представлявали само изкуствени постаменти на храмове и дворци. Това предположение беше оборено през 1952 г. Четири години по-рано археологът Дж. Олден Мейсън забеляза в настилката на „Храма със свещения запис“ в Паленке някаква плоча с отвори. Като я вдигна, се откри тясно стълбище, водещо към вътрешността на пирамидата, затрупано със строителни материали.

След упорита работа за отстраняване на тези материали, продължила четири години, се показва някаква малка стая с огромен каменен саркофаг, който съдържахше костите на пет млади индианци — две девойки и три момчета. Наличието на голям брой украшения от яспис, който бил ценен от майите повече от златото, говори, че младите хора — по всяка вероятност жертва на религиозен ритуал — произхождали от аристократически семейства. През триъгълен вход, закрит със скала, тежка няколко тона, археолозите влязоха в грамадна зала, правеща необикновено впечатление със своите кристални сталактити, висящи от тавана, и сталагмити, покриващи пода, подобно на гора от игли. В блясъка на карбидните лампи те сипеха ослепителни искри и напомняха вълшебна феерия.

В средата на залата имаше тежък каменен саркофаг, в който бе намерен прахът на някакъв цар или високопоставен жрец. Покойният беше целият обсипан с накити от зелен яспис. Лицето му бе покрито с маска, направена от мозайка от ясписови плочки. Тъканта на дрехите му бе напълно изгнила.

Саркофагът беше украсен с фигурни орнаменти и йероглифи, от които Мейсън разшифрова датата — 27. 1. 603 година. Значи този ден било извършено погребението на най-великия властелин на град Паленке и може би най-могъщ

цар и жрец в историята на майте.

Паленке бил град на древната империя на майте. Трябва да знаем, че археолозите делят историята им на две големи ери — стара и нова империя. Първите май живели в южната част на остров Юкатан, днешните държави Хондурас, Гватемала и мексиканските щати Чиapas и Табаско. Това било приблизително от 1000 г. пр.н.е. до VI век от н.е. През първите векове от нашата ера старата империя преживяла своя разцвет.

Около 610 г. от н.е. в държавата на майте станало нещо безпримерно в историята на света. Една сутрин населението опаковало имуществото си и напуснало завинаги прекрасните градове, улици и площади, храмове и дворци, изоставяйки ги на произвола на джунглите, за да построи в северната част на Юкатан съвсем нови градове — Чичен-Ица, Майапан и Уксмал.

Как узнахме за този внезапен странен екзод* на целия народ? Това дължим отчасти на архиепископа на Юкатан Диего де Ланда, който живял през XVI век и след като се сприятелил с някакъв индиански княз, записал неговите разкази за боговете, воините и обичаите на майте.

[* Излизане, напускане (гр.).]

Де Ланда нарисувал в своето произведение йероглифи, означаващи дни и месеци, благодарение на което гротесковите барелефи по постройките и стените придобили смисъл за археолога. Някои от тези сведения били поразителни и невероятни. Узнаваме, че в декоративното изкуство на майте всички мотиви — било животински, било човешки — са пряко свързани с определена дата. Освен това всяка постройка, дори и всяка нейна част фактически е календар от камък, понеже изразява някаква дата или астрономическо събитие.

Благодарение на работата на съвременните археолози някои йероглифи на майте, издълбани върху постройките и стените, днес са разчетени относително точно. Но разчитането им донесе разочарование, защото се оказало, че всички надписи съдържат само дати. Никъде сред десетките хиляди надписи не бе намерено и най-малко сведение за живота и обичаите на майте. Значи трябва да предполагаме, че подобни сведения майте никога не посочвали на камъните.

Въз основа на горните факти беше установено, че майте станали роби на собствения си календар. Може да се предполага, че издигали сгради не само за задоволяване на някоя необходимост, но и защото това изисквал календарът. През периоди от пет, десет или двадесет години градели нов каменен строеж, като поставяли съответно датата на построяването. Понякога си опростявали задачата, като около старата постройка изграждали нова стена от камъни и поставяли на нея последната дата.

И сега стигаме до същината на въпроса. Тъй като върху постройките, произхождащи от старата империя, т.е. в градовете от южните райони, поредността на датите се прекъсва около 610-та година, а приблизителна от същата година започва датирането на постройките в Чичен-Ица, Майапан, Уксмал и други градове на Северен Юкатан, изводът от този поразителен факт може да бъде само един — майте напуснали своите градове групово и внезапно. Тази емиграция има белезите на доброволно пренасяне на стотици хиляди жители, на истинско преселение на народите.

Щом това историческо събитие бе установено извън всякакво съмнение, отвсякъде започнаха да се сипят всевъзможни теории, опитващи се да го обяснят. Най-старата теория, според която майте трябвало да бягат, спасявайки

се от нашественици, беше много скоро оборена. По онова време държавата на маите била на върха на своята военна сила, в съседство нямало толкова силно племе, което да е в състояние да извърши такова нахлуване, и преди всичко в развалините не бяха намерени никакви следи от борба.

По-правдоподобно беше твърдението, че маите били прогонени от катастрофална стихия или епидемия, но и срещу тази теория има сериозни аргументи. Преди всичко с прекратяването на опасността населението би се върнало в своите стари, отлично построени градове, което то не направило. Освен това многолюдността и разрастването на северните градове, тяхната културна и политическа жизненост — всички тия обстоятелства съвсем не говорят, че там е живял народ, който неотдавна претърпял катастрофална стихия или епидемия.

Предположението, че причина за емиграцията била някаква рязка промяна на климата, също не издържа критика. Подобно изменение естествено би се почувствувало и в Чичен-Ица, намиращ се по въздушна линия само на 400 километра разстояние.

Така че безпрецедентната промяна в съдбата на маите дълго не можа да намери достатъчно обяснение. Чак през последните години археологът Силван Крисулд Морли обнародва теорията си, която, общо взето, е приета за убедителна. Ето каква е тя, изложена накратко.

Макар маите да имали инстинкт на градски хора, не могли да съществуват без труда на земеделеца и произвежданите от него хранителни продукти, най-главен от които била царевичата. Цялото съществуване на маите, тяхното развитие и живот зависели от отглеждането на царевичата.

Обществената структура на маите се характеризира с остри класови противоречия, намерили израз и в застрояването на градовете им. Дворците на аристокрацията и храмовете, градени от дялан камък, образували отделен квартал, укрепен срещу недоволните маси на нискостоящите. Около този каменен град се простирали нагъсто мизерните колиби на градската беднота, от които, разбира се, не останала никаква следа.

Съдбата на селяните била изключително тежка. Една трета от реколтата трябвало да предават на велможите, една трета на жреците, а останалата трета могли да задържат за свои нужди. През периода между сеитбата и прибирането на реколтата били принуждавани да работят на каменоломните и строежите.

Изостаналостта, високомерието и откъснатостта на аристокрацията от живота на народа довели дотам, че развитието на обществото било спряно. Това се отразило особено тежко върху земеделието, където методите на обработване на земята били извънредно примитивни. Достатъчно е да се каже, че маите не стигнали дори до идеята за ралото.

Царевичата отглеждали по следния начин: селянинът изгарял част от джунглата и на завоюваната по този начин земя с помощта на заострена тояга издълбавал дупки, в които хвърлял зърната. След като обработваната нива се изтощяла, пренасял се на друго място, понеже не познавал торовете. Напуснатата земя обраствала с диви растения и чак след много години отново ставала годна за обработване.

В търсенето на плодородна почва селяните навлизали все по-дълбоко в джунглата и по такъв начин се отдалечавали от градовете, които били задължени да хранят. Между градовете и земята-кърмилница се простирали

широки ивици изгорена и изтощена земя. Изхранването на градското население постепенно ставало все по-трудно, докато най-сетне пред него се изправил призракът на глада. Огромни площи, които създавали условия и основа за културата на майите, станали негодни и целият народ забелязал, че единственото спасение е емиграцията. Докато на север се раждала нова държава, старите градове Уаксатун, Тикал, Нараньо, Копан и Паленке се изгубили сред гъстите диви растения, които отново превзели тези земи в продължение на повече от хиляда години крили от човешките очи руините на старата империя.

Потвърждение на тази теория представлява интересният опит, направен неотдавна от един датски учен — д-р Аксел Стенсберг. За да пресъздаде точно условията, при които хората от епохата на изгладения камък обработвали земята, той се отправил със своите асистенти в Ютландия, където, след като изкоренили една дъбова гора с помощта на брадви с кремъчни остриета, засадили овес, служейки си със заострени пръчки. Първата година реколтата била много добра, но след това от година на година така бързо намалявала, че четвъртия сезон изтощената земя станала напълно неплодна.

Източник на исторически сведения за градовете на новата империя са летописите, писани на езика на майите с латински букви, наречени „книги на Чилам Балам“. Написал ги е жрец с това име през XVI век. От тях узнаваме, че в Северен Юкатан съществували три главни политически центрове: градове държави Майапан, Чичен-Ица и Уксмал. Владетели на Майапан били жреци с цар жрец начело, които се смятали за преки потомци на белия бог Кукулкан и поради това носели изкуствени бради. А в Чичен-Ица и Уксмал управлявали военните, произхождащи от някои аристократически касти.

През 1000 г. посочените градове се обединили във федерация. Но през 1200 г. помежду им избухнала война. Вождът на войската на Майапан — Хунакцел, използвайки наемници от племето толтеки, покорил и разрушил Чичен-Ица, а владетелите му взел като зложници в своя двор. През 1441 г. избухнало въстание на потиснатите градове. Под водачеството на княза на Уксмал от династията Ксиу въстаническите войски превърнали на пух и прах град Майапан. След това изтощената страна на майите станала плячка на ацтеките.

Когато дошли испанците, културата на майите вече не съществувала. Потомците на големи строители, художници и астрономи се разпаднали на стари, примитивни племена, заговорили на различни наречия, различавали се по облекло и обичаи, а от своята прекрасна история имали смътни спомени. Наистина изповядвали своята стара религия, но в твърде изопачена форма.

На свой ред градовете от новата империя потънали в дълбоките джунгли подобно на удавници в морето. Никой не ги помнел. За съществуването им знаели само примитивни индиански племена, които извършвали тайните си религиозни обреди на тези развалини.

Годявката на бога на дъжда

„Сеньор, ние дойдохме“ — плътният глас на метиса се разнесе и отекна дълбоко в тихата нощ. Рунтавите мексикански коне спряха като втрещени и веднага отпуснаха тежките си глави, за да се предадат на дрямката.

Младият американец, рязко откъснат от дълбокия си сън, се килна

настрана и щеше да падне от седлото, ако спътникът му не го беше задържал. Като отвори очи, се спря неподвижен, възхитен от очарованието на вълшебната гледка.

Пред тях се възправяше тъмносинята стена на джунглите, а над върховете на дърветата, сякаш носена на облаци, се белееше на светлината на луната една постройка от времето на майте — някакъв храм или дворец, издигнат върху пресечена пирамида.

По такъв начин двадесет и пет годишният Едуард Хърбърт Томсън стигна през 1885 г. в Чичен-Ица — най-големия и най-могъщия град на майте, за който по цял свят се носеха невероятни легенди. С първите слънчеви лъчи Томсън скочи от постелката си, глътна малко кафе и без да се бави, се изкачи на първата пирамида, която се изпречи пред него. Той насити погледа си с широката панорама от руини, а след това се втренчи, за да разгледа нещо, намиращо се по-далеч. Вик на задоволство се изтръгна от гърдите му. Сред дърветата, подобно на сребърно око, блесна кръглата повърхност на голямо езеро.

— Свещеното езеро-храм на бога на дъжда — прошепна той на мексиканеца.

Мургавото, пълно лице на местния жител се проясни от приятна усмивка.

— Да, сеньор, свещеното езеро, хората говорят различни приказки за него... Някои твърдят, че през определени сезони на годината водата му се превръщала в кръв. Други пък били виждали как много плачещи девиси излизали от водата. Тогава джунглите еквали от песента на невидими жреци, от музиката на флейти и тътена на тъпани.

Между това новият ден започна.

„Стоях на покрива на храма — пише Томсън в своите дневници, — тъкмо когато първите слънчеви лъчи направиха да порозовее далечният хоризонт. Цареше дълбока утринна тишина, дневните шумове още не се чуваха. Небето и земята като че ли бяха спрели дъха си в очакване на нещо неизвестно. А после изведнъж се появи огромният, силно блестящ диск на слънцето и в един миг целият широк свят екна от песен. Птиците по дърветата и насекомите по земята започнаха своя тържествен химн на слънцето.“

След малко новодошлите слязоха по стръмните стъпала и по тясна пътечка тръгнаха към езерото. То изглеждаше мрачно и никак не беше странно, че будеше суеверен страх сред туземците. Фактически това бе огромна яма, пълна с вода. Бреговете се образуваха от стръмна скална стена, висока около 20 метра. Повърхността на черната течност бе покрита с водорасли, листа и плаващи прогнили пънове. Томсън пусна сонда и се убеди, че дълбочината на езерото не бе повече от двадесет и пет метра.

Край брега се виждаха развалините на някакъв олтар, от който насип, покрит със скулптури, водеше към огромен храм, построен на пресечена пирамида.

След като обстойно проучи бреговете на езерото, Томсън седна на един камък и отново се замисли върху смисъла на експедицията, която беше предприел. Извади от джоба си книжката с разказа на архиепископ Диего де Ланда и се спря за не знам кой път на следното изречение: „Ако тази страна някога е притежавала злато, то по-голямата част от него трябва да се намира на дъното на езерото в Чичен-Ица.“ Религията на майте за разлика от религията на

ацтеките не била свързана с жестокости и кървави жертви на многобройните си божества маите принасяли в жертва цветя и плодове. Но имало един изключителен случай. Когато се появявала суша, жреците, за да омилоствят разгневения бог на дъжда Чак-Мол, обитаващ според вярванията дъното на езерото, му изпращали за годеница най-красивата девойка. Населението я снабдявало с богата годенишка премия, като хвърляло във водата накити и всевъзможни предмети за домашна употреба.

Бележката на де Ланда бе посрещната с недоверие. Хората смятаха разказа му за типична романтична народна легенда, лишена от истинност. Но младият Томсън веднага повярва в нея. Мнението на Ланда действа силно на неговото лесно възбудимо въображение и го завладя до такава степен, че той реши да разреши загадката на езерото на самото място. Макар че познатите му го подиграваха, той се впусна в пътуване до Юкатан, където възнамеряваше да изработи план за изваждане древното съкровище на маите от дълбините на езерото.

Докато метисът разпалваше огън и се канеше да приготи обед, Томсън седна на една скала на олтара и забил поглед в езерото, се мъчеше да си представи цялата церемония в чест на бога на дъжда.

Ето от стъпалата на пирамидата слиза процесия, начело с царя, жреците, велможите, облечени официално, украсени с пъстри кичури пера. В средата — закрыта носилка, в която седи младата любима на бога.

Шествието се движи по насипа, жреците пеят, носят се звуци на оркестър, състоящ се от флейти и тъпани. Всички спират при олтара и мълчаливо чакат, докато на хоризонта изплува червеният диск на слънцето и първите му лъчи обагрят с отблясъците си водната повърхност.

Тогава жреците извеждат от носилката бледата, уплашена девойка, мятат ѝ прекрасно годенишко наметало и слагат на главата ѝ венец от цветя. При вида на избраницата населението, струпано около брега, избухва в радостни възклицания, флейтите свирят още по-прочувствено, а ритъмът на тъпаните прилича на градушка.

След песните и молитвите на жреците настава мъртва тишина. Четирима жреци издигат високо девойката и с широк размах я мятат в езерото. Въздухът е пронизан от вика на ужасената жертва и от глухия тягостен плясък във водата. Богът на дъжда е приел в своето царство новата си избраница. След жертвата се изсипва дъжд от гerdани, гривни, нарамници, кутийки, гребени, карфици, керамични вази и блюда е красиви орнаменти.

Какви бяха шансовете за изваждане на тайнствените съкровища от тази воняща мастиленочерна дълбока вода? Томсън стигна до убеждението, че може да го направи само ако приложи специално съоръжение за копане и водолазен скафандър. Това изискваше много парични средства.

Като се върна в САЩ, Томсън изнесе много сказки в университетите и на научни конгреси, чрез което можа да събере необходимите средства. След това отиде в Бостън, където под ръководството на опитен водолаз усвои трудното изкуство на гмуркането. Успя да усвои известно умение в тази професия, макар че физически беше слаб човек.

Но особено много се надяваше на уреда за изгребване, който беше поръчал в една фабрика. Този механизъм се състоеше от десетметрова мачта, ведро с назъбен ръб, дръжка за въртене, стоманени въжа и макари.

В Юкатан той нае няколко работници и преди всичко един ловец на

бисери и опитен водолаз, по народност грък, който работеше на Бахамските острови. С тези помощници Томсън за втори път се появи в Чичен-Ица.

Диаметърът на езерото беше около седемдесет метра и затова за претърсване на цялото му дъно не можеше и дума да става. Томсън разреши тази трудност много хитро. Одялка тежък дървен пън, така че да има контурите на човешка фигура, привърза го за дълго въже и го спуска във водата дотогава, докато установи мястото, където най-вероятно бяха падали живите жертви. Там започна трудната работа по изтребването.

Назъбеното ведро извличаше на повърхността черна като смола тиня, гнили клонки, плесенявали парчета дърво, веднъж дори съединени кости на ягуар и сърна — нямо доказателство за една трагедия в джунглата. Слънцето прежуряше немилостиво. Купчините воняща тиня на брега непрекъснато се увеличаваха.

Работата продължаваше по тоя начин ден след ден без какъвто и да е резултат. Но веднъж се появи първият боязлив предвестник на успеха. Сред тинята се показаха бяло-жълти парчета от някаква смолиста маса. Нагрети на огъня, те пръскаха странен сладък аромат. Томсън не се съмняваше, че бе намерил тамян, употребяван от жреците по време на тържествено жертвоприношение.

Скоро след това като от рога на изобилието се изсипаха най-различни находки. Всяко ведро съдържаше някакъв предмет: накит, ваза, връх на копие, ножове или чаши от обсидиан или яспис. Окончателно потвърждение на твърдението на Ланда бе скелетът на млада жена, изваден от дъното на езерото.

Томсън тържествуваше. Спомни си изпълнения с пречки път, който трябваше да измине, докато стигне успеха си — всички разочарования и унижения от страна на хората, които го смятаха за наивник или непоправим мечтател. А сега ето — бе направил едно от най-важните археологически открития в Америка.

Реши да продължи търсенето с водолазен скафандър. Подводните си преживявания и приключения описа така цветисто и с такова драматично напрежение, че е по-добре да го оставим да говори сам:

„Когато стъпих на първото стъпало — пише в дневниците си, — момчетата от бригадата, обслужваща помпата, напускаха поред своите постове и с тържествено изражение на лицето ми стиснаха ръката. Не беше трудно да отгатна мисълта им — сбогуваха се с мен завинаги, понеже не вярвах, че ще се върна жив. Пускайки стълбата, аз потънах като чувал, пълен с олово, оставяйки след себе си верижка сребристи мехурчета. Светлината стана най-напред жълта, после зелена, накрая пурпурночерна, а след това се озовах сред пълен мрак. Остра болка прониза очите ми в резултат на увеличаващото се налягане. При потъването почувствувах и друго странно нещо — тежестта ми намаляваше много бързо. И когато най-сетне спрях върху една каменна колона, паднала от развалините на олтара, стори ми се, че по-скоро бях мехур, отколкото човек, облечен с тежък скафандър.

Почувствувах задоволство при мисълта, че съм единственият човек в света, който посещаваше това място жив и жив щеше да го напусне. Край мен се появи гръцкият водолаз. Стиснахме си ръцете. Ведрото за загребване бе направило в тинята коридор с вертикални стени, високи шест метра. В тези стени бяха забучени подобно на стафиди в тесто всевъзможни камъни.

Представете си как сме изглеждали двамата, движещи се пипнешком в

мрака, заобиколени от всички страни със стена от кал, гребящи по варовитото дъно в търсене на предмети, които ведрото не бе успяло да изгребе. Представете си, че постоянно някакъв камък, излязъл от блатното си ложе, се изтъркаваше над главите ни. Но това не беше толкова опасно, колкото би могло да изглежда. Докато се държахме на известно разстояние от стената, не ни заплашваше никаква опасност.

Нашите работници вярват, че в мрачните глъбини на «Свещеното езеро» живеят големи змии и чудовища. Гръцкият водолаз и аз веднъж бяхме така погълнати от работата си по събиране на предмети, че забравихме нуждата от предпазливост. Изведнъж почувствувах върху си нещо огромно, което с хлъзгаво движение се удари о мене и с огромна сила ме заби в блатистото дъно. Студени тръпки ме пронизаха до мозъка на костите. След това усетих, че гръкът започна да отстранява този предмет и че ме освободи от тежестта му. Това бе огромен гнил пън, който се е откъснал от стената на тинята и паднал върху ми, докато съм бил наведен.“

Резултатите от търсенията бяха наистина сензационни и напълно потвърдиха легендата за хвърляните в езерото девойки. На повърхността бяха извадени хиляди най-различни предмети като синци, нарамници, чаши и статуйки на божества от яспис, дискове от злато с фигурни барелефи, ножове и отлично шлифовани огледала от обсидиан и преди всичко черепи на млади жени.

Находките бяха в повечето случаи разбити на дребни парчета. Това се обясняваше с вярването на маите, че мъртвите предмети имали душа и затова хората ги лишавали от живот, преди да ги хвърлят във водата, като ги трошели на олтара — та да могат душите им по-лесно да служат на девойката в царството на бога на дъжда.

Сред черепите на младите жени Томсън направи интересно откритие — намери череп, който несъмнено е принадлежал на стар човек. Кой би могъл да бъде той?

Дали жрец, принесен в жертва на бога на дъжда? Положително не. Както традицията, така и летописите не говорят нищо за подобни жертви.

В такъв случай може би са го блъснали във водата нашествениците по време на братоубийствените войни между Майапан, Чичен-Ица и Уксмал? Това предположение също не издържа критика. Може ли да се вярва, че когато се разрушава и граби цял град, войници ще хвърлят във водата едно-единствено лице, и то именно някакъв старец?

Най-вероятна ни изглежда третата теория — че след девойката се е хвърлил във водата отчаяният ѝ баща. И може би затова в една стара индианска песен се казва:

Изгарят царевичните стъбла от жажда,
Чак-Мол зове те, девойко,
но по-обилни от дъждовни капки
ще бъдат сълзите — сълзите на сърцето ми.

Помпей на новия свят

Царете на ацтекския град държава Тескоко били горещи меценати на изкуството и дворът им представлявал оживен културен център. Един от царете на тази династия се прочул като голям народен поет, почитан от всички ацтеки.

Пряк потомък на този царски род бил княз Икстлилсохитл — необикновен човек, който така добре изучил испански, че губернаторът на Мексико го назначил за свой преводач и секретар.

Икстлилсохитл написал обширна история на своята страна на испански. В нея разказа за народи, които преди още да дойдат ацтеките в Мексико, строели огромни градове с високи пирамиди.

Но испанците не му повярваха и сметнаха всичко за детски приказки. Защото в цяло Мексико не се виждаха следи от развалините на тези уж богати градове. Наистина французинът Дезире Шарне, скитайки през 1885 г. из страната в търсене на съкровища, се натъкна на следи от пирамиди в околностите на градчето Тула до Аленде в щата Идалго, но испанците дори и тогава не стигнаха до мисълта те да могат да представляват останки от столицата на толтеките — Тула, за която така уверено писа ацтекският княз.

Обрат в това положение настъпи чак през 1940 г., когато мексиканските археолози пристъпиха към системни разкопки на мястото на древното седалище на толтеките. Оказа се, че на разстояние осемдесет километра от град Мексико под слой пръст и растения се крие огромен ансамбъл от руини. Там бяха намерени две големи пирамиди, посветени на бога на слънцето и луната, множество скулптури и барелефи, колони и широка мрежа водопроводи от теракота. Но най-интересна находка се оказа спортният стадион с каменни пейки, говорещ за това, че играта на топка била традиционна страст на всички, без изключение, индиански племена от Средна Америка.

И тогава хората погледнаха с други очи на писанията на ацтекския историк. И най-незначителното сведение, дадено от него, получи достоверност пред очите на света. Оттам узнаваме между другото, че толтеките построили своята столица през 648 г., а я напуснали по неизвестни причини през 1051 г. Познавали са писмото и математиката, създали календар въз основа на въртенето на луната и били отлични строители. Религията и законодателството им били меки, а царете прочути с мъдростта си. Чрез кръстосване толтеките отгледали памук, който растял в няколко естествени цвята.

Втората поред столица на толтеките мексиканците откриха в днешния щат Сан Хуан. Тя се наричала Теотихуакан и, както показват руините, заемала площ близо дванадесет квадратни километра. Сред дворците, на брой повече от десет, покрити със скулптури и фрески, имало няколко огромни пирамиди. На пирамидите на слънцето и луната се виждали — както твърди Икстлилсохитл — емблеми от полирана златна ламарина, които ден и нощ блестели ярко и служели като маяк на пътуващите.

Както във всички други индиански градове, доминиращ декоративен елемент-мотив в Теотихуакан е била изобразена с птичи пера змия — символ на белия брадат бог. Но освен това там има и други много оригинални мотиви. Виждаме редица стенописи, представящи живота на бога на дъжда и рая — весели и радостни, покойниците играят на полето на топка.

В подножието на пирамидата на слънцето се простира така нареченият „Път на смъртта“. По протежението му бяха намерени много могили с трупове на покойници, мозаични маски, гротескови главички от теракота и парчета от богато украсени глинени съдове.

Теотихуакан опустял в десетия или единадесетия век от нашата ера. Причината за това било изсичането на горите от жителите и пълното изтощаване на почвата, за което впрочем до ден-днешен говорят околните напълно олисели хълмове. Толтеките отишли в Юкатан, където се свързали с тамошните племена — майте.

В долината Тлаколула, отстояща на тридесет километра югозападно от мексиканския град Оахака, под дебел слой земя бе открита развалината на Митла — столицата на сапотеките. Ацтеките я знаели отдавна и я нарекли „град на скръбта“. Освен срещаните в подобни градове пирамиди и дворци особено внимание там заслужава прочутата „Колонна зала“ с огромни фалически стълбове.

През 1831 г. мексиканският археолог Алфонсо Касо направи сензационно откритие. Копайки на Монте Албан в щата Оахака, се натъкна на огромен, покрит с мрака на тайната град, който мнозина археолози смятат за по-старата от Митла прастолица на сапотеките. Това е разклонен ансамбъл от развалини: огромни храмове и дворци, каменни плочи с йероглифи и барелефи, изобразяващи божества, със статуи и красива керамика.

Но Монте Албан е прочут главно с намереното там драгоценно съкровище. В многобройни прастари гробове почивали скелети с богати накити от прецизно изгладени планински кристали, злато, яспис, кехлибар, корал, обсидиан, бисерна маса, зъби на ягуар. Сред герданите, карфиците, обиците, брошките, диадемите, гривните, пръстените там са намерени и златни табакери, ветрила с многоцветни пера и златни маски с точно моделирани лица. Съществуват данни, че сапотеките били изтласкани от този град от толтеките през дванадесетия век.

Благодарение на археологическите находки знаем, че още няколкостотин години преди нашата ера Средна Америка била обитавана от многобройни високоразвити народи, че историята им била изпълнена с трагични събития и катаклизми, някои от които имали апокалиптически размер.

През 1942 г. археологът А. Хиат Верил откри чрез разкопки развалините на така наречената култура „кокле“. На площ 1400 квадратни километра лежаха гъсто разположени гробове, статуи, храмове и преди всичко невероятна маса от керамични късове, инструменти и предмети за домашна употреба, натрупани на места на слой, дебел шест метра.

Най-фрапиращата археологическа находка там е „Храмът на хилядата бога“, заемащ между две реки терен с размер 100 акра. Стотици статуи и огромни базалтови колони, покрити от долу до горе с полихромирани барелефи и йероглифи, са наредени в геометрично точен правоъгълник. Колоните имат най-различни профили — квадратни, заоблени, елиптични и осмоъгълни.

Всички статуи гледат към изгрева на слънцето. Те представляват не само хора, но и птици, влечуги и всички четириноги животни, срещащи се в Панама. Човешките фигури освен герданите и особените покривала на главите нямат никакво облекло.

Сцените, изсечени от длетото на неизвестни ваятели, удивляват със своята кошмарност. Например на една скулптура виждаме „сиамски братя“ със сраснали гърбове. На друго място ягуар е сложил лапата си върху повален мъж или пък разкъсва бебе. Много често се срещат скулптури на едри мъже, гладещи с ръка дългите си къдрави бради.

Най-близките каменоломни, откъдето жителите на града черпели

строителни суровини, се намират на разстояние повече от десет километра на отвъдния бряг на реката. Изтърколването на тези монолити до мястото в храмовете дори днес би било трудна задача, а що остава за онези древни времена, когато по всяка вероятност не са съществували никакви механични средства за транспорт и цялата работа била извършвана с физическата сила на човека. Само координираната работа на грамаден брой хора би могла да изпълни тази задача. „Храмът на хилядата бога“ бил издиган от неизброими поколения организирано общество, значително напреднало в историческото си развитие.

В подножието на колоните имаше добре издялани и изгладени блокове от прозрачен порфир или яспис с жълт и червен цвят. На повърхността им лежах остатъци от човешки кости и зъби, смесени с полувкаменени овъглени дървета, от което можеше да се извади заключението, че това били олтари, на които са принасяни в жертва хора.

Земята около храма е неплодна и негодна за обработване. Във връзка с това изпъква въпросът, как е могло тук да се задържи многобройно общество? Не е трудно да се намери отговор: земята някога била урожайна и пепелищата от вулкана Гуакамайо, издигащ се недалеч в подножието на Кордилерите, са я превърнали в пустиня.

Кратерът на вулкана до ден-днешен е разкъсан, гол и опушен. Дълбоко от него се дочуват глухи тътнежи, във излизат облаци пара и гореща вода, а околните терени са покрити със саван от вулканичен прах.

Лятно време цялата страна се превръща в изпечена от слънцето пустиня, а през сезона на дъждовете — в непроходимо блато.

Редица обстоятелства говорят, че панамските развалини водят началото си от най-дълбока древност. Върху постройките се е натрупал слой земя, дебел от един до три метра. Мексиканските археолози чрез сложни изчисления, които тук няма да излагаме, установиха, че за да може да се образува слой, дебел един метър, е трябвало да изминат най-малко хиляда и двеста години.

Оттук би следвало, че панамският град бил окончателно напуснат приблизително в седмия век пр.н.е. и че някои негови части, покрити с триметров слой пръст, са опустели още през 1700 г. пр.н.е.

Преди да дойде краят на този град, той без съмнение е бил извънредно стар. Дори ако са участвували хиляди и десетки хиляди работници, транспортирането и натрупването на толкова монолити не би могло да бъде дело само на няколко поколения.

Едно от най-фрапиращите явления в тези руини е огромното количество керамични парчета. Те се въргали навсякъде, но най-много са натрупани в четириъгълника на храма, в подножието на статуите и колоните. Как може да се обясни това необикновено количество глинени парчета в храма? Археолозите откриха отговора на тази загадка съвсем случайно. По колоните и статуите имало много следи, оставени от трошене о тях на негледжосани глинени съдове. По всяка вероятност религиозните обреди са изисквали да се жертвуват за боговете гърнчарски изделия.

За древността на този религиозен обичай свидетелства обстоятелството, че на някои места слой от глинени късове достига шест метра. Това даде възможност на археолозите да проследят развитието на тази неизвестна култура. В най-долните слоеве бе намерена керамика с много примитивни линейни орнаменти, а в най-горните — парчета съдове, бъдещи

възторг с красивата си глеч и изкусното изпълнение на украсените мотиви. След много векове керамичното изкуство там постигнало небивали върхове на съвършенство.

Сред археолозите един ден настъпи неопишуемо раздвижване. Не вярвайки на собствените си очи, те видяха на един от многобройните барелефи ясен, изключващ всякаква грешка образ на слон.

Слонове са живели в Средна Америка, но са измрели горе-долу преди десет хиляди години. Недалеч от Теотихуакан е градчето Тепекспан. През 1947 г. там бяха намерени кости на индиански ловец заедно с кости на слон. Изследванията показаха, че находката произхожда от петнайсетото хилядолетие пр.н.е.

По какво чудо тогава панамското пранаселение е познавало слона? Отговорът може да бъде алтернативен: или градът е съществувал десет хиляди години преди нашата ера, или населението е било в преки отношения с далечните страни на Изтока благодарение на морското корабоплаване.

За това население малко можем да кажем. Знаем само, че било миролюбиво, което се доказва от оскъдното количество намерено оръжие, че културата му сочи удивително сходство с културата на майите, че е почитало слънцето и както всички други народи на Средна и Южна Америка вярвало в „покритата с пера змия“. От барелефите произтича, че мъжете били едри, мускулести, имали кръгли черепи и по структура не приличали на американските индианци.

Дали някаква катастрофа е унищожила тази буйна жизнеспособна култура и затова така внезапно е изчезнала, оставяйки след себе си огромни камъни? Отговорът е напълно сигурен. Развалините ни го дават твърде красноречиво.

Огромните колони, разхвърляни и положени подобно на кибритени клечки, монолитите, като че ли изтръгнати от великани и запокитени далеч от своите пиедестали, статуите, обърнати нагоре с краката, земята, пълна с огромни гънки, купищата вулканична пепел — нима всичко това не говори за страшно земетресение? Не е трудно да си представим какво е станало. Вулканът Гуакамайо, отстоящ на 10 километра, един ден се събудил от вечния си сън, зафучал и забълвал огнен фонтан. Земята се разлюляла като пияна. Ужасените жители, които оцелели след първото разтърсване, изтичали като полудели в храма, за да омиловат разгневените богове.

Но молбите им не били чути, земята продължила да се вълнува и трепери като разбунено море, вулканът тътнел и гърмел, засипвайки всичко с нажежена до бяло пепел. Онези, които не били смакани от огромните скали или отровени от изпаренията, избягали далеч в джунглите, смесвайки се с дивите индиански племена.

Над огромното панамско царство, където хиляди години пулсирал пълнокръвният живот на един способен народ, легнала тишината на смъртта.

Съкровището на позлатения човек

През март 1536 г. група испански пътешественици преживя край Калифорнийския залив необикновено приключение. Като крещеше от възбуда и жестикулираше оживено, някакъв бял мъж, заобиколен от няколко индианци,

им се изпречи на пътя. С брадата си и дългите кичури коса на главата напомняше патриарх от Стария завет.

Хаотично започна да разказва, че неговият кораб се разбил край брега на Флорида и от целия екипаж той единствен се спасил. Оттогава си пробивал път през целия американски континент в западна посока, използвайки гостоприемството на индианските племена, докато най-сетне се озовал край Пасифика в Калифорния.

Но най-силно впечатление на испанците направиха разказваните от него истории за съществуването на седемте града Чиболи, които се намирили уж някъде на север. Техните жители били живели в дворци, покрити със сапфири, и притежавали толкова злато, колкото си поискали.

Мълвата за легендарните градове се разнесе с бързината на светкавица из цяла Европа. Те станаха обект на много експедиции. Най-многочислената — организира Франциско Васкес де Коронадо. Но вместо злато, сапфири и тюркоази Коронадо намери в Аризона жалки колиби на бедни индиански племена. Седемте града Чиболи се оказаха очевидно лъжа или мираж на мечтатели.

В глъбините на южноамериканския континент съществувало легендарното Елдорадо — град, изцяло изграден от злато, който се виждал от много мили, понеже блестял и горял на слънцето като огнена планина. Обитателите на града се огъвали под тежестта на накити и смарагди, големи колкото кокоши яйца.

Елдорадо разпалвало въображението на много странстващи рицари, скитници и авантюристи. В продължение на повече от сто години хиляди хора в търсене на измамния град преживяха безкрайни мъки и страдания, загинаха от болести, паразити и отровните стрели на войнствените индианци.

През 1536 г. младият испанец Гонзало Хименес де Кесада си постави за цел да търси Елдорадо и възглави експедиция, състояща се от 875 войници. Армията му беше отлично снабдена. Командуваният бе облечен с черно кадифе, украсено със сребро. На главата си носеше красиво боядисан шлем от стомана. Офицерите му се перчеха с прекрасни алени копринени ризи и широки шапки, украсени с пера. Войниците до един бяха защитени с ризници от закалено желязо.

Походът през джунглите на Южна Америка, а след това през високото до небето било на Андите представляваше истински ад. Поради смърт, болести и дезертьорство прекрасната армия намалява наполовина. От пъстрата униформа на вожд, офицерите и войниците останаха само дрипи.

След няколкомесечен ход пред изтощените конквистадори проблесна първата надежда. Една от безбройните схватки с индианците им донесе плячка — смарагди и златни накити. Това изостри апетитите им и ги подтикна да удвоят усилията си. Но от 875-те войници бяха останали само двеста достойни за съжаление хора, приличащи на просяци.

На високите върхове на Андите, в днешна Колумбия, пред тях се появи войска на индианското племе чибчи. Схватката бе кратка, но остра. Със своите копия и прашки индианците не можаха да устоят на испанците, въоръжени с аркебузи. Победата на пришълците бе безспорна.

В страната на чибчите се намира езерото Гуатавита, заобиколено от стръмен, скалист бряг. Испанците се установиха там на лагер и започнаха преди всичко да грабят всичко златно, което им попаднеше под ръка. Когато то се

свърши, започнаха да изтезават индианския старейшина, за да узнаят от него къде крият предполагаемите златни съкровища. Но единственият отговор, който неизменно получаваха от изтезаваните, бе жест, сочещ водите на езерото — там, изглежда, се намираще цялото злато на племето.

Една сутрин под звуците на флейти, тъпани и пеене към езерото се приближи с танцова стъпка дълга редица индианци, между които бе и царят на племето, носен в закрыта носилка.

На брега царят бе изведен от носилката, съблечен гол, намазан със смола и посипан със златен прах. Блестящият на слънцето позлатен човек се качи на една лодка, доплава до средата на езерото и се гмурна във водата.

След известно време изплува на повърхността, вече измит от златото и се върна на брега, гръмко приветствуван от индианците. На края на обряда, за огромно учудване на испанците, се изсипа същински дъжд от всевъзможни златни украшения — гердани, диадеми, гривни, пръстени и брошки, извадени от местата, където са били скрити. Цялото това съкровище отиде на дъното на езерото.

В основата на ритуала лежеше — както испанците узнаха от преводача — една стара легенда на чибчите. Било е много отдавна: цар Зипа побил на кол любовника на жена си, а нея принудил да изяде неговото тяло. Съпругата, ужасена от жестокостите на мъжа си, взела със себе си дъщеря си и се хвърлила във вълните на езерото, където оттогава живее редом с мъжа си, който е „покрита с пера змия“.

Оттогава всяка година — такова било съдържанието на песента, която пеели жреците — царят на племето на чибчите традиционно се гмуркал в езерото, за да измоли прощение чрез жертви под формата на злато и смарагди за жестоката постъпка на своя прадед.

Тъй като този обичай продължавал вече няколкостотин години, златните съкровища на дъното на езерото би трябвало да надминават въображението. Но най-странното в това бе фактът, че чибчите нямаха златна мина. Получаваха златото от съседите си в замяна срещу картофи, царевица, фасул и преди всичко смарагди, каквито имаха много в своите планини. Смарагдите на чибчите по пътя на верижната размяна достигали до народа „колке“ в Панама и дори до Мексико, където Кортес получил между другото екземпляр, голям колкото патешко яйце.

В търсене на съкровища испанците един ден отидоха в селото Туня, намиращо се на изток от езерото Гуагавита. Пред очите им се разкри необикновена гледка. Пред колибите висяха големи листове златна ламарина, сплескани чрез чукане до дебелината на хартия. Златото се люлееше на вятъра, издавайки нежни звуци, подобно на струните на арфа.

Жреците носеха гравирани златни обици и диадеми със забучени в тях многоцветни пера. Всички жители украсяваха облеклото си със смарагди, имащи размер на орехи. На носовете им висяха гротескови украшения, закриващи устните и придаващи на гласовете им странен металически резонанс.

Конквистадорите се влачеха две години из тази страна, грабейки къде какво им попадне. Според Кесада събрали толкова злато, че биха могли да напълнят с него голяма стая чак до тавана, а освен това взели 1185 смарагда с голяма стойност. По време на тези грабителски експедиции основаха град Богота — днешната столица на Колумбия, лежаща на височина 2645 метра над морското равнище.

През февруари 1539 г. гръмна новината, че се приближавала някаква неизвестна испанска армия. Оказа се, че командир ѝ бил Себастиан де Беналказар, опитен конквистадор, силен и дързък, с гореща мавританска кръв в жилите, също съблазнен да дойде в Андите от легендата за Елдорадо. Животът му бил изпълнен с авантюри и приключения.

Започнал като магаретар. Веднъж едно магаре паднало в някакъв гъол и това така разядосало Беналказар, че го убил с един удар на юмрука си. Страхувайки се от наказание, избягал в Кадис, където успял да се настани на кораб, заминаващ за Америка.

Скитайки из Южна и Средна Америка, през 1534 г. той основал градовете Леон и Кито. Там от един индиански пленник узнал за „позлатявания човек“ и веднага се впуснал в пътешествие начело на набързо събран отряд от най-долнопробни побойници.

Двете армии се изправиха една срещу друга, готови да нападнат. Конфликтът вече щял да избухне пред очите на индианците, когато изведнъж за неописуемо тяхно удивление от джунглата се появила трета армия, съставена от испански авантюристи, яхнали изтощени до смърт мършави кранти.

Начело на нея стоял червенобрадият германец Николай Федерман от град Улм. Той бил агент на хората, получили от германския император Венецуела във васално владение. Като чул за златото на племето чибчи, поел начело на 400 души на запад — към Андите. Повече от три години вървял през джунглите, борейки се с войнствените индианци и маларията. Сраженията и болестите до такава степен разредили отряда му, че когато се появил край езерото Гуатавита, имало само сто изтощени до краен предел, едва ли не осъдени на смърт хора.

Тримата вождове след дълги напрегнати преговори решиха да се откажат от борбата помежду си, а въпросът за владичеството над чибчите да предоставят за разрешаване от испанския крал. Но след години всички починаха в Испания, без да дочакат решението.

Спогодбата, постигната от разбойниците, не бе от полза за чибчите. Те понесоха много жертви в хора, бяха напълно лишени от всички свои имуществва, оковавани във вериги и закарвани на робска работа и много скоро бяха напълно унищожени. Конквистадорите им взеха всички накити и без да обръщат внимание на художествената им стойност, ги претопиха в златни пръчки.

Останаха обаче съкровищата на дъното на езерото. През 1580 г. търговецът от Лима Антонио Сепулведа придоби правото за тяхното експлоатиране. Към тази работа той пристъпи хитро. Взе няколкостотин индианци и им заповяда да издълбаят в скалистия бряг канал за оттичане на водата от езерото. Някак много скоро по бреговете се появи гъста черна тиня, в която подобно на стафиди в тесто се криеха множество златни предмети и смарагди.

Но дъното на езерото имаше форма на дълбока фуния и за да се добере до средата, където положително бяха повечето от скъпоценностите, човек би трябвало да снижи още нивото на водата. Междувременно в момента, когато бе намерен прекрасен скиптър, украсен със смарагди, Сепулведа изчерпа капиталите си. Царските бирници му конфискуваха намереното съкровище, а самият той умря в приют за бедняци. Извадените от него украшения сега може да се видят в музея в Колумбия.

От колумбийски архивни документи личи, че през XVII и XVIII век

повече от десет пъти са правени опити за изваждане съкровищата на чибчите. Но при тогавашното състояние на техниката хората не можеха да пресушат езерото, за да се доберат до най-дълбоката част на фуниеобразното му дъно, където попаднали най-големите съкровища.

В XIX век въпросът отново нашумя благодарение на прочутия германски географ и пътешественик Александър Хумболт, който още в младостта си мечтаеше да намери съкровищата на Елдорадо. През 1801 г. той пристигна в Богота, откъдето организира експедиция до езерото на чибчите. Изработи точна карта и пресметна, че на дъното му трябва да има най-малко 50 милиона златни украшения.

През 1912 г. в Англия бе основано акционерно дружество за експлоатация на езерото с капитал 30 хиляди фунта стерлинги. Модерните златотърсачи решиха да направят дренаж и за тази цел докараха с катъри през Андите огромни парни помпи. След няколкоседмична упорита работа езерото се превърна в малко блато с ниво двайсет метра по-ниско от дотогавашното. От гъстата воняща тиня индианците-работници започнаха да вадят с лопати изумително количество златни накити и смарагди. Изглеждаше, че езерото най-сетне ще бъде принудено да предаде своите ревниво пазени съкровища.

Но преди хората да се доберат до самото дъно, се появило ново, съвсем неочаквано усложнение. Под действието на слънцето тинята веднага изсъхваше и се втвърдяваше като бетон, поради което дори модерната техника се оказва безпомощна. Англичаните бяха принудени да се откажат от по-нататъшната експлоатация.

Така че стотици хиляди, може би милиони златни предмети с огромна историческа и художествена стойност продължават да лежат във водите на езерото Гуатавита. Без съмнение в най-близко бъдеще опитите да бъдат извадени ще бъдат подновявани, като се прилагат най-новите технически методи. Но сега — при днешното състояние на науката — тези съкровища не ще станат жертва на глупава алчност на авантюристи, които да ги претопят на златни пръчки, а под грижливата опека на археолозите ще отидат в световните музеи за прослава на изчезналото племе на чибчите.

В царството на хилядите тайни

Макар че археолозите, изследващи Средна и Южна Америка — както произтича от предходните глави, — могат да се похвалят с големи резултати от своите търсения и разкопки, все пак всъщност все още твърде малко знаем за народите, населявали тези земи преди идването на белия човек. Историята все още ги обвива в мрака на бъдещата любопитство тайна.

Ние не знаем произхода на тези способни раси, не ни е известно откога фактически започва техният обществен и културен живот, не сме успели дори да установим причините и обстоятелствата, свързани с тяхното изчезване.

Тук археолозите срещнаха може би единствен случай, когато наслояването на различни култури — обикновено така поучително — да не говори нищо за постепенното развитие на тези цивилизации, за тяхното многовековно развиване и узряване. От находките би могло да се съди, че културите се появили във вече завършен вид и че изчезвали също така бързо, както са възниквали.

Писмото на маите трябва да се причисли към най-изумителните постижения на човечеството. То би могло да бъде плод само на многовековна, трудна еволюция. И все пак в надписите няма и следа от това развитие, написани са с писмо в напълно завършен вид. Същото може да се каже за много други постижения на индианските народи, като астрономията, математиката, изкуството или строителството.

Едно можем да приемем за сигурно: народите от американския континент били много сродни помежду си — както в расово, тъй и в културно отношение. За това говорят много сходства в техните обичаи и религии. Всички индианци строели храмовете си на постаменти във формата на пирамиди, боготворели слънцето и луната и вярвали в мита за белия брадат бог, чийто символ бил „покрита с пера змия“. Имали общи, много странни, несрещащи се на друго място в света суеверия. Между другото живеели постоянно под ужаса на фаталистична вяра в края на света, който щял да настъпи в края на някой от петдесет и две годишните исторически цикли. В техните летописи, календарни изчисления, легенди и пророчества много важна роля играло числото 13, смятано за свещено число, носещо щастие.

Всички стари народи на Мексико — както разкриват разкопките в Паленке и в други развалини на някогашни градове — са знаели и почитали знака на кръста. В религията им съществували обреди, напомнящи изповедта, прощаването на греховете, разкаянието, кръщаването на бебетата и нещо като причастие под формата на изяждане божества, направени от царевично тесто.

Тези високо развити в много отношения народи все пак не стигнали до идеята за транспортното и гърнчарското колело, не опитомили никакво товарно животно с изключение на индианците от Андите, които опитомили ламата. Макар да постигнали необикновена сръчност в обработването на медта, златото и среброто, не открили желязото — което е особено странен факт, тъй като дори най-примитивните негърски племена в Африка се научили да добиват желязо.

Внезапното появяване на тези узрели култури може да има едно обяснение: индианците не били туземци на американския континент, а са дошли там като емигранти с много културни завоевания на своята раса.

Но откъде могли да дойдат?

Учените изказват три предположения. Някои чергарски племена, преследвайки дивеч, прекосили цял Сибир в един ден се стъписали изумени при Беринговия проток. Той е широк само 50 километра и в безоблачни дни на другата страна на водата ясно личат бреговете на Аляска. При вида на непознатата земя, пълна със загадъчни обещания, ловците били обзети от желание на всяка цена да стигнат там.

Преминаването с каяци на морската теснина тогава не представлявало такава трудност, каквато представлява днес. По онова, време нивото на водата било значително по-ниско и поради това днешните Алеутски острови представлявали дълга верига, свързваща двата континента.

В подкрепа на това схващане се привежда между другото аргументът, че лицата на много индианци издават монголския им произход. Но по-важното е това, което откри познавачът на писмото на маите и автор на граматиката на езика им — съветският етнограф И. В. Кнорозов. Той установи, че писмото на маите не се различава по основния си строеж от старокитайските знаци.

Друга група учени смятат, че индианците дошли на американския континент от Океания или от някакъв несъществуващ вече архипелаг. Но дали

значителен брой индианци биха могли безопасно да преплават огромни морски пространства на примитивни салове, направени от палмови стъбла и пълзящи растения?

Привържениците на тази теория отговарят на това следното:

Да, така е, това било в пределите на възможностите им, защото е установено извън всякакво съмнение, че Великденските острови са останка от огромен архипелаг, който постепенно потънал в глъбините на Тихия океан. Този архипелаг се е простирали твърде далеч по посока на американския континент. При това ветровете в Тихия океан духат предимно в тази посока. Достатъчно било човек да им се предостави и плавайки от остров на остров, най-сетне да стигне Америка. Някои открития говорят доста убедително в полза на тази теория. Констатирано е преди всичко, че десетки думи от езиците на американските племена не само приличат на думите, употребявани в далечна Океания, но и че имат едно и също значение.

Археологията също дава своите доводи: в праисторическите гробове в Калифорния са открити брадвички, издялани от камък, който се среща само в островите на Тихия океан. Накрая трябва да се отбележи и това, което забелязали етнографите, а именно, че по цвета на кожата, чертите на лицето и редица други расови белези някои индиански племена много напомнят жителите на Океания.

Най-близък до истината е, изглежда, възгледът на трета група учени, които не виждат никакви противоречия между двете предходни схващания. Те твърдят, че именно разнородността на расовите типове сред индианците сочи, че емиграцията на индианските племена се е извършила в продължение на много столетия по единия и по другия път, т.е. както през Беринговия проток, така и по островите на Тихия океан.

Съвсем различен възглед поддържат учените, които твърдят, че индианците дошли от изток, т.е. от Европа, колонизирали американския континент, а след това с примитивни салове преплавали Тихия океан и населили островите от Океания. Към тази група принадлежи норвежецът Тор Хейердал, който, за да докаже, че е възможна такава морска експедиция, построил сал от балсови дървета и заедно с няколко другари преплава Тихия океан. Книгата му „Експедиция Кон-Тики“ е преведена на много езици.

Световният печат съобщи извънредно интересната новина за едно археологическо откритие на Тор Хейердал. За да докаже своята теза, той отиде на Великденските острови, известни с това, че там има десетки огромни каменни статуи, издигнати преди векове от някакъв тайнствено изчезнал народ.

По склоновете на вулкана Рану Рарак норвежецът изкопа огромни каменни скулптури. Това са човешки статуи, на чиито гърди са издълбани кораби с надути от вятъра платна. Други орнаменти по тези статуи по стил и изпълнение напомнят без всякакво съмнение изкуството на перуанските инки. Освен това по скатите на планините бяха открити тераси със стени, каквито се срещат и в държавата на инките по склоновете на високите Анди.

Това много важно откритие говори, че инките някога са колонизирали Великденските острови. Но този факт не решава автоматически въпроса за произхождението на индианците, понеже може да служи за потвърждение както на едната, така и на другата от горепосочените миграционни хипотези.

Ако запитахме, кога индианците стъпили на американския континент, ще разберем, че отговорът на археолозите също се върти в сферата на

предположенията. За безспорен може да се приеме само фактът, че градът на културата „кокле“ в Панама е съществувал още две хиляди години преди нашата ера. Сензационно красноречие получи намереният там барелеф на слон. Той с известна правдоподобност говори, че още десет хиляди години преди нашата ера, т.е. тогава, когато в Америка още съществували слонове, хората строили там градове.

За установяване на тази дата допринесе до известна степен откриването на пирамидата в Куикуилко, намираща се на южния край на град Мексико сред огромни развалини от базалт и вкаменена лава. Пирамидата и заобикалящите я селища претърпели стихийна катастрофа. Близките вулкани Айуско и Кситли, днес угаснали, изригнали един ден огън и залели цялата околност с поток лава, дебел десет метра.

За да установят кога е станала тази катастрофа, археолозите се обърнаха за помощ към геолозите, които въз основа на анализ на вкаменената лава определиха, че това било преди близо 8000 години.

Ако техните изчисления са научно верни (някои геолози ги поставят под съмнение), значи, че това е най-старата култура в света, много по-стара от културата на Месопотамия и Египет.

Библиография

Сред храмовете и градините на Месопотамия

_Авдиев В. И., История на древния Изток. Превод от руски — Варшава, 1957, Изд. Ксьонжка и ведза.

Бромски Юзеф, История на Предна Азия. — Голяма всеобща история, Изд. Тшаска, Еверт и Михалски.

Бромски Юзеф, Литературата на Сумеро-Акадия, Вавилон и Асирия. — Голяма всеобща литература, т. I, Варшава, с. 227–270, Изд. Тшаска, Еверт и Михалски.

Леви Ройбен, Персийската литература. — Голяма всеобща литература, Варшава, с. 474–530, Изд. Тшаска, Еверт и Михалски.

Липин Л. и А. Белов, Глинени книги. — Превод от руски, Варшава 1954, Изд. Ведза повшехна.

Пшеворски Стефан, История и култура на Мала Азия след завоюването ѝ от персите. — Голяма всеобща енциклопедия, т. I, 1935, Изд. Тшаска, Еверт и Михалски.

_Bates E. S., Touring in 1600 — London, Constable & Co. Ltd, 1911 (Pietro della Valle. s. 6, 7, 50, 88, 90, 191, 194, 200, 205, 235, 269).

_Bouquet A. C., Comparative Religion. — Pelican Books, London, 1950.

Childe Gordon, What Happened in History. — Pelican Books, London, 1950.

_Glover T. R., The Ancient World — Pelican Books, London, 1948.

_Layard A. H., Niniveh the Desolate (Great Travel Stories of All Nations, s. 165–190), George G. Harrap & Co. Ltd, London.

Sir Wooley Leonard, Ur of the Chaldees. — Penguin Books, London, 1950.

Sir Wooley Leonard, Ur, The King. — Penguin Books, London. 1946.

В Египет на фараоните

Анджеевски Тадеуш, Древният Египет. — Варшава, 1951, Изд. Ведза повшехна.

Боултън У. Х., Вечността на пирамидите и трагедията на Помпей — Превод от английски, Изд. Тшаска, Еверт и Михалски.

Мантойфел Йежи, Из света на папирусите. — Вроцлав-Варшава, 1950.

Наролевски Теофил, История на древния Египет. — Голяма всеобща история, Изд. Тшаска, Еверт и Михалски.

Смешек Антони, Литература на древния Египет. — Голяма всеобща литература, т. I, Изд. Тшаска, Еверт и Михалски.

Belzoni Giovanni Battista, Ramses II Sets out for England. — Great Travel Stories of All Nations, George G. Harrap & Co, London, 1932, s. 676–887.

Carter Howard A. C. Mace, Tut-en-ch — Amun — ein aegyptischer Konigsgrab, t. I, II. — E. U. Brockhaus, Leipzig, 1924.

Cottrell Leonard, The Lost Pharaohs. — Evans Brothers Limited, London, 1953.

Edwards J. E. S., The Pyramids of Egypt. — Pelican Books, London, 1949.

Glanvill S. R. K., The Egyptians. — A. C. Blake Ltd, London, 1933.

Rigby D. and E., Lock, Stock and Barrel. The Study of Collecting. — J. B. Lipincott Company, Philadelphia, 1944.

Weigall Artur, The Life and Times of Akhnaton. — G. P. Putnam's Sons, New York, 1923.

В люлката на Егейския свят

Есхил, Трагедии. Превод на Стефан Сребърни — Варшава, 1954. Панстови институт издавничи.

Куманецки Казимеж, История на древната култура на Гърция и Рим. Варшава, 1955, Панстове издавниство наукове.

Майевски Казимеж, Кносос и Микена. — Вроцлав — Варшава, 1948.

Омир, Одисея. Превод на Ян Парандовски. — 1953, Изд. Чителник.

Сергеев В. С., История на древна Гърция. Превод от руски. — Варшава, 1952, Изд. Ксьонжка и ведза.

Сандурска Анна, Разчитането на критското линейно б-писмо. — Давна култура, 1955, №2.

Тукидид, Пелопонеската война. Превод. — Варшава, 1953, изд. Чителник.

Gottrell Leonard, The Bull of Minos. — Evans Brothers Ltd, 1953.

Evans A., The Palace of Minos in Knossos, t. I, II, III, — London. 1921–1936.

Hrozny Bedrich, Ancient History of Western, Asia, India and Crete. — Prague, 1953, Aftia.

Von Oppeln — _Bronikowski Friedrich_, Archeologische Entdeckungen im 20 Jahrhundert. — Berlin, 1931, Verlag Heinrich Keller.

Stoll Heinrich Alexander, Der Traum von Troja, — Leipzig, 1956. Paul List Verlag.

Помпей и Херкулан

- _Гостовски Раймунд_, Помпеите. — Люблин, 1954.
Conte Corti Egon Caesar, Untergang und Auferstehung von Pompei und Herculaneum. — Munchen, 1944. F. Bruckmann.
Mau August, Fiihrer durch Pompei. — Leipzig, 1928, Wilhelm Engelmann.

В Царството на голямата змия

- _Васерман И._, Христофор Колумб. Превод. — Познан, 1949, Велкополска ксенгарния издавничка.
Киш Е. Е., Мексико. — Варшава, 1951, Издавателство на Министерството на народната отбрана.
Живчински Мечислав, Методи на цивилизоването на индианците. — Дзис и ютро, 1954, №10.
Живчински Мечислав, Църквата и началото на испанската колонизация. — Дзис и ютро, 1954, №9.
Остерлоф В. К., Кампанила, индианците и езуитите. — Жиче и ведза, 1951, №8-9.
Хейердал Тор, Експедиция „Кон-Тики“. Превод от норвежки, 1955. The Civilizations of Ancient Amerika (Selected paperes of the XXIX International Congress of Americanists). — The University of Chicago Press, 1951.
Dobie Frank, Coronados Children, The Literary Guide of America. — New York, 1931.
Foster William Z., Outline Political History of the Americas. — New York. 1951, International Publishers.
Gann Thomas, Maya Cities (A record of exploration and adventure In Middle America). — New York.
Morley Sylvanus G., The Ancient Maya. — Stanford University Press, 1947.
Ober Frederik A., Travels in Mexico and Life among the Mexicans. — Boston, 1885, Estes and Lauriat.
Rrescott Wiliam H., History of the Conquest of Mexico. — New York, The Modern Library.
Spinden Herbert J., Ancient Civilizations of Mexico and Central America. — New York, 1928, American Museum of Natural History.
Vaillant G. C., The Aztecs of Mexico. — London, 1950, Penguin Books.
Hyatt Verill A., Old Civilization of the New World. — New York, 1929, The New Home Library.
Wegner Richard N., Zum Sonnentor durch altes Indianerland. — 1936, L. C. Vittich Verlag.
Willard T. A., The citty of the Sacred Well. — New York, 1926.
Roberts Frank H. H., In the Empire of the Aztecs. — The Natlonal Geographic Magazine, 1949.
Джийнс Джеймс, Небето. — Варшава, 1948, Изд. Чителник, Варшава,

1958, Панстови институт издавачки.

— Костшевски Јозеф_, Историја на полските праисторически истражувања. — Познан, 1949.

— Костшевски Јозеф_, Начало на човешката култура. — Голема всеопшта историја. — Варшава, 1935. Изда. Тшаска, Еверт и Михалски.

— Лот Едвард_, Човекът на миналото. — Варшава, 1935. Полско антропологическо друштво.

— Милевски Матеуш Т., Историјата на календара. — Проблеми, 1952, № 9.

— Церам Ц. В., Богове, гробове и учени. Превод од немски. — Варшава, 1958.

— Wells H. G., The Outline of History, v. I. — New York. 1925, The Review of Reviews Company.

— Terry White Anne_, Lost Worlds. The Romance of Archeology — New York City, 1941, Ransom House.

Свалено од „Моята библиотека“: <http://chitanka.info/book/4296>

— Издање: —

Зенон Кошидовски. Кога то слънцето беше бог

Редактор: Таниа Петрова

Художник: Иван Кенаров

Технически редактор: Константин Пасков

Коректори: Елена Върбанова, Денка Мутафчиева

Държавно издавателство — Варна

ДПК „Странджата“ — Варна